

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ-ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ-ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ-ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΣΚΟΕΥΛΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΦΩΤΙΟΣ

**Κοινωνία, εκπαίδευση και ταυτότητες κατά την Β' σοφιστική περίοδο
υπό το πρίσμα τού έργου *Εικόνες* του Φιλοστράτου του Πρεσβύτερου.**

Α.Μ 898

ΕΠΟΠΤΕΣ: ΒΛΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ
ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....σελ. 3-10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Το ιστορικό πλαίσιο της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.....σελ. 11-17

Θεωρητικές προσεγγίσεις για την δεύτερη σοφιστική περίοδο.....σελ. 17-21

Ο ορισμός της έννοιας της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.....σελ. 22- 28

Η επίδραση της γλώσσας (αττικισμός) μέσω της Β΄ σοφιστικής στη ρωμαϊκή κοινωνία και στη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας.....σελ. 28-36

Η σχέση του ελληνικού παρελθόντος με το ρωμαϊκό παρόν στα πλαίσια της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.....σελ. 36-54

Συμπέρασμα.....σελ. 55

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η γνώση και η εκπαίδευση κατά τη δεύτερη σοφιστική περίοδο.....σελ. 55-61

Η διδασκαλία της ρητορικής και της ιστορίας κατά τη δεύτερη σοφιστική περίοδο.....σελ. 62-81

Η συμβολή της διατριβής του Λουκιανού *Πως δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* στο λογοτεχνικό είδος της ιστοριογραφίας κατά την εποχή του ρεύματος της δεύτερης σοφιστικής.....σελ. 81-87

Συμπέρασμα.....σελ. 87-88

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου του Πρεσβύτερου.....σελ. 89-110

Οι σημαντικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη συμβολή του έργου *Εικόνες* του Φιλοστράτου στην εκπαίδευση κατά τη δεύτερη σοφιστική περίοδο.....σελ. 110-131

Η εισφορά του χρωματικού λεξιλογίου στον εκπαιδευτικό σκοπό του έργου.....σελ. 131-140

Συμπεράσματα.....σελ.141-146

Βιβλιογραφία.....σελ. 147-160

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου χαρακτηρίζεται ως μια από τις πρώτες εκφράσεις έργων τέχνης και ιδιαίτερα αυτής της ζωγραφικής. Αποτελείται από 65 περιγραφές πινάκων ζωγραφικής, οι οποίες χωρίζονται σε 2 βιβλία. Η θεματολογία των έργων τέχνης και κατά συνέπεια των περιγραφών στηρίζεται σε λογοτεχνικά και μυθολογικά πρότυπα, αναδεικνύοντας τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του έργου. Ο συγγραφέας του, ο Φιλόστρατος ο πρεσβύτερος, πιθανότατα γεννήθηκε στα το 170 μ.Χ., ενώ το χρονικό πλαίσιο συγγραφής του έργου *Εικόνες* ορίζεται στο 200 μ.Χ. κατά προσέγγιση. Ο ίδιος υπήρξε μαθητής του Πρόκλου από την Ναύκρατη, του Δαμιανού της Εφέσου, του Ιπποδρόμου από την Θεσσαλία και του Αντίπατρου από την Ιεράπολη. Εισήχθη στην αυλή του αυτοκράτορα Καρακάλλα με την βοήθεια του Αντίπατρου, ενώ ανήκε και στον κύκλο της αυτοκράτειρας Ιουλίας Δόμνας, συζύγου του Σεπτιμίου Σεβήρου και μητέρας του Καρακάλλα. Τέλος, μετά τον θάνατο του Καρακάλλα και την αυτοκτονία της Ιουλίας Δόμνας επέστρεψε στην Αθήνα και ασχολήθηκε με την διδασκαλία μέχρι τον θάνατο του επί Φιλίππου του Άραβα στα 244/249 μ.Χ.¹

Το παραπάνω έργο, που θα είναι στο επίκεντρο αυτής της εργασίας, συνδέεται με το ομότιτλο έργο του νεότερου Φιλόστρατου, (εγγονού του πρεσβύτερου Φιλόστρατου) το οποίο περιλαμβάνει 17 περιγραφές έργων ζωγραφικής των οποίων τα θέματα προσεγγίζουν ή είναι τα ίδια με το έργο του Πρεσβύτερου Φιλόστρατου. Ειδικότερα, και στα δυο έργα συναντάμε περιγραφές εικόνων με θέμα το κυνήγι, τον Ηρακλή, τον μύθο του Πέλοπα, της Ιπποδάμειας και του Οινόμαου, την Αργοναυτική εκστρατεία, τους ποιητές (Σοφοκλή και Πίνδαρο) αλλά και την μορφή του Υάκινθου. Η μεγαλύτερη διαφορά ανάμεσα στα δυο έργα αποτελεί το γεγονός, ότι το έργο του νεότερου Φιλόστρατου δεν φαίνεται να προσπαθεί να μεταφέρει τις ρητορικές επιρροές του συγγραφέα στους ακροατές του, καθώς ο Φιλόστρατος ο νεότερος προσπαθεί να είναι περισσότερο λεπτομερής και ακριβής με την εικόνα που περιγράφει παρά με τον μύθο ή την κειμενική παράδοση που κρύβεται πίσω από αυτήν. Από την άλλη πλευρά, η στενή σχέση των δυο έργων φαίνεται στην περιγραφή της εικόνας του Σοφοκλή² από τον νεότερο Φιλόστρατο και η οποία αποδίδεται σε μορφή πανηγυρικού λόγου όπως και η περιγραφή του πρεσβύτερου Φιλόστρατου για τον Πίνδαρο³.

Οι *Εικόνες* του πρεσβύτερου Φιλόστρατου ανήκουν στο λογοτεχνικό είδος της *έκφρασης*, η οποία αποτελεί ένα κρίσιμο κομμάτι της εκπαίδευσης των νέων της εποχής, και ιδιαίτερα των ρητόρων και σοφιστών, οι οποίοι στη συνέχεια επηρέασαν και αναμόρφωσαν την κοινωνική και πολιτική σκέψη παράλληλα με την παρουσία της Ρωμαϊκής εξουσίας. Ειδικότερα αποτέλεσαν

---

1 Hammond & Scullard (ed.) 1970: Philostrati.

2 Φιλόστρατος ο Νεότερος, *Εικόνες*, 13.

3 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 12, Fairbanks 1931: 275-280.

σημαντικό εργαλείο για την ανάπτυξη της ικανότητας του μαθητή-ρήτορα στη σύνθεση λόγου αλλά και στην περιγραφή αντικειμένων και περιστάσεων, ιδιότητα ιδιαίτερα απαραίτητη για τον επίδοξο ιστορικό. Ουσιαστικά, οι *Εικόνες* ανήκουν στα πλαίσια του ιστορικού και πνευματικού κινήματος της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.

Η δεύτερη σοφιστική ως έννοια αναφέρεται για πρώτη φορά από τον σοφιστή Φιλόστρατο τον πρεσβύτερο στις αρχές του τρίτου αιώνα μ.Χ. Η ίδια η έννοια της δεύτερης σοφιστικής, προϋποθέτει την ύπαρξη της έννοιας της (πρώτης) σοφιστικής και της ύπαρξης ομοιοτήτων ανάμεσα στα δυο αυτά ρεύματα. Η έννοια της (πρώτης) σοφιστικής αναφέρεται στο χρυσό αιώνα της Αθήνας κατά τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και η ύπαρξη της έννοιας ήταν μια κατασκευή του Φιλόστρατου του πρεσβύτερου που δεν έχει υιοθετηθεί από την σύγχρονη έρευνα, καθώς αυτή έχει κρατήσει τον όρο της δεύτερης σοφιστικής για να περιγράψει το φαινόμενο του πνευματικού κινήματος που αναδύεται κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ. Ο όρος λοιπόν, της "δεύτερης σοφιστικής περιόδου" ανήκει στο Φιλόστρατο, που απορρίπτει τον όρο "νέα σοφιστική", ανάγοντας το ξεκίνημα του κινήματος στον 4ο αιώνα π.Χ. με τον ρήτορα Αισχίνη,· ουσιαστικά, όμως, ο πρώτος εκπρόσωπος της δεύτερης σοφιστικής περιόδου ήταν ο Νικήτας από τη Σμύρνη, στα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ. Η έντονη στροφή προς το κλασικό παρελθόν για την αναζήτηση θεματολογίου και η σχεδόν μιμητική αντιγραφή της αττικής γλώσσας συνοψίζουν το χαρακτήρα της περιόδου, η οποία συνδέθηκε με την πολιτική, εξυπηρέτησε όμως εξίσου καθημερινές ανάγκες και πρακτικά προβλήματα της ελληνορωμαϊκής κοινωνίας, και κυριάρχησε στην ανώτερη εκπαίδευση και σε πολλούς τομείς της λογοτεχνίας.

Σημαντικές όψεις της περιόδου της δεύτερης σοφιστικής παρουσιάζονται μέσα από την αξιοπιστία και την ιστορική αξία των *Εικόνων* του πρεσβύτερου Φιλόστρατου, δηλαδή μέσω εννοιών οι οποίες αναδεικνύονται από την ανάλυση της ταυτότητας και της ιστορικότητας του προσώπου του συγγραφέα και από την ταύτιση ή μη των εικόνων που περιγράφονται στο κείμενο με πίνακες ζωγραφικής που όντως υπήρξαν στην αρχαιότητα και τους οποίους περιέγραψε αφού είδε ο συγγραφέας. Σχετικά με την ταυτότητα του συγγραφέα, η αρχική πηγή άντλησης πληροφοριών έρχεται από το βυζαντινό λεξικό της Σούδας, όπου αναφέρονται τρεις σοφιστές με το όνομα Φιλόστρατος, οι οποίοι εμφανίζουν συγγένεια μεταξύ τους και δυο από αυτούς φέρονται ως συγγραφείς έργων με τον τίτλο *Εικόνες*. Σήμερα, αυτά τα δύο έργα σώζονται ως οι *Εικόνες* του Πρεσβύτερου και του Νεότερου Φιλοστράτου αντίστοιχα. Το λήμμα του λεξικού το οποίο και παρατίθεται παρακάτω χωρίζεται και προβάλλεται σε τρεις παραγράφους, η κάθε μια από τις οποίες αντιστοιχεί στο πρόσωπο του κάθε Φιλοστράτου.⁴

A.

4

Πλάντζος 2006:12-3.

4

᾽᾽ **Φιλόστρατος ὁ πρῶτος**, Λήμνιος, υἱὸς Βήρου, πατὴρ δὲ τοῦ δευτέρου Φιλοστράτου, σοφιστῆς καὶ αὐτὸς, σοφιστεύσας ἐν Ἀθήναις, γεγονῶς ἐπὶ Νέρωνος⁵.

«Ο πρῶτος Φιλόστρατος, γιος του Βήρου, καταγόταν από την Λήμνο και ήταν πατέρας του δεύτερου Φιλόστρατου, και αυτού σοφιστή, ο οποίος μαθήτευσε στην Αθήνα και γεννήθηκε όταν ήταν αυτοκράτορας ο Νέρων.»

Β.

᾽᾽ **Φιλόστρατος, Φιλοστράτου τοῦ καὶ Βήρου, Λημνίου σοφιστοῦ, καὶ αὐτὸς δεύτερος** σοφιστῆς, σοφιστεύσας ἐν Ἀθήναις, εἶτα ἐν Ῥώμῃ, ἐπὶ Σευήρου τοῦ βασιλέως καὶ ἕως Φιλίππου. ἔγραψε μελέτας, Ἐπιστολὰς ἐρωτικές, Εἰκόνας ἤτοι ἐκφράσεις ἐν βιβλίοις δ', Ἀγοράν, Ἡρωϊκόν, Διαλέξεις, Αἶγας ἢ περὶ αὐλοῦ, Ἀπολλωνίου βίον τοῦ Τυανέως ἐν βιβλίοις η', Βίους σοφιστῶν ἐν βιβλίοις δ', Ἐπιγράμματα, καὶ ἄλλα τινά.⁶

«Ο Φιλόστρατος, γιος του Φιλοστράτου και εγγονός του Βήρου, του σοφιστή από την Λήμνο, ήταν και αυτός σοφιστής και μαθήτευσε στην Αθήνα και έπειτα συνέθεσε το συγγραφικό του έργο στην Ρώμη από την εποχή που ήταν αυτοκράτορας ο Σεβήρος μέχρι εκείνη που ήταν ο Φίλιππος το οποίο περιελάμβανε τα έργα *Ἐπιστολὰς ἐρωτικές, Εἰκόνας*, δηλαδή εκφράσεις έργων ζωγραφικής, *Ἀγοράν, Ἡρωϊκόν, Διαλέξεις, Αἶγας ἢ περὶ αὐλοῦ, Ἀπολλωνίου βίον τοῦ Τυανέως, Βίους σοφιστῶν, Ἐπιγράμματα*, και άλλα».

Γ.

᾽᾽ **Φιλόστρατος, Νερβιανού, ἀδελφόπαιδος Φιλοστράτου τοῦ δευτέρου, Λήμνιος**, καὶ αὐτὸς σοφιστῆς: καὶ παιδεύσας ἐν Ἀθήναις, τελευτήσας δὲ καὶ ταφείς ἐν Λήμνῳ, ἀκουστῆς τε καὶ γαμβρὸς γεγονῶς τοῦ δευτέρου Φιλοστράτου. ἔγραψεν Εἰκόνας, Παναθηναϊκόν, Τρωϊκόν, Παράφρασιν τῆς Ὀμήρου Ἀσπίδος,⁷

«Ο Φιλόστρατος, γιος του Νερβιανού, ανηψιός του δεύτερου Φιλόστρατου, κατάγονταν από την Λήμνο και ήταν και αυτός σοφιστής. Δίδαξε στην Αθήνα και πέθανε και κηδεύτηκε στην Λήμνο, αφού πρώτα ήταν μαθητής και γαμπρός του δεύτερου Φιλόστρατου. Συνέγραψε τα έργα *Εἰκόνας, Παναθηναϊκόν, Τρωϊκόν, Παράφρασιν τῆς Ὀμήρου Ἀσπίδος...*»

Η αδυναμία του λεξικογράφου να ελέγξει τις αντικρουόμενες πηγές του για να αποφύγει τις

---

5 Βυζαντινό λεξικό Σούδας, 422.

6 Βυζαντινό λεξικό Σούδας, 421.

7 Βυζαντινό λεξικό Σούδας, 423.

αισθητές ανακρίβειες είναι παραπάνω από εμφανής. Ειδικότερα, δηλώνει ότι ο πατέρας Φιλόστρατος γεννήθηκε επί βασιλείας του Νέρωνα, δηλαδή, στα 54-68 μ. Χ., ενώ ο γιος του δραστηριοποιήθηκε στην Ρώμη επί βασιλείας του Σεπτιμίου Σεβήρου δηλαδή στα 193-211 μ. Χ., δημιουργώντας ένα αγεφύρωτο χρονικά χάσμα ανάμεσα στον πατέρα και στον γιο του. Πιθανότατα, αυτή η ανακρίβεια να οφείλεται στο γεγονός ότι ο πρώτος χρονολογικά Φιλόστρατος έγραψε ένα έργο με τον τίτλο *Νέρων*. Ακόμη, τονίζουμε την αναφορά στο λήμμα ότι τα έργα *Εικόνες* και *Βίοι Σοφιστών* αποτελούνται από τέσσερα βιβλία το κάθε έργο, ενώ στην πραγματικότητα αποτελούνται από δυο το καθένα.⁸

Πολυποίκιλη χαρακτηρίζεται η άποψη και η στάση των πιο σύγχρονων θεωρήσεων για το ζήτημα της ταυτότητας και της ιστορικότητας του προσώπου του συγγραφέα. Ο Anderson πιστεύει ότι μόνο με ένα πολύπλοκο σχήμα υιοθεσιών και ενδογαμιών ο κατά Σούδαν τρίτος Φιλόστρατος μπορεί να είναι και μικρανεσιός και γαμπρός αλλά και εγγονός του δευτέρου⁹, ενώ ο Bowersock απλά φαίνεται να «σηκώνει τα χέρια ψηλά», υποστηρίζοντας ότι το ζήτημα της ταυτότητας των Φιλοστράτων δεν μπορεί να επιλυθεί.¹⁰ Συνολικά, η παραδοσιακή φιλολογική τάση είναι να αποδίδεται το πρώτο έργο των *Εικόνων* στον τρίτο Φιλόστρατο, γιο του Νερβιανού και οι δεύτερες σε έναν υποθετικό τέταρτο Φιλόστρατο, εγγονό του προηγούμενου. Έτσι, ο Φλάβιος Φιλόστρατος γεννήθηκε στα 170 μ.Χ., ενώ ο γιος του Νερβιανού, ο Φιλόστρατος ο Λήμνιος φαίνεται να γεννήθηκε γύρω στα 190 μ.Χ. με βάση την πληροφορία που αντλούμε από το έργο *Βίοι Σοφιστών*, όπου τονίζεται ότι ήταν 24 ετών κατά την βασιλεία του αυτοκράτορα Καρακάλλα (212-217μ. Χ.)¹¹

Αναφορικά με το ζήτημα της ταύτισης των περιγραφών του έργου με πραγματικούς πίνακες ζωγραφικής που υπήρξαν και λειτούργησαν ως πρότυπα για το έργο του Φιλόστρατου, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο πρώτος που αναφέρθηκε στο θέμα ήταν ο Johann Wolfgang Goethe, ο οποίος παρακολούθησε συστηματικά την ήδη υπάρχουσα στην εποχή του έρευνα γύρω από το έργο και έπειτα έγραψε το δοκίμιο *Philostrats Gemalde* στα 1818¹², ενώ, όπως τονίζει ο Grumach ο οποίος έχει συγκεντρώσει όλα όσα έγραψε ή σημείωσε στα ημερολόγια του ο Goethe για τον Φιλόστρατο από το 1796 έως το 1830, ο Goethe διάβασε και μελέτησε το έργο *Εικόνες* τρεις φορές κατά τα

---

8 Wright 1921: 9-12, Fairbanks 1931: 15-16, Bowersock 1969: 2-4, Anderson 1986: 291-296, Easterling & Knox: 1994: 855-860, Πλάντζος 2006: 13-15.

9 Anderson 1986: 291-296.

10 Bowersock 1969: 2-4.

11 Πλάντζος 2006: 15.

12 'Το δοκίμιο *Philostrats Gemalde* δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Über Kunst und Altertum* 2,1 (1818).

1796, 1804 και 1813 φανερόνοντας έτσι την αξία και την σημασία που απέδιδε στο έργο¹³. Ουσιαστικά, ο Goethe πίστευε ότι ο Φιλοστρατος συνέγραψε τις *Εικόνες* έχοντας υπόψη του συγκεκριμένους πίνακες ζωγραφικής που τους είχε δει. Όπως ήταν φυσικό, το έργο αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης και έριδας ανάμεσα στους πιο γνωστούς φιλόλογους, αρχαιολόγους και κριτικούς της τέχνης κατά τον 19ο αιώνα, καθώς το ζήτημα ήταν και παραμένει το εάν ο Φιλόστρατος περιγράφει και ερμηνεύει πραγματικούς πίνακες ή αν τους έπλασε με την φαντασία του.

Τέλος, κατά τον 20ο αιώνα, η διαμάχη συνεχίζεται καθώς ξεχωρίζει η θεώρηση του Steinmann η οποία συνοψίζει την βιβλιογραφία και με τα σύγχρονα του αρχαιολογικά δεδομένα προσπαθεί να αποδείξει ότι πίσω από τις *Εικόνες* υπήρχαν πραγματικοί πίνακες¹⁴, ενώ ακόμη και ο Schonberger στα 1968 συντάσσεται με την θεώρηση του Steinmann¹⁵. Οι τάσεις της σύγχρονης έρευνας μπορούν να συνοψισθούν στην άποψη της Webb, η οποία τονίζει ότι είναι σαφώς παραγωγικότερο και περισσότερο ωφέλιμο να στραφεί η έρευνα στην σχέση της τέχνης με το έργο *Εικόνες* παρά στην αναζήτηση ενδείξεων για τη χρήση πραγματικών έργων ως προτύπων για την συγγραφή, στοχεύοντας έτσι στον αληθινό σκοπό και στόχο του ίδιου του έργου, που δεν ήταν άλλος από την ανάδειξη του ορθού και ωφέλιμου τρόπου θέασης και πρόσληψης των μηνυμάτων της αρχαίας τέχνης από τους νέους¹⁶.

Η συγκεκριμένη εργασία αρχικά προσπαθεί να παρουσιάσει τις επιδράσεις του πνευματικού κινήματος της δεύτερης σοφιστικής περιόδου στην κοινωνική δομή και στην εκπαίδευση και γνώση. Επίσης, θα αναλυθεί το ζήτημα των τριών κύριων πολιτισμικών ταυτοτήτων της εποχής (Ελληνική, Ρωμαϊκή, Βαρβαρική). Ειδικότερα, θα εξεταστεί ο ρόλος των σοφιστών στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης και η παρουσία τους στα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά αξιώματα. Επίπρόσθετα, θα αξιολογηθεί η πορεία της διδασκαλίας και της εκπαίδευσης στην Ρωμαϊκή αυτοκρατορία με βάση την επίδραση που δέχτηκε από την Ελληνική κουλτούρα, ενώ τέλος θα μελετηθεί η ιστορική αξία του έργου *Εικόνες* του Φιλοστράτου.

Περιγραφή κεφαλαίων.

Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αποσκοπεί στην ανάλυση του πολιτιστικού και ιστορικού φαινομένου της δεύτερης σοφιστικής, με έμφαση στην επίδραση της γλώσσας (αττικισμού) στη ρωμαϊκή κοινωνία και στη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας. Ειδικότερα, αναλύεται η γλωσσική ενσυνείδηση της ελληνικής ελίτ κατά τη περίοδο μελέτης, με έμφαση στις αιτίες και στις

---

13 Grumach 1949: 880-885, Κοντιάδη-Τσιτσώνη 2001: 9.

14 Steinmann 1914:116.

15 Schonberger 1968: 26-38.

16 Webb 1992: 29, Κοντιάδη-Τσιτσώνη 2001: 9-10.

πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες του φαινομένου του αττικισμού. Επομένως θα αναλυθεί η ανάπτυξη της επονομαζόμενης κοινής γλώσσας ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια, αλλά και της αττικίζουσας διαλέκτου ειδικότερα, μέσα από τις διαδικασίες γλωσσικής καθαρότητας, που φαίνεται να ξεκίνησαν στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια από τον Διονύσιο από την Αλικαρνασσό και συνεχίστηκαν μέχρι και την δεύτερη σοφιστική περίοδο. Συνολικά, οι αλλαγές που παρατηρούνται στην ελληνική γλώσσα δεν αφήνουν ανεπηρέαστη την πολιτική θέση των Ελλήνων απέναντι στην ρωμαϊκή εξουσία, ενώ αξιοσημείωτος είναι και ο τρόπος αντίδρασης της λατινικής κουλτούρας στην ευρεία διάδοση των ελληνικών γραμμάτων.

Εκτός από τα παραπάνω, το πρώτο κεφάλαιο συνεχίζεται με την διερεύνηση του απόηχου του ελληνικού παρελθόντος στο συγκεκριμένο σοφιστικό κίνημα. Αναλυτικότερα, το ρεύμα της δεύτερης σοφιστικής έδειξε ιδιαίτερη έμφαση στο ελληνικό παρελθόν της κλασικής περιόδου. Η έμφαση στο παρελθόν ως μια πηγή αυθεντίας, δεν ήταν μόνο εσωτερικής πολιτικής σημασίας, αλλά παρουσιάζεται και ως στόχος της πολιτικής εξουσίας της Ρώμης για τη βελτίωση της σχέσης της με τον Ελληνικό πληθυσμό τον οποίο εξουσιάζει. Επομένως, πολλές εκδηλώσεις και μέσα τα οποία συνδέονται με το παρελθόν, έχαιραν στήριξης και ενθάρρυνσης από την ρωμαϊκή διοίκηση, όπως για παράδειγμα θρησκευτικές εορτές οι οποίες τιμούσαν αρχαίους θεούς και ιδρυτές πόλεων, πολιτικοί θεσμοί όπως ο θεσμός του Πανελληνίου, που ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό, αλλά και η ονοματοθεσία πόλεων με παλαιά ονόματα.¹⁷

Το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης εστιάζει στην εξέταση της ιστορίας της γνώσης και της εκπαίδευσης κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής. Αρχικά εξετάζονται συνοπτικά οι βασικότερες κατηγορίες γνώσης και εκπαίδευσης της εποχής ακολουθώντας την κατηγοριοποίηση της γνώσης και της εκπαίδευσης που έχει προταθεί από τους Swain, Harrison, και Elsner 2007. Έτσι, αναφέρονται οι κυριότερες ιστορικές εξελίξεις στον τομέα της φιλοσοφίας, της ρητορικής, της γραμματικής και της νομολογίας, με σκοπό να δοθεί το γενικότερο πλαίσιο της εκπαίδευσης στην υπό εξέταση εποχή.

Πυρήνας του κεφαλαίου είναι η μελέτη της διδασκαλίας της αρχαίας ιστορίας και της ιστοριογραφίας κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο μέσα από τα ρητορικά προγυμνάσματα, κομμάτι των οποίων αποτελεί και το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου. Στόχος του συγκεκριμένου τμήματος της εργασίας είναι να θέσει, και εάν είναι δυνατόν να απαντήσει, στα εξής ερωτήματα: Τι μάθαιναν οι μαθητές κατά την περίοδο που μας απασχολεί από τα προγυμνάσματα αναφορικά με το ιστορικό περιεχόμενο προσωπικοτήτων και γεγονότων του παρελθόντος, και από ποιες λογοτεχνικές πηγές ανέμεναν να αντλήσουν την συγκεκριμένη γνώση; Τι μάθαιναν οι μαθητές για την ιστοριογραφική μορφή και γραφή συμπεριλαμβανομένων των θεωρήσεων για τις μεθόδους και

τους στόχους της ιστοριογραφίας; Επιπρόσθετα σε ποιο βαθμό η εξάσκηση στα προγυμνάσματα προετοίμαζε τους μαθητές να επινοήσουν εναλλακτικές ιστορίες για τη χρήση τους στις ιστορικού περιεχομένου ρητορικές ασκήσεις;

Κομβικό ρόλο στην ανάλυση των παραπάνω δεδομένων θα διαδραματίσει εκτός των άλλων η μελέτη του Gibson 2004 "Learning Greek History in the Ancient Classroom: The Evidence of the Treatises on Progymnasmata". Το κεντρικό ερώτημα που θα τεθεί είναι το εξής: Ποια ήταν η επίδραση των παραπάνω μεθόδων διδασκαλίας στη μετέπειτα διαδρομή και πολιτική σταδιοδρομία εξεχόντων Ελλήνων και Ρωμαίων οι οποίοι φαίνεται να την είχαν δεχτεί στα στάδια εκπαίδευσής τους, και κατά πόσο θα ήταν διαφορετική η πολιτική και κοινωνική τους πορεία, εάν δεν είχαν δεχτεί την παραπάνω μορφή εκπαίδευσης;

Το τρίτο κεφάλαιο της μελέτης θα αναλύσει την χρησιμότητα της *έκφρασης* στην ιστορία της διδασκαλίας κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο. Ειδικότερα, ο όρος *έκφραση* και το ρήμα *εκφράζω* χρησιμοποιούνταν έντονα σε ρητορικά και τεχνικά συγκείμενα, δηλαδή, σε εγχειρίδια για μαθητές και διδασκάλους της ρητορικής, όπως ήταν τα εγχειρίδια προγυμνασμάτων και οι σχολιασμένες εκδόσεις κλασικών κειμένων. Έτσι φαίνεται με σιγουριά να χρησιμοποιείται στο λεξιλόγιο των σχολικών κειμένων κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ., όπως μαρτυρείται από τον Θέωνα.¹⁸ Αναφορικά με το έργο του Φιλостράτου *Εικόνες*, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο συγγραφέας, στόχος του είναι η εκφώνηση περιγραφών ζωγραφικών έργων, ώστε οι νέοι να μάθουν να ερμηνεύουν και να εκτιμούν την αξία τους, αφού πρώτα την αντιληφθούν στο αισθητικό, καλλιτεχνικό και αφηγηματικό της επίπεδο.

Τελικός σκοπός είναι να διδαχθούν οι μαθητές την μέθοδο της αισθητικής αποτίμησης ενός έργου τέχνης και την τεχνική απόδοσης της αξίας του μέσω του ρητορικού λόγου. Έτσι ο δάσκαλος δεν περιορίζεται στον απλό διαμεσολαβητικό-επεξηγηματικό ρόλο, δεν αναλύει απλώς το γράμμα της εικόνας σχολιάζοντας τις πολιτισμικές της αναφορές, αλλά στοχεύει στην ανάπτυξη της ικανότητας των μαθητών στο συγκεκριμένο είδος του γραπτού λόγου.

Συνολικά, λοιπόν, σε αυτό το τμήμα της εργασίας θα εξεταστεί η χρήση της *έκφρασης* στην διδασκαλία, η θέση της ρητορικής άσκησης της *έκφρασης* στο συνολικό εκπαιδευτικό πλαίσιο των προγυμνασμάτων, οι πρωτογενείς λογοτεχνικές και ιστορικές πηγές άντλησης δεδομένων και πληροφοριών για το συγκεκριμένο ζήτημα, η διαδικασία σύνθεσης της *έκφρασης* σε ένα διδακτικό περιβάλλον της χρονικής περιόδου που μελετάμε και τέλος θα τεθεί το εξής ερώτημα: γιατί ενώ οι περισσότερες *εκφράσεις* που παρατηρήθηκαν στην ιστορία της διδασκαλίας περιγράφουν προσωπικότητες, τοποθεσίες, λατρευτικές εκδηλώσεις, και ιστορικές περιστάσεις, ο

18

Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 70, 11. 29-32.

Φιλόστρατος κρίνει σκόπιμο να εισάγει στην ρητορική διδασκαλία το ζήτημα της ορθής διδαχής και ερμηνείας των έργων τέχνης από τους νέους; Ουσιαστικά, η προσπάθεια του δίνει έμφαση στην μελέτη και διδασκαλία του τρόπου θέασης της τέχνης που μας σώζεται, αποδίδοντας στα έργα του πρωτοτυπία.

Στα συμπεράσματα της εργασίας αποτιμώνται συνολικά το πολιτικό και ιστορικό φαινόμενο της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, ο ρόλος των τριών κυρίαρχων πολιτισμικών ταυτοτήτων στο μεσογειακό χώρο κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οι μέθοδοι διδασκαλίας της ιστορίας και της ιστοριογραφίας κατά την περίοδο μελέτης, και τέλος ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας των *εικόνων*, και η συμβολή τους στην διαμόρφωση του τρόπου θέασης και ερμηνείας των έργων ζωγραφικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Το ιστορικό πλαίσιο της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.

Το σημείο αναφοράς για την ανάλυση του ιστορικού πλαισίου της δεύτερης σοφιστικής περιόδου κρίνεται, η ναυμαχία του Ακτίου στα 31 π.Χ., καθώς η νίκη του Αυγούστου επέτρεψε την σταθεροποίηση του Ελληνικού κόσμου κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, ενώ οι Έλληνες και οι Ελληνόφωνοι λόγιοι της εποχής είχαν την ευκαιρία να συνεχίσουν το έργο τους, δηλαδή την ενασχόλησή τους με την παιδεία και την γνώση, ταξιδεύοντας σε όλο το φάσμα της κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου. Η δομή της Ελληνικής πόλης-κράτους διατηρείται, καθιστώντας την ως το σταθερό κέντρο της πολιτισμένης ζωής.¹⁹ Από πολιτικής απόψεως, συνήθως η αριστοκρατία των πόλεων κατείχε την εξουσία και οπού αυτό κρίνονταν απαραίτητο, η κεντρική εξουσία της Ρώμης φρόντιζε να δηλώνει την παρουσία της μέσω του Ρωμαίου έπαρχου.

Αυτή λοιπόν η αριστοκρατία, ενθάρρυνε και συμμετείχε στην φροντίδα των δημοσίων κτιρίων, στην τέλεση δημοσίων αγώνων, λατρειών, εορτών και στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Όπως ήταν αναμενόμενο, δεν έλειπε και ο ανταγωνισμός μεταξύ γειτονικών πόλεων αναφορικά με τις διακρίσεις στις παραπάνω δραστηριότητες. Επιπρόσθετα, η παροχή του δικαιώματος της αυτονομίας σε ορισμένες πόλεις από την κεντρική Ρωμαϊκή εξουσία, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της ρητορικής και της λογοτεχνίας, συντέλεσαν στην ανάπτυξη ενός ``έθους`` με βάση το οποίο οι μορφωμένοι Έλληνες επιδίωκαν να υιοθετήσουν τουλάχιστον μια ψευδαίσθηση του ένδοξου παρελθόντος του 5ου και 4ου π. Χ. αιώνα.²⁰

Ως οι σημαντικότερες βάσεις του ελληνισμού της περιόδου σημειώνονται η Αθήνα και οι μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας. Ειδικότερα για την Αθήνα, οφείλουμε να σημειώσουμε, την ίδρυση του θεσμού του Πανελληνίου από τον αυτοκράτορα Αδριανό το 125 μ.Χ., ο οποίος θεσμός είχε ως κέντρο την Αθήνα, ενισχύοντας παράλληλα και την αίσθηση της Ελληνικής ταυτότητας. Ειδικότερα στο ιδεολογικό πλαίσιο του συγκεκριμένου θεσμού θεμελιώδης ήταν η σχέση ανάμεσα στην μητρόπολη και την αποικία, καθώς αυτή αποτελεί και το βασικότερο εργαλείο επικύρωσης της ελληνικότητας της κάθε κοινότητας²¹. Σε κάθε περίπτωση, ο βαθμός της Ελληνικότητας που απέδιδε η αυτοκρατορική εξουσία μέσω του θεσμού σε κάθε πόλη μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως εξής: στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονταν οι πόλεις της «παλαιάς, αληθινής και ευγενούς» Ελλάδας, όπως η Αθήνα, η Σπάρτη και το Άργος, στη δεύτερη ομάδα συναντάμε πόλεις οι οποίες, αν και δεν βρίσκονταν στον σημερινό κυρίως ευρωπαϊκό χώρο, προσπάθησαν πολιτισμικά να συσχετισθούν με την Ελληνική εθνότητα κυρίως μέσα από τον συσχετισμό τους με

19 Millar 1981: 81–103, Anderson 1993: 2.

20 Sherwin-White 1973: 251–263, Anderson 1993: 3.

21 SEG 53.1090, Romeo 2002: 26, Spawforth 2012: 252.

την Αθήνα ή τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Για να γίνει κατανοητή η συγκεκριμένη ομάδα πόλεων χρειάζεται να γίνει αναφορά στο παράδειγμα της πόλης των Αιζανών στη Φρυγία της Μικράς Ασίας. Η συγκεκριμένη πόλη συνέδεσε, ή, όπως τονίζει ο Αίλειος Αριστείδης φρόντισε να τονίσει ότι έλκει (“ἀνενεγκεῖν”) την καταγωγή της από το μυθικό πρόσωπο Αζάν, γιο του Αρκά, δηλαδή, από μια εθνοτική ομάδα η οποία βρισκόταν στο κέντρο του κυρίως ελλαδικού χώρου, αλλά δε συνδέονταν τεχνικά με την Ελληνική γενεαλογία. Έτσι, το γεγονός ότι η συγκεκριμένη πόλη αποτέλεσε αποικία των Αρκάδων που προέρχονταν από την κεντρική Ελλάδα ήταν αρκετό για να της αποδώσει την είσοδο στο θεσμό του Πανελληνίου.²² Η τρίτη και τελευταία ομάδα πόλεων περιλαμβάνει πόλεις όπως αυτή της Πτολεμαΐδας, οι οποίες δεν συνδέονται μέσω του παρελθόντος με την Αθήνα ή με τον κυρίως ελλαδικό χώρο, αλλά η Ελληνικότητα τους και η είσοδός τους στον θεσμό του Πανελληνίου δικαιολογούνταν από το Ελληνιστικό τους παρελθόν, το οποίο πιθανότατα οι Ρωμαίοι εκείνη την εποχή να το χαρακτήριζαν και ως μακεδονικό.²³

Σύμφωνα με την Romeo, η Ελληνικότητα ενός προσώπου στα πλαίσια του θεσμού του Πανελληνίου κρίνονταν με βάση την καταγωγή και τον τόπο γέννησης, παρά με την σπουδή της Ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας, δηλαδή της ελληνικής παιδείας²⁴, θέση την οποία στηρίζει στο έργο *Φυσιολογικά* του Πολέμωνα. Πιο αναλυτικά, ο Πολέμωνας φαίνεται να υποστηρίζει την ηθική ανωτερότητα των αυτοχθόνων Ελλήνων εις βάρος της εισροής των πληθυσμών που προέρχονταν από την ανατολική Μεσόγειο εκτός του Ελλαδικού χώρου και επέλεξαν να μετέχουν της ελληνικής παιδείας στις πόλεις-εκπαιδευτικά κέντρα της εποχής, όπως η Σμύρνη, όπου δρούσε ο Πολέμωνας και επιδίωκε να τους αποκλείει από τα μαθήματα του. Πιθανότατα αυτή η επιμονή του Πολέμωνα στην φυλετική Ελληνικότητα να βρίσκονταν σε διάλογο με τη συνεχή Ρωμαϊκή αντίθεση της Ασίας προς την Ευρώπη. Συνολικά, η εθνική ταυτότητα του θεσμού του Πανελληνίου σκιαάζεται από την άποψη των μορφωμένων Ρωμαίων, ότι τα έθνη έχουν τα δικά τους ήθη, τα οποία στηρίζονται στα χαρακτηριστικά της γέννησης τους με τον ίδιο τρόπο που ο άνθρωπος μοιάζει στους γονείς και προγόνους του. Από την άλλη πλευρά, οφείλουμε να τονίσουμε, ότι η ανάγκη της διατήρησης μιας αυστηρά ρωμαϊκής έκφρασης της Ελληνικότητας υπερκέρασε κάθε προσπάθεια του θεσμού να διαδώσει μια ευρεία έννοια του πανελληνισμού η οποία θα στηρίζεται στην πολιτισμική ενότητα. Έτσι, τα αντιασιατικά-αντιεξωτικά αντανακλαστικά των Ρωμαϊκών κύκλων διατηρούνται κατά την διακυβέρνηση του Αδριανού.²⁵

---

22 Αίλειος Αριστείδης, *Τέχνη Ρητορική*, 1.334, Πανσανίας, *Περιήγηση Ελλάδας*, 8.4.3, Spawforth 2012: 253.

23 *SEG* 46.2206, Spawforth 2012: 253.

24 Romeo 2002: 23-24, Spawforth 2012: 254.

25 Romeo 2002: Spawforth 2012: 254-255.

Εκτός από την αξία και την σημασία της ελληνικής ταυτότητας για την συγκεκριμένη περίοδο, ο συγκερασμός και η συμπόρευση της με την ρωμαϊκή ταυτότητα ή ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη στο ίδιο πρόσωπο αποτελεί ένα φαινόμενο που ξεκινά ήδη από την Ρωμαϊκή κατάκτηση του Ελλαδικού χώρου και συνεχίζεται μέχρι την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής.

Όπως είναι φυσικό, λόγω της ακτινοβολίας και της ιστορικής και φιλολογικής αξίας του έργου του, ο Πλούταρχος αποτελεί το πιο γνωστό παράδειγμα Έλληνα που απέκτησε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη κατά την εποχή στην οποία εστιάζει η μελέτη. Ειδικότερα ο Πλούταρχος, απέκτησε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη από τον φίλο του και ύπατο Λούκιο Μέστροιο Φλώρο, ενώ κατάφερε να ανελιχτεί σε προχωρημένη ηλικία στον τίτλο του procurator- επιτρόπου της Αχαΐας. Πριν καταφέρει να επιλεγεί για τα παραπάνω αξιώματα, και ενώ διατελούσε τα καθήκοντα του ως ιερέας του Δελφικού ναού, είχε επιλεγεί για την θέση του άρχοντα στην πόλη του, δηλαδή στην Χαιρώνεια της Βοιωτίας.²⁶

Στον κόσμο της λογοτεχνίας, το έργο του Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι* εισάγει βιογραφίες Ελληνικών και Ρωμαϊκών προσωπικοτήτων στο ίδιο ηθικό σύμπαν, ενώ την ίδια τάση ενισχύει και η εξερεύνηση των πολιτισμικών διαφορών των δυο εθνικοτήτων που συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή των *Ηθικών*. Επίσης, το έργο και η περιήγηση του Παισανία στην ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας εισάγει ξανά το ζήτημα του μεγαλείου της κλασικής Ελλάδας και της προσέγγισης των ιδιοτήτων του Έλληνα και Ρωμαίου πολίτη. Συνολικά τα παραπάνω λογοτεχνικά έργα στοχεύουν στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του Ελληνικού παρελθόντος με το Ρωμαϊκό παρόν. Στο επίπεδο της αρχαιολογίας και των επιγραφικών ευρημάτων, φανερώνεται πλέον μια αναδύομενη εξέχουσα τάξη από τις αριστοκρατίες των πόλεων οι οποίες και κυριαρχούσαν μέσα σε αυτές. Το αποτέλεσμα ήταν αυτά τα νέα μέλη να καταφέρουν να φτάσουν έως και στην κατάκτηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, μαζί την θέση τους στις τάξεις των υπέων ή ακόμη και στην σύγκλητο. Παράλληλα, η συνεχής επιμονή των λόγιων που δραστηριοποιούνταν κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο να εξάρουν την θέση των Ελλήνων διεκδικώντας καλύτερη μεταχείριση για αυτούς είχε ως αποτέλεσμα την σταδιακή απόκτηση μεγαλύτερης αξίας και βαρύτητας από την πλευρά των ελληνικών ελίτ μέσω της συμμετοχής τους στο ρωμαϊκό αυτοκρατορικό κράτος.

Σημείο αναφοράς για την έννοια της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη και της επίδρασης της κατοχής της από πολίτες από κάθε μέρος της αυτοκρατορίας στην πολιτιστική και πνευματική της ζωής αποτελεί το διάταγμα του Καρακάλλα στα 212 μ.Χ. Τότε, σε αντίθεση με το προηγούμενο καθεστώς, όπου μόνο τα μέλη της ελίτ μπορούσαν να αποκτήσουν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, κυρίως μέσω της ατομικής παραχώρησης από τον αυτοκράτορα, της στρατιωτικής υπηρεσίας και των αξιωμάτων της πόλης τους, όπου η υπηρεσία σε αυτά τα αξιώματα έδινε

αυτόματα την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη στους κατόχους τους, όλοι οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας απέκτησαν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη.²⁷

Εκτός όμως από την επιρροή της ελληνικής και ρωμαϊκής ταυτότητας στη διαμόρφωση της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής της εποχής, οι παρεμβάσεις του αυτοκράτορα και ιδιαίτερα η στάση τριών φιλελλήνων αυτοκρατόρων, δηλαδή του Νέρωνα, του Αδριανού και του Μάρκου Αυρήλιου, είναι καταλυτικές. Το ενδιαφέρον του Νέρωνα για την πολιτισμική ζωή της Ελλάδας μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιλεκτικό, δημιουργώντας διακρίσεις ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις. Ειδικότερα, όπως τεκμαίρεται και από τον λόγο που εκφώνησε στα Ίσθμια, φαίνεται να αποδέχεται το γεγονός ότι οι Ελληνικές πόλεις βρίσκονταν σε πολιτισμική παρακμή, ενώ γνώριζε την περίπτωση να αναγνωρισθεί η διακήρυξη της ελευθερίας των Ελληνικών πόλεων ως ένδειξη ελέους από τον αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας Αδριανός έδειξε την ίδια διάκριση μεταξύ των Ελληνικών πόλεων αλλά υπέρ της Αθήνας, ενώ διέφερε και από τον Νέρωνα καθώς εστίασε στις θρησκευτικές και μορφωτικές παρεμβάσεις στην πόλη της Αθήνας πέραν του οικοδομικού προγράμματος, ενώ ο Νέρωνας εστίασε τις αθλητικές και μουσικές εκδηλώσεις.

Αναφορικά με τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο η επιγραφή με το σωζόμενο ψήφισμα του 169-176 μ.Χ. είναι διαφωτιστική. Συγκεκριμένα εκεί αναγράφονται οι παρεμβάσεις και αποφάσεις του αυτοκράτορα σχετικά με την έκβαση διάφορων υποθέσεων οι οποίες αφορούσαν θρησκευτικά αξιώματα, αλλά και τα πρόσωπα που θα συμμετείχαν στα όργανα του θεσμού του Πανελληνίου, δηλαδή στο συνέδριο και στον Άρειο Πάγο. Συνολικά, οι επεμβάσεις των αυτοκρατόρων στην πολιτισμική ζωή των Ελλήνων στόχευαν στην διατήρηση των πολιτικών και πολιτισμικών θησαυρών του ένδοξου κλασικού παρελθόντος μέσω των ευεργεσιών (*beneficia*) και της νομοθεσίας. Αναφορικά με τις Ελληνικές πόλεις, οι αυτοκράτορες φαίνονται να είναι συνήθως θετικά διακείμενοι και ιδιαίτερα από την βασιλεία του Αδριανού έως και την βασιλεία του Μάρκου Αυρηλίου.²⁸ Ο πρώτος προσπάθησε να αποκαταστήσει την θεσμική και υλική αξιοπρέπεια της Αθήνας και του Ελληνισμού, ενώ ο δεύτερος αποκατάστησε τις υλικές καταστροφές που υπέστη η πόλη της Σμύρνης από σεισμό.²⁹

Επιπρόσθετα, ο Παυσανίας σημειώνει την ευεργεσία του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Σεβαστού προς την πόλη του Παλλάντιου, η οποία ερμηνεύεται ως μια προσπάθεια σύνδεσης του θρυλικού παρελθόντος της Ρώμης με αυτό της Ελλάδας, ενώ ακολουθεί η παροχή κονδυλίων και προνομίων προς την πόλη. Σε αυτήν την περίπτωση ειδικότερα αξίζει να αναφερθούμε στην χρήση

27 Champlin 1980: 63 κ.ε., 104 κ.ε., Anderson 1993: 5.

28 Woolf 1994: 133-135.

29 Bowersock 1969: 43-58, Boatwright 1987: 202-212, Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών* 582 κ.ε., Anderson 1993: 5-6.

του Τρωικού παρελθόντος από τη Ρωμαϊκή και την Ελληνική πλευρά. Ουσιαστικά στα πλαίσια των Ελληνορωμαϊκών σχέσεων η Τρωική παράδοση διαδραμάτιζε έναν μεσολαβητικό ρόλο προσφέροντας στους Έλληνες και τους Ρωμαίους ένα κοινό παρελθόν. Αρχικά ο Αύγουστος ανέδειξε το Τρωικό παρελθόν της Ρώμης, όμως η θεώρηση αυτή της όψης του Ρωμαϊκού παρελθόντος ήταν διαφορετική από τους Έλληνες. Από την Ελληνική πλευρά ξεχωρίζει το παράδειγμα του Άργους το οποίο, όπως μας μαρτυρεί ο Ιουλιανός, έστειλε πρεσβεία στον Ρωμαίο διοικητή της Ελλάδας κατά τα τέλη του πρώτου αιώνα μ.Χ. κατά την οποία εκθειάζονται ιδιαίτερα οι επιτυχίες και η αρχηγία του Άργους επί των ελληνικών δυνάμεων κατά τον Τρωικό πόλεμο. Ουσιαστικά, οι αττικίζουσες τάσεις του ρεύματος της δεύτερης σοφιστικής περιόδου τοποθετούν τους Τρώες στην πλευρά των βαρβάρων, ενώ οι Ρωμαίοι αποτελούν τον τρίτο παράγοντα στο δίπολο Έλληνες ή βάρβαροι. Φυσικά αυτή η παράδοση χρησιμοποιούνταν από την εκάστοτε Ρωμαϊκή εξουσία αλλά και από την Ελληνική πλευρά ανάλογα με τα τρέχοντα συμφέροντα³⁰.

Συχνά υποθέτουμε ότι, λόγω της παρουσίας του θεσμού του αυτοκράτορα, η πραγματική πολιτική δραστηριότητα είχε σιγήσει και εν μέρει αυτό φαίνεται να ίσχυε. Όμως οι τοπικές πολιτικές δραστηριότητες και φιλονικίες δεν φαίνεται να σταμάτησαν πλήρως. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις των πόλεων της Νικομήδειας και της Νικαίας, όπως μας μαρτυρείται από τον 38ο λόγο του Δίωνα Χρυσόστομου. Πιο αναλυτικά, οι δυο πόλεις βρίσκονταν σε ανταγωνισμό για τίτλους και τα επίσημα πρωτεία από την στιγμή που ο Οκταβιανός εγκαθίδρυσε την αυτοκρατορική λατρεία στην Βιθυνία, και αυτός ο ανταγωνισμός εντάθηκε και κατά τα χρόνια της διακυβέρνησης της δυναστείας των Φλαβίων. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι αυτός ο ανταγωνισμός αποτυπώθηκε στα νομίσματα των πόλεων, ενώ η αιτία του φαίνεται να βρίσκεται σύμφωνα με τον Δίωνα στην ανικανότητα των δυο πόλεων να συνεργαστούν. Επομένως, αυτόματα καθίσταντο σε θέση εκμετάλλευσης από εγκληματίες, επίδοξους τυράννους και ασυνείδητους, οι οποίοι δωροδοκούν τις πόλεις με κενά αξιώματα, ενώ ξεφεύγουν ατιμώρητοι λόγω της ανικανότητας των πόλεων να συμφωνήσουν στην τιμωρία τους. Αν και στην προκειμένη περίπτωση ο Δίωνας Χρυσόστομος πρότεινε και στις δυο πόλεις να μοιραστούν τα πρωτεία, η πρόταση του δεν έγινε αποδεκτή.³¹

Για να αποτυπωθεί καλύτερα το ιστορικό πλαίσιο της εποχής της δεύτερης σοφιστικής περιόδου αξίζει να γίνει αναφορά στο ακροατήριο αλλά και στο πνεύμα της εποχής. Και οι δύο αυτοί παράγοντες ήταν δεκτικοί προς τους σοφιστές και τις αξίες τους. Κατά πρώτον, τα νεότερα και πιο ενθουσιώδη μέλη της αριστοκρατίας έδειχναν ενδιαφέρον για να μαθητεύσουν δίπλα στους σοφιστές. Επιπρόσθετα, το σώμα πολιτών των αυτόνομων κοινωνιών της εποχής φαίνεται να

---

30 Erskine 2001: 254-258.

31 Anderson 1993: 7, Bekker-Nielsen 2008: 122-124.

προτιμά για την μαζική του διασκέδαση την παρακολούθηση των δημόσιων εμφανίσεων των σοφιστών και τέλος το σώμα των λογίων και μορφωμένων των πόλεων δείχνουν το ανάλογο ενδιαφέρον ακόμη και αν δεν ανήκουν στο σώμα των σοφιστών. Κρίνεται όμως άτοπο να περιορίζουμε την κουλτούρα των Ελληνικών πόλεων της εποχής στα πλαίσια της ρητορικής και μόνο.³²

Η φιλοσοφία, ο αθλητισμός, η αρχιτεκτονική και η μουσική συνέθεταν επίσης την ταυτότητα της πολιτιστικής κουλτούρας. Ο κόσμος της δεύτερης σοφιστικής βρήκει από εορτές όπου συνδυάζονταν αθλητικοί και λογοτεχνικοί αγώνες. Ειδικότερα, οι έφηβοι κατά την παρουσία τους στο χώρο των γυμνασίων συμμετείχαν σε αθλητικούς αγώνες, όπου όφειλαν να επιδείξουν τις αθλητικές τους ικανότητες και επιτεύγματα, ενώ οι κατάλογοι των νικητών αναγράφονταν στους τοίχους των γυμνασίων αλλά και σε άλλα δημόσια κτήρια. Είναι αποκαλυπτικό για τα ιδεώδη της τότε ελληνικής εκπαίδευσης το γεγονός ότι οι διαλογικές και μορφωτικές ικανότητες ενός παιδιού δοκιμάζονταν με παρόμοιο τρόπο μέσα από τους λογοτεχνικούς αγώνες. Αυτοί οι αγώνες δίδασκαν στα παιδιά ότι η διαλογική και μορφωτική τελειότητα είναι μετρήσιμο μέγεθος, όπως ακριβώς και η σωματική, και φυσικά και οι δυο αυτές μορφές έπρεπε να προβληθούν σε δημόσιους αγώνες. Παράδειγμα αποτελούν οι πολιτιστικές εορτές στα Οινόανδα της Λυκίας³³ υπό την αιγίδα του Ευάρεστου, όπου σε αυτές αντικατοπτρίζεται πλήρως το εκπαιδευτικό μοντέλο της εποχής μέσα από την έκθεση-προβολή των επιτευγμάτων των μαθητών, ενώ παράλληλα οι ίδιοι εξασκούνταν στην επιδίωξη της φιλοτιμίας (επιθυμία για διάκριση) πάντα σε δημόσια πλαίσια. Σε κάθε περίπτωση οι αγώνες έχαιραν της εκτίμησης της τοπικής ελίτ, ενώ ο ανταγωνισμός οδήγησε στην θέσπιση κανονισμών, και πολλές φορές τα χρηματικά έπαθλα των λογοτεχνικών αγώνων ξεπερνούσαν κατά πολύ αυτά που αφορούσαν τους αθλητικούς αγώνες.

Απόδειξη της σημασίας και της προβολής που έχαιραν οι αγώνες ήταν τα εμφανώς περισσότερα μνημεία επίδειξης της νίκης (ανδριάντες) τα οποία εγείρονταν για τους αθλητικούς αγώνες στην περίπτωση της Λυκίας και στους λογοτεχνικούς και πολιτιστικούς αγώνες συμμετείχαν κυρίως επαγγελματίες. Καταγράφονται επίσης συμμετοχές ντόπιων ερασιτεχνών αλλά ουσιαστικά οι επαγγελματίες μονοπωλούν τις νίκες των αγώνων. Συνολικά οι αθλητικές νίκες προβάλλονταν και πέρα από τα πλαίσια της πόλης, ειδικά όταν επρόκειτο για νίκες στα παλαιότερα και πιο ένδοξα αθλήματα όπως η πάλη και η πυγμαχία προβάλλοντας άμεσα την σύνδεση με το ένδοξο κλασικό παρελθόν. Ο αθλητισμός ήταν ακόμη ένα πεδίο ανταγωνισμού της τοπικής αριστοκρατίας. Η δημόσια ζωή αποτελούσε μια «αρένα» όπου οι οικογένειες και τα πρόσωπα αγωνίζονταν για την καταξίωση, ενώ, ακόμη και οι νέοι των ελίτ μπορούσαν να προβληθούν είτε

---

32 Anderson 1993: 8.

33 van. Nijf 2004: 216

ως ευεργέτες των αγώνων, είτε ως νικητές. Συμπερασματικά, το έργο *Γυμναστικός* του Φιλόστρατου περιγράφει την αθλητική παράδοση που περιέβαλε τους αθλητικούς αγώνες και εκδηλώσεις κατά τη δεύτερη σοφιστική περίοδο. Ουσιαστικά ο Φιλόστρατος σε αυτό το έργο του υπερτονίζει την αξία των παραδοσιακών αθλημάτων (πάλη, πυγμαχία) για την σύγχρονη Ελληνική παιδεία σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από την Ρώμη. Το κείμενο εστιάζει στην εκπαιδευτική αξία της καθημερινής προπόνησης και του υψηλού φρονίματος αθλητών και προπονητών. Επίσης σημειώνει την δόξα που περιμένει τους νικητές, προειδοποιεί για την διαφθορά (δωροδοκίες, αθέμιτες μέθοδοι) και τέλος κάνει επίκληση στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν. Συνολικά και πέρα από τον αθλητισμό, ο κάθε ενδιαφερόμενος για την υψηλότερη μορφή εκπαίδευσης όφειλε να επιλέξει ανάμεσα στην φιλοσοφία, στην ρητορική ή σε έναν συνδυασμό των δυο παραπάνω.³⁴

Θεωρητικές προσεγγίσεις για την δεύτερη σοφιστική περίοδο.

Πριν να προχωρήσουμε στην καθεαυτή ανάλυση του όρου της δεύτερης σοφιστικής αξίζει να τονίσουμε την συνεισφορά των κυριότερων σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων γύρω από το ζήτημα. Η πρώτη αξιοσημείωτη μελέτη προέρχεται από τον Bowersock και το έργο του *Greek Sophists in the Roman Empire* (1969). Ο στόχος του συγγραφέα ήταν να διασαφηνίσει τις σχέσεις ανάμεσα στο Ρωμαϊκό κατεστημένο και τους δραστήρια ανερχόμενους Έλληνες λογίους και σοφιστές του αναζωογονημένου ανατολικού μέρους της αυτοκρατορίας. Δίνεται έμφαση στα προνόμια, στις τιμές και στην αναγνώριση που απολάμβαναν οι σοφιστές, χωρίς όμως να γίνεται ξεκάθαρα λόγος για το επάγγελμά τους. Γενικότερα, ο Bowersock αντιμετωπίζει με κριτικό μάτι τους μύθους που υπήρχαν γύρω από τις προσωπικότητες των σοφιστών της δεύτερης σοφιστικής, ενώ παρέχει μια πιο πειστική εικόνα για ορισμένες όψεις της Ελληνο-ρωμαϊκής κοινωνίας. Επιπρόσθετα ο Bowersock πιστεύει ότι οι σοφιστές της εποχής αξίζουν να παρουσιασθούν με τον τρόπο με τον οποίο τους προβάλλει ο Φιλόστρατος στο έργο του *Βίοι Σοφιστών*, δηλαδή σαν προσωπικότητες οι οποίες έχουν βαθιά αίσθηση του κοινωνικού καθήκοντος και αξίζουν την σημασία η οποία τους αποδίδεται.³⁵

Αντίθετα ο Reardon στο έργο του *Courants litteraires grecs des IIe et IIIe siecles apres J.-C.* (1971) εξετάζει την ρητορική των σοφιστών σε σχέση με λογοτεχνικά και ευρέως γλωσσικά ρεύματα, αλλά με αυτόν τον τρόπο φαίνεται να εστιάζει έντονα στις λογοτεχνικές προεκτάσεις της δεύτερης σοφιστικής περιορίζοντας τους ορίζοντες του έργου. Πιο συγκεκριμένα, ο Reardon, 13 χρόνια μετά από το έργο του συνέχισε να τονίζει ότι η Ελληνική αναγέννηση ήταν πρωταρχικά ένα

---

34 Reardon 1971: 3–11, Anderson 1993: 8, van Nijf 2004: 211, 215-222, 224.

35 Bowersock 1969: 43–58, Anderson 1993: 10-11.

λογοτεχνικό φαινόμενο και ιδιαίτερα στην μορφή της πρόζας.³⁶ Ειδικότερα χωρίζει το έργο του σε τρία τμήματα. Στο πρώτο αναλύει γενικότερα έννοιες όπως η Παιδεία και η μίμηση, η λογοτεχνία της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, οι φιλοσοφικές και ιατρικές ανακαλύψεις της εποχής και τέλος η ρητορική και η ρητορική εκπαίδευση. Το δεύτερο μέρος εξειδικεύεται με την λογοτεχνία που βασίζεται στην ρητορική, ενώ διαφαίνεται ξεκάθαρα η άποψη του ότι το έργο του Λουκιανού δεν βρίθεται από ρητορικές συνδηλώσεις. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος ο Reardon αναλύει τον ρόλο των παραδοξογράφων, των ψευδοεπιστημόνων αλλά και των δεισιδαιμονικών θρησκευτικών διηγημάτων. Συνολικά ο Reardon πιστεύει ότι τους συγγραφείς της εποχής τους ενώνει το ενδιαφέρον τους για τον κοινό άνθρωπο, ο οποίος βλέπει την πολιτική του ταυτότητα να χάνεται από τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της κοινωνίας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.³⁷

Το σημαίνον άρθρο του Bowie *Greeks and their past in the Second Sophistic*, δημοσιευμένο το 1970, επιχειρεί να συγκεντρώσει και να ερμηνεύσει τις βασικές εκδηλώσεις αρχαϊσμού στον ελληνικό κόσμο από τα ύστερα χρόνια του πρώτου αιώνα μ.Χ. έως και τα πρώιμα χρόνια του τρίτου αιώνα μ.Χ. Ουσιαστικά το άρθρο προσφέρει μια εξήγηση του συγκεκριμένου αρχαϊσμού που κυριάρχησε στην περίοδο που ονομάστηκε ως δεύτερη σοφιστική από τον Φιλόστρατο, αποδίδοντάς τον στην εμμονή των Ελλήνων με το παρελθόν τους και τον συνδυασμό της με την δυσαρέσκεια τους για την πολιτική κατάσταση του παρόντος. Ειδικότερα, είναι φανερό ότι ο συγκεκριμένος αρχαϊσμός του δεύτερου αιώνα μ.Χ. δεν ήταν ένα φαινόμενο που χαρακτήριζε μόνο την σχέση των Ελλήνων με το παρόν τους, αλλά ήταν εμφανές και στον Λατινικό κόσμο. Τέλος, ο Bowie υπογράμμισε την θεματική της νοσταλγίας για ένα χαμένο ελληνικό παρελθόν, όπως αυτή διαφαίνεται στην δεύτερη σοφιστική περίοδο.³⁸

Από τις πιο πρόσφατες μελέτες ξεχωρίζει η μονογραφία του Anderson *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire* (1993), όπου ο ερευνητής μελετά τις κατεξοχήν θεματικές που απασχολούν την έρευνα για την συγκεκριμένη περίοδο, χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνει ιδιαίτερη ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών επιδράσεων του φαινομένου οι οποίες το κατέστησαν μοναδικό. Συνολικά ο Anderson πιστεύει ότι η πιο ορθή απόδοση της ιστορικότητας της εποχής θα γίνει με μια σύνθεση των απόψεων του Bowersock, ο οποίος απέδιδε το πολιτικό και αστικό συγκείμενο των σοφιστών, με τις απόψεις του Reardon, ο οποίος σχολίαζε κυρίως τις λογοτεχνικές όψεις της εποχής αναλύοντας τα σωζόμενα κείμενα. Η μέθοδος που έκρινε ως αποδοτικότερη ο Anderson ήταν αυτή της προσφοράς μιας σειράς από οπτικές και απόψεις γύρω από την έννοια του σοφιστικού έθους. Τέλος ο Anderson πιστεύει ότι οι σοφιστές της εποχής

36 Anderson 1993: 10.

37 Reardon 1971: 3–11, Anderson 1993: 10-11.

38 Bowie 1970: 3–41, Anderson 1993: 10-11.

χαρακτηρίζονταν από το αίσθημα της καινοτομίας και της διαλεκτικής ευστροφίας.³⁹

Το βιβλίο της Gleason *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome* (1995), εστιάζει στην αλληλεπίδραση που αναπτύσσεται ανάμεσα στις έννοιες του ορισμού με βάση το γένος και στην ρητορική εξάσκηση κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο, όπως προβάλλονται από τις ρητορικές πραγματείες και τις βιογραφίες, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ανάλυση φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών και στην εξάσκηση στην ομιλία. Ο πυρήνας του έργου και η ιδιαίτερη συνεισφορά του στην μελέτη της περιόδου έγκειται στα κεφάλαια που αναλύουν την εξάσκηση του ρήτορα στην ομιλία και στην απόκτηση ανδρικού σθένους, προβάλλοντας την διαμάχη και την συζήτηση σχετικά με τις σωστές μορφές εξάσκησης της φωνής και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η εξάσκηση ήταν ο πυρήνας των αρχαίων ιδεών για την άσκηση και την ανάπτυξη ενός άντρα. Έτσι η ρητορική προβάλλεται ως μια διαδικασία αυτοπροσδιορισμού η οποία προκαλεί προβληματισμό αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι κανονιστικές δυνάμεις της κοινωνίας της εποχής⁴⁰.

Επίσης, τονίζουμε την μονογραφία του Swain *Hellenism and Empire* (1996), όπου δίδεται έμφαση στην σχέση του Ελληνικού παρελθόντος που αναβιώνει μέσα στα πλαίσια της δεύτερης σοφιστικής με την ρωμαϊκή εξουσία, ενώ παράλληλα αξιοσημείωτη είναι η ανάλυση του γλωσσικού ζητήματος της εποχής σε σύγκριση με το αντίστοιχο γλωσσικό ζήτημα που πρωταγωνίστησε στην νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Η μελέτη του Swain αποκλίνει από αυτή του Bowie που αναφέρθηκε παραπάνω στο γεγονός ότι ο Swain επιλέγει να χρησιμοποιήσει τον όρο φυλή παρά εθνικότητα στην περιγραφή της πολιτιστικής ταυτότητας του ατόμου κατά την εποχή, αλλά και οι δυο μελέτες συγκλίνουν στο ότι η ελληνική πολιτιστική ταυτότητα του ατόμου στηρίζεται στη γλώσσα. Ειδικότερα, ο Swain στα τέσσερα πρώτα κεφάλαια του έργου του κρίνει σωστό να μην προτείνει κάποια ριζοσπαστική αλλαγή στις ήδη εκφρασμένες απόψεις στην βιβλιογραφία, αλλά όμως επανεξετάζει κυρίως ζητήματα όπως τον αττικισμό και το ενδεχόμενο το ρεύμα της δεύτερης σοφιστικής να αποτελούσε μια αντίδραση στη ρωμαϊκή εξουσία. Στα επόμενα εννέα κεφάλαια του έργου του ο Swain επιλέγει δέκα αξιολογούς Έλληνες συγγραφείς και προσπαθεί να ορίσει την στάση του καθενός από αυτούς απέναντι στην Ρώμη. Στόχος της συγκεκριμένης τακτικής του είναι η προβολή όψεων της Ρώμης και της εξουσίας της μέσα από το έργο των συγγραφέων που μελετά⁴¹.

Αναφορικά με το συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε ο Goldhill *Being Greek under Rome*, (2001), σημειώνουμε ότι οι μελέτες που περιέχει κατατάσσονται σε τρεις τομείς ανάλογα με την

39 Morgan 1995: 44-45, Anderson 1993.

40 Gleason 2008.

41 Talbert 1997: 1459-1460, Swain 1996.

θεματική τους. Πιο συγκεκριμένα ο πρώτος τομέας (‘‘Υποκείμενοι στην αυτοκρατορία’’) περιλαμβάνει τρεις μελέτες, οι οποίες εστιάζουν στην επίδραση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, του στρατού της και του πολιτιστικού της ιμπεριαλισμού στη ελληνική συγγραφική κουλτούρα και τις συνέπειες της παραπάνω επίδρασης στην ελληνική πολιτισμική ταυτότητα. Ο δεύτερος τομέας του έργου (‘‘Λόγιοι στα όρια’’) ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο το κέντρο και τα όρια του πολιτισμού και της κουλτούρας εκφράζονται και εξερευνώνται από τον λόγιο κόσμο της ελληνικής παιδείας της εποχής. Τέλος, ο τρίτος τομέας του έργου (‘‘Τοπογραφία και παραστάσεις πολιτισμού’’) συγκεντρώνει στοιχεία από τους δυο προηγούμενους τομείς για να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο η συγγραφή ελληνικών λογοτεχνικών έργων κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο εξαρτώνταν από συγκεκριμένες θεωρήσεις της έννοιας του τόπου και το πώς η έκφραση και παράσταση πολιτιστικών αγαθών μπροστά στο κοινό και σε δημόσια θέα επηρέαζε την διαμόρφωση των πολιτιστικών ιδανικών. Τελικός στόχος του έργου είναι η προσέγγιση της έννοιας της πολιτιστικής και πολιτισμικής ταυτότητας εκείνης της περιόδου⁴².

Το συλλογικό έργο της Borg *Paideia: The World of the Second Sophistic* (2004) εξετάζει τον κόσμο της δεύτερης σοφιστικής περιόδου υπό το πρίσμα και την επίδραση της παιδείας και της εκπαίδευσης της εποχής. Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο του έργου περιλαμβάνει μελέτες που εξετάζουν το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας κατά την περίοδο μελέτης, το δεύτερο κεφάλαιο αναλύει τα μέσα από τα οποία χαρακτηρίζονταν η έκθεση, η προβολή και πολλές φορές η παιδεία ενός προσώπου εκείνη την εποχή και αυτά δεν είναι άλλα από την λογοτεχνία, την γλυπτική και τα νομισματικά ευρήματα. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στην ανάδειξη του ρόλου της φυσικής αγωγής όπως αυτός προβάλλεται από την γενικότερη σχέση της παιδείας με την γνώση και κατανόηση του ανθρώπινου σώματος. Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του συλλογικού τόμου στοχεύει στην προβολή του θεσμού της πατρωνίας και του ρόλου του στην παιδεία της εποχής.⁴³

Το έργο του Whitmarsh *The second sophistic* (2005) στοχεύει στην ανάδειξη της κεντρικότητας της επιδεικτικής ρητορικής (επιδεικτικοί λόγοι) στις τάξεις της ελίτ του μορφωμένου κόσμου της εποχής. Αναλυτικότερα, το βιβλίο του Whitmarsh στο τρίτο του κεφάλαιο ερευνά το φαινόμενο του Αττικισμού μέσα από τους συγγραφείς που το σατίριζαν (Λουκιανός) και τους αντιπάλους του (Γαληνός, Επίκτητος). Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο ο Whitmarsh κρίνει ορθό να αναλύσει τα σημεία διάδρασης ανάμεσα στη σοφιστική λογοτεχνία και στην ευρύτερη λογοτεχνική κουλτούρα της Ελλάδας των Ρωμαϊκών χρόνων. Επομένως σε αυτό το κεφάλαιο μελετάται η βιογραφία και η αυτοβιογραφία σαν λογοτεχνικά είδη, καθώς αυτά συνδέονται σύμφωνα με τον Whitmarsh με την έννοια της πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας κατά την

---

42 Goldhill 2001.

43 Borg 2004.

συγκεκριμένη εποχή. Συνολικά, ο Whitmarsh επιλέγει να χρησιμοποιήσει την λογοτεχνική, πολιτισμική και κοινωνιολογική θεωρία μαζί με την πολιτιστική της ευαισθησία αναφορικά με τις ακαδημαϊκές ερμηνείες της εποχής της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.⁴⁴

Το βιβλίο των Schmidt και Fleury *Perceptions of the Second Sophistic and Its Times* (2011), στοχεύει στην εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι λόγιοι της εποχής αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους, ποια ήταν η αποδοχή τους από τις επόμενες γενιές αλλά και ποιες οι σκέψεις που γίνονται από την σύγχρονη έρευνα. Οι επιμελητές του βιβλίου, αποδεχόμενοι την απουσία ξεκάθαρου και γενικά αποδεκτού ορισμού της έννοιας της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, την μεταχειρίζονται ως ένα ευρύ διαλεκτικό κίνημα το οποίο δεν χαρακτηρίζεται μόνο ως ένα λογοτεχνικό και πολιτιστικό φαινόμενο του οποίου η ρητορική αποτελεί βασικό συστατικό αλλά επίσης σαν ένα φαινόμενο που διέπεται και από τις αξίες της παιδείας και της μίμησης, του δοξασμού του παρελθόντος, της κεντρικότητας της Αθήνας και της έμφασης στην ελληνική ταυτότητα.⁴⁵

Τέλος, η μελέτη του Whitmarsh *Beyond the Second Sophistic: Adventures in Greek Postclassicism* (2013), κρίνεται ιδιαίτερα ρηξικέλευθη, καθώς ο Whitmarsh επιλέγει τον όρο “μετακλασικός” για να χαρακτηρίσει και να ορίσει την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, καθώς σκοπεύει μέσα από τον παραπάνω όρο να δώσει το έναυσμα για την αναθεώρηση των κλασικιστικών θεωρήσεων που μας κληροδοτήθηκαν από τον 19ο αιώνα σχετικά με την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής. Τα 13 κεφάλαια του βιβλίου παρουσιάζουν ένα πρωτότυπο ενοποιητικό στοιχείο, καθώς αποφεύγουν να τεκμηριώνουν τις θέσεις τους χρησιμοποιώντας τις ιδέες και τις έννοιες ενός πολιτιστικά κεντρικού παραδείγματος για τα είδη λογοτεχνίας που σχολιάζουν. Έτσι, αποφεύγονται οι αξιακές ιεραρχίες στα λογοτεχνικά έργα που μελετώνται, καθώς ένα αποσπασματικά σωζόμενο επικό έργο ενός Ιουδαίου ποιητή μπορεί δυνητικά να είναι το ίδιο σημαντικό για την επική ποίηση με την *Αινειάδα* του Βιργιλίου. Μια ακόμη σημαντική πεποίθηση που εκφράζεται από τον Whitmarsh μέσω του έργου του είναι η χρησιμότητα της ποίησης σε σύγκριση με τον πεζό λόγο, καθώς αυτή μπορεί να μας οδηγήσει σε πολύ διαφορετικές και απόκρυφες ατραπούς των σκέψεων των σημαντικότερων και μη λογοτεχνικών προσωπικοτήτων μιας εποχής που άλλοι τη χαρακτηρίζουν ως δεύτερη σοφιστική περίοδο και άλλοι ως μετακλασική.⁴⁶

---

44 Oikonomopoulou 2006: 440-441, Whitmarsh 2005.

45 Makhlayuk 2012, Schmidt & Fleury 2011.

46 Hall 2014, Whitmarsh 2013.

Ο ορισμός της έννοιας της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.

Ο όρος αναφέρθηκε για πρώτη φορά από τον Αθηναίο σοφιστή Φιλόστρατο στις αρχές του τρίτου αιώνα μ.Χ.⁴⁷ για να δηλωθούν οι δραστηριότητες ενός αριθμού επαγγελματιών αγορητών. Στο έργο του ίδιου, με τίτλο *Βίοι Σοφιστών*, εστιάζει στις ζωές αυτών των ρητόρων κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο και απαριθμεί δώδεκα εξέχοντες σοφιστές εν ενεργεία, παρά το γεγονός ότι γνωρίζει αρκετούς περισσότερους, όπως τονίζει η Eshleman.⁴⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατηγοριοποίηση των σοφιστών που αναφέρει ο Φιλόστρατος στο έργο του από τον Anderson.⁴⁹ Ο Anderson προτείνει τρεις ομάδες. Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός που προτείνεται από τον Anderson καθιστά σαφές το γεγονός ότι η προσωπικότητα που δεσπόζει είναι αυτή του Ηρώδη του Αττικού. Ως κριτήριο κατάταξης ενός σοφιστή από αυτούς που περιγράφονται στους Βίους σοφιστών του Φιλοστρατου, σε μια από τις τρεις παραπάνω ομάδες είναι η εγγύτητα του με τον Ηρώδη. Η Eshleman ορίζει παρόμοια με τον Anderson ως σοφιστή του κύκλου του Φιλόστρατου εκείνον ο οποίος έχει ξεκάθαρη και δημόσια σχέση και αλληλεπίδραση με τον Ηρώδη. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν έξι ακαδημαϊκές γενιές από τον σοφιστή Νικήτα, στον Ηρώδη τον Αττικό και τον Φιλόστρατο, στη δεύτερη ανήκουν ο Πολέμωνας και τα μέλη του κύκλου του, που συνδέονται με την πρώτη ομάδα μέσω του αμοιβαίου θαυμασμού του Πολέμωνα και του Ηρώδη, ενώ η τρίτη ομάδα αποτελείται από τον Ισαίο⁵⁰ και τον κύκλο μαθητών του, οι οποίοι συνδέονται με τον Πολέμωνα επίσης. Ο κύκλος του Πολέμωνα και αυτός του Ισαίου συνδέονται στο πρόσωπο του Αλεξάνδρου Πηλοπλάτωνος, ο οποίος υπήρξε μαθητής του δασκάλου του Ηρώδη, Φαβορίνου, που ανήκε στον κύκλο του Πολέμωνα και του μαθητή του Ισαίου, Διονύσιου από την Μίλητο.⁵¹

Ουσιαστικά το έργο του Φιλόστρατου αγγίζει τα όρια της προσωπογραφίας, καθώς δεν περιλαμβάνει όλους τους εξέχοντες σοφιστές των δυο προηγούμενων αιώνων, ενώ κυρίως εστιάζει

47 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 481.

48 Eshleman 2012: 128.

49 Anderson 1986: 82-84, 108-109.

50 Ο Ισαίος ήταν Ασσύριος σοφιστής και έφτασε στην Ρώμη στα 97 μ.Χ. Ως σοφιστής και ρήτορας είχε γίνει διάσημος για την ικανότητα του να απομνημονεύει μεγάλα κείμενα. Κορυφαία στιγμή της καριέρας του υπήρξε η διδασκαλία του προς τον επικείμενο αυτοκράτορα Αδριανό. Η ζωή του περιγράφεται από τον Φιλόστρατο (*Βίοι Σοφιστών*, 574). Smith 1997: 39-45.

51 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 576.

σε ένα δίκτυο σοφιστών στο κέντρο του οποίου δεσπόζει η προσωπικότητα του Ηρώδη του Αττικού. Ουσιαστικά, οι περιγραφές του Φιλόστρατου δίνουν βάρος στο δίκτυο σοφιστών που αναπτύσσεται στην Αθήνα και την Σμύρνη γύρω από τις προσωπικότητες των Ηρώδη και Πολέμωνα αντίστοιχα, ενώ η Έφεσος, όντας ο πολιτικός και πολιτιστικός αντίπαλος της Σμύρνης, αλλά και το προπύργιο του Ιωνικού στυλ το οποίο ο Φιλόστρατος αντιπαθεί, αναφέρεται σε λιγότερα σημεία στο έργο του. Όπως σημειώνει η Eshleman, η εστίαση του Φιλόστρατου στην ομάδα και το δίκτυο σοφιστών του Ηρώδη του Αττικού καταλήγει τοποθετώντας τον ίδιο τον Φιλόστρατο στην πιο προνομιακή θέση ως διάδοχο και συνεχιστή της παράδοσης που υπηρετεί.⁵²

Όπως είναι επόμενο, τα κριτήρια αξιολόγησης των σοφιστών μέσα στο κείμενο ήταν κυρίως αποτέλεσμα ανεπίσημων ομοφωνιών μεταξύ προσωπικοτήτων που ανήκαν στον ίδιο κύκλο, δημιουργώντας έτσι μια ρευστή και γεμάτη από διαφωνίες κατάσταση. Γενικότερα η ιδέα δημιουργίας ενός κύκλου σοφιστών είναι από μόνη της εκλεκτική και στηρίζεται αποφασιστικά στην ιδιοσυγκρασία του δημιουργού της, που είναι ο Φιλόστρατος. Έτσι ο Φιλόστρατος ενώ εστιάζει ιδιαίτερα στους σοφιστές της Αθήνας και της Σμύρνης, αναφέρει με λιγότερη επιμέλεια τον σοφιστικό κύκλο της Λέσβου και της Ρόδου, στον οποίο περιλαμβάνονται ο Λεσβώναξ της Μυτιλήνης, ο Αντίπατρος της Ρόδου και ο Αυρηλιανός Νικόστρατος, επίσης από την Ρόδο και κάτοχος της αυτοκρατορικής έδρας της ρητορικής πιθανότατα στην Ρώμη. Οι σοφιστές οι οποίοι δεν αναφέρονται στο έργο *Βίοι σοφιστών* είναι γνωστοί στην σημερινή έρευνα κυρίως εξαιτίας φιλολογικών, επιγραφικών και νομισματικών ευρημάτων, καθώς ο Φιλόστρατος στην προσπάθεια του να ορίσει έναν σοφιστικό κανόνα κατάφερε σχεδόν να εξαφανίσει τους σοφιστές που αποκλείει από το έργο του. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι προσωπικότητες του Εφέσιου Σωτήριου ο οποίος αναφέρεται ως «άθυρμα», αλλά επιγραφικά ευρήματα από την περιοχή της Εφέσου τον αναφέρουν ως κορυφαίο σοφιστή του οποίου ο μισθός έφτανε στις 10.000 δραχμές.⁵³ Επίσης ο σοφιστής Φλάβιος Φύλαξ είναι γνωστός από έναν ανδριάντα που έχει εγερθεί στην Ολυμπία προς τιμήν του, πιθανότατα λόγω κάποιας νίκης του σε πανελλήνιους αγώνες, αλλά παρουσιάζεται και αυτός ως άθυρμα από τον Φιλόστρατο.⁵⁴

Τέλος, ο Φιλόστρατος περιορίζει τις αναφορές του για τον κύκλο σοφιστών γύρω από την προσωπικότητα του Κλαύδιου Δημόστρατου και του θείου του Θεόδοτου, καθώς και οι δυο υπήρξαν ηγέτες της αντιπολίτευσης απέναντι στον Ηρώδη τον Αττικό στην Αθήνα. Η διαδικασία την οποία ακολουθεί ο Φιλόστρατος για τη συγκρότηση του προσωπικού του σοφιστικού κανόνα μπορεί να περιγραφεί σύμφωνα με την Eshleman με έναν όρο από την Χριστιανική γραμματεία,

52 Eshleman 2012: 128-131.

53 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 605

54 Eshleman 2012: 135-143.

δηλαδή, ως ορθοκρατική, καθώς επιλέγονται οι ικανοί εκείνοι ρήτορες οι οποίοι συνδέονται είτε μέσω συμμαχίας είτε μέσω ακαδημαϊκής πατρότητας με τα ήδη μέλη του κανόνα, ενώ εκείνοι οι οποίοι συγχρωτίζονται με τους περιθωριοποιημένους σοφιστές αποκλείονται. Συνολικά, η εκδοχή των ένδοξων ημερών της σοφιστικής ρητορικής που προβάλλεται στο έργο *Βίοι Σοφιστών* φανερώσει την περίτεχνη προσπάθεια του Φιλόστρατου να ορίσει και να νομιμοποιήσει την δικιά του θέση σχηματίζοντας έναν κόσμο στον οποίο ο ίδιος δεσπόζει, πείθοντας τους αναγνώστες να δεχτούν την εκδοχή τους αδιαμφισβήτητα αυταπόδεικτη⁵⁵.

Εκτός από τις παραπάνω θεωρήσεις για τον ορισμό της έννοιας της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, η πρόσφατη θέση του Whitmarsh ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία της. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ο Whitmarsh στο έργο του *Beyond the Second Sophistic: Adventures in Greek Postclassicism* (2013), προτιμά τον όρο “μετακλασικός” με τον οποίο σκοπεύει να δώσει το έναυσμα για τον επαναπροσδιορισμό και την αναθεώρηση των κλασικιστικών κατηγοριοποιήσεων της λογοτεχνίας που κληρονομήθηκαν από τον 19ο αιώνα. Από τη στιγμή που ο όρος “μετακλασικός” χρησιμοποιήθηκε συχνά κατά τον 19ο αιώνα για να ορίσει την ελληνική λογοτεχνία και γλώσσα στις περιπτώσεις που βρίσκονταν σε μια διαδικασία μόνιμης παρακμής, η χρήση του όρου από την σύγχρονη προοδευτική ακαδημαϊκή κοινότητα σε ειρωνικά και υπονομευτικά πλαίσια απέναντι στις κλασικές κατηγοριοποιήσεις της λογοτεχνίας τον προβάλλει ως ρηξικέλευθο και ριζοσπαστικά πρωτοποριακό.⁵⁶ Έτσι, επιλέγεται η αναφορά και ανάλυση του όρου “μετακλασικός” για να αποδοθεί και η πιο σύγχρονη και πρόσφατη θεώρηση της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.

Η ίδια η έννοια της δεύτερης σοφιστικής προϋποθέτει την ύπαρξη της έννοιας της πρώτης σοφιστικής και της ύπαρξης ομοιοτήτων ανάμεσα στα δυο αυτά ρεύματα. Η έννοια της πρώτης σοφιστικής αναφέρεται στον χρυσό αιώνα της Αθήνας κατά τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., όπου η παραδοσιακή εκπαίδευση και οι θρησκευτικές αξίες δέχθηκαν την πρόκληση από μια ομάδα επαγγελματιών ρητόρων, οι οποίοι τοποθετούνταν εκτός του κατεστημένου κύκλου, και οι οποίοι δήλωναν ξεκάθαρα ότι μπορούν να διδάξουν τις ικανότητες της δημόσιας ζωής και φυσικά της τέχνης της δημόσιας αγόρευσης επί πληρωμή.

Μεταξύ των κυριότερων εκπροσώπων της περιόδου ήταν ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα, ο Γοργίας των Λεοντίων, ο Πρόδικος της Κέας και ο Ιππίας από την Ήλιδα. Μερικές από τις μεθόδους διδασκαλίας που εφάρμοσαν φάνηκαν να συνδέουν τον ηθικό σχετικισμό με τον πολιτικό πραγματισμό. Η πρόταση και η πιθανότητα διδασκαλίας των παραπάνω ανατρεπτικών αξιών όπως ήταν φυσικό συνάντησε την αντίσταση του Πλάτωνα και του Σωκράτη, ενώ οι δραστηριότητες των

55 Eshleman 2012: 144-148.

56 Whitmarsh 2013: 1-8.

σοφιστών συνήθιζαν να χαρακτηρίζονται από μια μεγάλη δόση αγυρτείας καθώς σημειώνεται και η παρουσία του Αντιφώντα από την πλευρά των σοφιστών στο ολιγαρχικό πραξικόπημα του 411 π.Χ.⁵⁷ Ο Φιλόστρατος από την σκοπιά του, δεν παύει να θεωρεί τον Γοργία ως πατέρα της σοφιστικής, αλλά και ως έναν διάσημο αγορητή, ικανό να επηρεάσει τους ανθρώπους που τον συναναστρέφονται, χωρίς όμως να δείχνει ανεπαρκής σε σοβαρές πολιτικές ανησυχίες ή και ακόμη στις διπλωματικές ικανότητες του αναφορικά με την Ελληνική ταυτότητα.⁵⁸

Συνολικά, η προσπάθεια του Φιλόστρατου να μας δια φωτίσει αναφορικά με τις διαφορές ανάμεσα στην πρώτη και την δεύτερη σοφιστική αποδίδει κυρίως μεροληπτικές επεξηγήσεις για τα ρεύματα, παρά έναν ακριβή ορισμό για το καθένα. Όπως δηλώνει, η πρώτη σοφιστική ασχολείται με την φιλοσοφική ρητορική, ενώ η δεύτερη με την καθεαυτό ρητορική. Όμως, ο Φιλόστρατος φαίνεται να ακολουθεί μια ευφυή αμφιλογία. Εφαρμόζει έναν όρο ο οποίος συνδέεται εκ του φυσικού με ένα μεγάλο εύρος διανοητικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων με ένα στενότερο εύρος δραστηριοτήτων στα σύγχρονά του χρόνια, δίνοντας μας την εντύπωση ότι ο όρος ‘σοφιστής’ περιλαμβάνει κατά κάποιον βαθμό την έννοια της επιτήδευσης.

Το πρόβλημα έγκειται στην ευελιξία της ίδιας της λέξης καθώς, η βασική της σύνδεση συναντάται στην έννοια της σοφίας και, καθώς οι ερμηνείες της έννοιας της σοφίας εκτείνονται στις δικές τις συνεκδοχές, έτσι και η έννοια γίνεται περισσότερο δαιδαλώδης. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, ένας Έλληνας σοφιστής ήταν ικανός να αγορεύσει δημόσια επιδεικνύοντας την ρητορική του δεινότητα αλλά και να διευθύνει μια σχολή διδάσκοντας παράλληλα. Η άποψη του Anderson υπογραμμίζει ότι ο αγγλικός όρος "master" προσεγγίζει καλύτερα την έννοια του Έλληνα σοφιστή. Από την άλλη οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η έννοια της λέξης ‘σοφιστής’ έφερε και άλλες συνδηλώσεις, καθώς σχετίζονταν ακόμη και με την φιλοσοφία και την ιατρική.⁵⁹ Διαφορές παρουσιάζονται επίσης ανάμεσα στους σοφιστές και στους καθαυτό ρήτορες. Οι πρώτοι φαίνεται ότι διευθύνουν σχολές ρητορείας και ότι απευθύνουν δημόσιους λόγους, ακόμα και σε μεγάλες δημόσιες περιστάσεις όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες, ενώ οι καθαυτό ρήτορες ασχολούνται με την συγγραφή και εκφώνηση ρητορικών λόγων κατά κύριο λόγο στα δικαστήρια.

Το έργο του Φιλοστράτου επιχειρεί να παρουσιάσει την δεύτερη σοφιστική ως μια

---

57 Anderson 1993: 13-14.

58 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 481, 492 κ.ε., Anderson 1993: 14.

59 Bowersock 1969: 12 κ.ε., Anderson 1989: 87 κ.ε., Anderson 1990: 92 κ.ε., Anderson 1993: 15-16., Για τον ορισμό της έννοιας της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, βλ.: Swain 1996, Goldhill 2001, Borg 2004, Whitmarsh 2005, Gleason 2008, Schmidt & Fleury 2011, Whitmarsh 2013.

αναγέννηση για την εποχή του. Στην πράξη αντιμετωπίζεται ως ένα φαινόμενο των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, όπου οι σοφιστές αναδείχθηκαν ως ξεχωριστοί πολιτιστικοί ηγέτες και συμμετέχοντες στην λάμψη της αυτοκρατορίας.⁶⁰ Ιστορικά, όπως είναι φυσικό, οι σοφιστές στηρίζονται στις αρχές και τα ρητορικά επιτεύγματα του Αισχίνη και του Δημοσθένη, ενώ κατά τα ύστερα χρόνια της Ρωμαϊκής δημοκρατίας σύμφωνα με τον Σενέκα τον Πρεσβύτερο ασκούν τα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα διδάσκοντας ρητορικές ασκήσεις (*suasoria*, *declamationes*) και παράλληλα κερδίζουν κύρος ικανό να τους δώσει θέσεις πρεσβευτών και περιλάμπρων διανοουμένων.⁶¹ Η δημοτικότητα της δημόσιας αγόρευσης ακόμα και στη Ρώμη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, παράλληλα με τους διαξιφισμούς ανάμεσα στους αυστηρούς αττικιστές και τους επιδεικτικούς Ασιανιστές, αποδεικνύουν την ύπαρξη έντονης και περίβλεπτης ρητορικής δραστηριότητας διευρύνοντας ξανά τα καθήκοντα και τους ρόλους τους.

Δυο πρακτικές αυτοκρατορικής αναγνώρισης παρατηρούνται για τους σοφιστές. Πρώτον, εγκρίνονταν έδρες ρητορικής και αξιώματα προς τα πρόσωπά τους, ενώ επίσης έχαιραν ατέλειας αναφορικά με την πληρωμή φόρων και την παροχή δημόσιων υπηρεσιών. Ο πρώτος κάτοχος της έδρας διδασκαλίας λατινικής ρητορικής στην Ρώμη ήταν ο Κοϊντιλιανός, καθώς ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός του παρείχε το συγκεκριμένο δικαίωμα, ενώ ίδρυσε και άλλες έδρες λατινικής και ελληνικής ρητορικής. Η πρώτη έδρα ρητορικής στην Αθήνα αποδόθηκε από τον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή στον Λολιανό από την Έφεσο, ενώ στα 170 μ.Χ. η πόλη της Αθήνας αποκτά και δεύτερη έδρα από τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η έδρα που αποδόθηκε από τον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή αναφέρεται ως «πολιτικός θρόνος», εξαιτίας του γεγονότος ότι πιθανότατα η συγκεκριμένη έδρα χρηματοδοτούνταν από τους πολίτες, ενώ η δεύτερη φαίνεται ξεκάθαρα ως μια αυτοκρατορική ανάθεση.⁶²

Ουσιαστικά συμπεραίνουμε ότι οι αυτοκράτορες έδειχναν ζωνρό ενδιαφέρον για την ανάθεση τέτοιων αξιωμάτων και εδρών, ενώ κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. καταλήγουν να εμπιστεύονται την διανομή των εδρών στους διοικητές των επαρχιών.⁶³ Συμπερασματικά, οι έδρες αυτές μπορεί να προσέφεραν αναγνώριση και κύρος στους σοφιστές, όμως η δημόσια εικόνα τους εξαρτώταν ακόμη κατά τον μεγαλύτερο βαθμό από τις ικανότητες, την φήμη, τους μαθητές και το εισόδημά τους.

Ένα ακόμη πεδίο δραστηριότητας των σοφιστών υπήρξε η διπλωματία. Ουσιαστικά οι

---

60 Anderson 1993: 17.

61 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 481, 482, Anderson 1993: 17.

62 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 591.

63 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 526, 566, 588, 589, 594, 622 κ.ε., Hall 1981: 396–402, Anderson 1993: 29–30.

σοφιστές σε πολλές περιπτώσεις δρούσαν ως πρέσβεις, καθώς ένας σοφιστής μπορούσε να ήταν αυτοκρατορικός φίλος μοιραζόμενος τον ίδιο ενθουσιασμό για τη ρητορική με τον αυτοκράτορα, ενώ του παρείχε κάθε διπλωματική συμβουλή που εκείνος θα χρειαζόταν. Παραδείγματα σοφιστών που εκτέλεσαν καθήκοντα πρέσβη προς τον αυτοκράτορα αποτελούν ο Σκοπελιανός, ο Πολέμων, ο Μάρκος του Βυζαντίου και ο Αλέξανδρος Πηλοπλάτων.⁶⁴ Με λίγα λόγια οι σοφιστές δρούσαν ως σύμβουλοι στο πλευρό του αυτοκράτορα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του μετέπειτα αυτοκράτορα Τιβερίου, ο οποίος, πριν να γίνει αυτοκράτορας, παρακολούθησε ρητορικά μαθήματα στην Ρόδο και συμμετείχε σε ρητορικές ασκήσεις.⁶⁵

Στα ίδια πλαίσια κινείται και η συνύπαρξη του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου με τους σοφιστές, καθώς αυτή χαρακτηρίζεται αρχικά από την επιθυμία του να ακούσει τον σοφιστή Πολέμωνα, παρά την τελική απογοήτευση του αυτοκράτορα για το αισθητικό αποτέλεσμα. Επίσης επιθυμούσε να συναντήσει στην Σμύρνη τον σοφιστή Αριστείδη, ενώ άκουγε με προθυμία τον Ερμογένη και έλεγχε τον διορισμό του Αδριανού από την Τύρο στην έδρα της Αθήνας.⁶⁶

Αντίθετα, εκτός από τις περιστάσεις που οι σοφιστές συμβουλεύουν τους αυτοκράτορες, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου δημιουργείται αντιπάθεια στις σχέσεις των σοφιστών με αυτούς. Αρχικά, ο Αλέξανδρος Πηλοπλάτων «κατάφερε» να εξοργίσει τον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Σεβαστό, καθώς τον προσφώνησε αγενώς, και έπειτα ο Φιλίσκος για τον ίδιο λόγο έπεσε στην δυσμένεια του Καρακάλλα. Επιπρόσθετα, ο Αντίπατρος της Ιεράπολης ήταν υπερβολικά καταπιεστικός κατά την άσκηση των καθηκόντων της επαρχιακής διοίκησης, γεγονός που οδήγησε στα άκρα την σχέση του με τον αυτοκράτορα Αδριανό.⁶⁷

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι αυτοκράτορες συνήθιζαν να παρέχουν στους σοφιστές ατέλεια από την πληρωμή φόρων και την παροχή δημόσιων υπηρεσιών. Με βάση όμως τις περιγραφές του Φιλόστρατου στο έργο του *Βίοι Σοφιστών* υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις όπου οι προσωπικότητες και η ιδιοσυγκρασία των αυτοκρατόρων και των σοφιστών επηρέαζαν την μεταξύ τους σχέση. Ειδικότερα, τονίζεται η περίπτωση του Φιλίσκου από την Θεσσαλία, ο οποίος αρνήθηκε την διαδικασία των λειτουργιών για τους Εορδαίους, καθώς θεώρησε ότι από τη στιγμή που ήταν κάτοχος της έδρας της ρητορικής στην Αθήνα θα εξαιρούνταν της υποχρέωσης καταβολής του ποσού που αφορούσε σε μια δημόσια λειτουργία στην πόλη. Αφού καταγγέλθηκε η πράξη του στο δικαστήριο, ο σοφιστής αναγκάστηκε να έρθει στην Ρώμη, επιδιώκοντας την

64 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 520, 537, 529 κ.ε., 570.

65 Σουητώνιος, *Τιβέριος*, 11.5 κ.ε., Anderson 1993: 31.

66 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 577, 582 κ.ε., 588 κ.ε., Gasco 1989: 471–478, Anderson 1993: 31.,

67 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 512, 524, 533, 534, 607, Anderson 1993: 32.

προστασία της Ιουλίας Δόμνας, μητέρας του αυτοκράτορα Καρακάλλα. Ο αυτοκράτορας όμως ενοχλήθηκε από την παρουσία του σοφιστή και συγκεκριμένα από το περπάτημα και τον τρόπο ορθοστασίας του. Κατά συνέπεια, ο αυτοκράτορας επέμενε να διακόπτει τα λόγια του σοφιστή, ενώ στο τέλος φανερά εκνευρισμένος, αποφάσισε να αναιρέσει τις ατέλειες και τα προνόμια τα οποία απολάμβαναν ο Φιλίσκος και οι σοφιστές της εποχής του.⁶⁸ Αναφορικά με την παραπάνω περίπτωση, ο Bowersock σημείωσε ότι, ο τρόπος και η ευκολία με την οποία ο αυτοκράτορας Καρακάλλας αφαιρέσει τα προνόμια των σοφιστών φανερώνει την επισφάλεια και την παροδικότητα που συνόδευε ένα τέτοιο προνόμιο.⁶⁹

Σε γενικές γραμμές, οι σοφιστές και οι αυτοκράτορες φαίνεται ότι ήταν σε θέση να αντέχουν τις εκατέρωθεν ιδιοτροπίες τους, ενώ οι επαγγελματικές τους σχέσεις δε μαρτυρούνται τόσο έντονα από τις γραπτές πηγές καθώς δεν έχαιραν απαραίτητα δημόσιας προβολής. Σε κάθε περίπτωση, τα αξιώματα τα οποία κατείχαν οι σοφιστές ενείχαν τον ίδιο βαθμό ρίσκου και τρυφής με κάθε αξίωμα που κατείχε ένας οποιοσδήποτε λόγιος της εποχής, ο οποίος τύχαινε παράλληλα να είναι και αυλικός του εκάστοτε αυτοκράτορα.⁷⁰

Η επίδραση της γλώσσας (αττικισμός) μέσω της Β' σοφιστικής στην ρωμαϊκή κοινωνία και στην διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας

Για να εξετάσουμε την γλωσσική συνείδηση της Ελληνικής αριστοκρατίας κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο, οφείλουμε να εστιάσουμε στο φαινόμενο του αττικισμού και ιδιαίτερα στις αιτίες και το νόημα του. Σε κάθε περίπτωση, η γλώσσα είναι το σημαντικότερο πεδίο μέσω του οποίου μια πολιτισμική ομάδα μπορεί να υιοθετήσει ορισμούς της ταυτότητας της. Έτσι, και οι Έλληνες πάντα είχαν υψηλή συναίσθηση της γλώσσας και της διάκρισης που παρείχε ανάμεσα στους μη-Έλληνες (βάρβαροι) και στους ίδιους.⁷¹

Όπως είναι φυσικό, η ελληνική γλώσσα παρουσίασε έντονη ποικιλία διαλέκτων μέχρι την επικράτηση μιας κοινής Ελληνικής διαλέκτου, η οποία βασιζόταν στην αττική, δηλαδή, στην διάλεκτο που εξέφραζε την περίοδο της πολιτικής επιρροής της Αθήνας στα νησιά του Αιγαίου και την Ιωνία κατά τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. Αξιοσημείωτη είναι και η ιδιαίτερη αλληλεπίδραση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην αττική διάλεκτο και την ιωνική, η οποία εκφράζονταν κυρίως μέσα από την λογοτεχνία που σχετίζονταν με τις τέχνες και τις επιστήμες.⁷² Το

68 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 622 κ.ε., Anderson 1993: 32-33.

69 Bowersock 1969: 40 κ.ε., Anderson 1993: 33.

70 Bowersock 1969: 43-58, Millar 1977: 91, 138, 281, 468, Bowie 1982: 43-47, 57, Anderson 1993: 34.

71 Baslez 1984: 183-201, Hall 1989: 3 κ.ε., Swain 1996: 17.

72 Swain 1996: 17-19.

σημείο αναφοράς για την εξέλιξη μιας κοινής ελληνικής διαλέκτου σημειώνεται κατά την περίοδο των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου Γ'. Τότε η κοινή ελληνική γλώσσα, στηριζόμενη στην αττική διάλεκτο, έγινε το κυριότερο εργαλείο επικοινωνίας και πολιτισμού στον νέο κόσμο που έπεσε στα χέρια των Ελλήνων, αλλά και στον παλιό Ελλαδικό χώρο.

Εκτός όμως από την έννοια του αττικισμού, ο κλασικισμός ως σύνολο αξιών, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στην διαμόρφωση του ρεύματος της δεύτερης σοφιστικής περιόδου. Η έννοια του κλασικισμού προέρχεται ετυμολογικά από τη λατινική γλώσσα και ορίζει την ευρύτερη μίμηση της κουλτούρας και ιδιαίτερα της λογοτεχνίας της κλασικής εποχής. Αδιαμφισβήτητα, η Αθηναϊκή κοινωνία και κουλτούρα υπήρξε το πρότυπο για αυτούς οι οποίοι, ταυτιζόμενοι πιο έντονα με αυτήν, έδωσαν το βήμα και την κατεύθυνση για την ελιτιστική κουλτούρα της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.⁷³

Για τους Ρωμαίους το *genus Atticum* στην ρητορική όριζε αντικειμενικά έναν τρόπο ομιλίας ο οποίος συμμορφώνονταν με τα ρωμαϊκά κριτήρια αριστείας και ηθικής ορθότητας, ενώ η Αθήνα παρείχε έναν κανόνα από Έλληνες ρήτορες με συγκεκριμένα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, τα οποία οι Ρωμαίοι έσπευσαν να μιμηθούν είτε στην Ελληνική είτε στην Λατινική γλώσσα, καθώς πιστευόνταν ότι ενσάρκωναν Ρωμαϊκές αξίες. Ο Ρωμαϊκός θαυμασμός, σε κάθε περίπτωση για το *genus Atticum* ξεπέρασε χρονικά την εποχή του Αυγούστου.⁷⁴ Ειδικότερα, ξεχωρίζει η ρήση του Κοϊντιλιανού, ο οποίος θεωρούνταν αυθεντία της ρητορικής στα χρόνια των Φλαβίων: «η χρήση της αττικής διαλέκτου είναι η καλύτερη επιλογή για την ομιλία».⁷⁵ Στα χρόνια διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού εγκαθιδρύεται ένα Ελληνικό πολιτιστικό κέντρο στην Ρώμη με το όνομα Αθήναιο, το οποίο αφιερώνεται στην διδασκαλία των ελευθέρων τεχνών, ενώ η ονομασία του δεν αφήνει αμφιβολία για τον αττικό του χαρακτήρα. Μέσω της ίδρυσης του παραπάνω κέντρου ενισχύεται η έλξη της ρωμαϊκής εξέχουσας τάξης προς καθετί Αττικό. Ενδεικτικός της παραπάνω έλξης είναι και ο *Παναθηναϊκός* του Αίλιου Αριστείδη, ο οποίος τιμά την αγνότητα της Αθήνας η οποία πάντα παρείχε στους ανθρώπους τα πιο τίμια, αγνά και αδιάφθορα έθιμα και ήθη, μαζί με μια γλώσσα-διάλεκτο η οποία ήταν καθαρή, αγνή και ευχάριστη όντας παράδειγμα για όλες τις άλλες. Στα χρόνια του Αίλιου Αριστείδη, η επάρκεια στην αττική διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας ήταν η κορωνίδα και ο στόχος της ελιτιστικής εκπαίδευσης στην Ελληνική γλώσσα.⁷⁶

Η τάση που διαμορφώνονταν απαιτούσε την ομιλία και γραφή σε μια αρχαϊζουσα διάλεκτο

73 Gelzer 1979: 3-13, Swain 1996: 19-20.

74 Spawforth 2012: 264.

75 Κοϊντιλιανός, *Ρητορική αγωγή*, 12.10.25.

76 Αίλειος Αριστείδης, *Τέχνη Ρητορική*, 1.15, Whitmarsh 2005: 42, Spawforth 2012: 265.

η οποία θα στηρίζονταν στην αττική διάλεκτο που αναπτύχθηκε στην Αθήνα κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. Επιπρόσθετα, η παραπάνω τάση έχαιρε της πατρωνίας και υποστήριξης της αυτοκρατορικής αυλής και των υψηλών στρωμάτων της Ρωμαϊκής κοινωνίας και στα χρόνια της δυναστείας των Αντωνίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του παραπάνω φαινομένου αποτελεί η μορφή του Κορνηλιανού, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του γραμματέα του αυτοκράτορα που απασχολούνταν με τη σύνταξη των αυτοκρατορικών επιστολών στην Ελληνική γλώσσα (*ab epistulis Graecis*) στα χρόνια της διακυβέρνησης του Μάρκου Αυρηλίου, καθώς η επιρροή του υπέρ της αττικής γλώσσας στα πλαίσια της αυτοκρατορικής αυλής περιγράφεται σχολαστικά ως εξέχουσα και έντονη από τον γραμματικό Φρόνιχο, ο οποίος αφιέρωσε το έργο του *Εκλογή* στην διατριβή του Κορνηλιανού στο αττικό λεξιλόγιο.⁷⁷

Αντίθετα, το έργο του Λουκιανού *Περὶ τῶν ἐν μισθῶ συνόντων*, αποδίδει μια ακόμη οπτική του φαινομένου. Στα πλαίσια του έργου του γίνεται ξεκάθαρο ότι οι πλούσιοι Ρωμαίοι επέλεγαν αποκλειστικά την αττική διάλεκτο για την μόρφωση τους με στόχο την προσωπική προβολή και έκθεση,⁷⁸ ενώ ο Γαληνός στο έργο του *Περὶ τροφῶν δυνάμεως* συνδέει την τάση για τον αττικισμό στην ομιλία με την ανάγκη των πλούσιων Ρωμαίων για φήμη, πλούτο και πολιτική προβολή.⁷⁹ Έτσι, συμπεραίνουμε ότι ο αττικισμός του δεύτερου αιώνα μ.Χ. αποκτά ξεκάθαρα ρωμαϊκά χαρακτηριστικά, καθώς μετατρέπεται σε μια μόδα η οποία οδηγούσε τον ενδιαφερόμενο προς την κοινωνική του ανέλιξη με απώτερο στόχο την είσοδο στην αυλή του αυτοκράτορα.⁸⁰ Μία από τις προσωπικότητες που χρησιμοποιούσαν την αττική διάλεκτο με την μεγαλύτερη επιρροή ήταν ο Αθηναίος σοφιστής Ηρώδης, ο οποίος υπήρξε και ύπατος της Ρώμης. Η σχολή του Ηρώδη στην Αθήνα ήταν η πρώτη που αντιμετώπισε την χρήση του αττικού λεξιλογίου ως την κορωνίδα της τέχνης της ρητορικής, ενώ η γενικότερη πολιτιστική πορεία της οικογένειάς του στο εύρος τριών γενεών επεδίωκε να καθιερώσει ως σύμβολο το Ρωμαϊκό ιδεώδες της *Graecia vera* μέσω του ρητορικού του ρυθμού ο οποίος ήταν και καθοριστικός για να αποκτήσει ο ίδιος το προσωνύμιο αττικός.⁸¹

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Φιλόστρατος, συγγραφέας του έργου *Βίοι σοφιστών*, σηματοδοτεί την ρωμαϊκή επιρροή στον αττικισμό της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, καθώς το έργο του περιλαμβάνει κατά το μεγαλύτερο του ποσοστό περιγραφές επιδέξιων ρητόρων οι οποίοι

---

77 Millar 1977: 227, Spawforth 2012: 265-266.

78 Λουκιανός, *Περὶ τῶν ἐν μισθῶ συνόντων* 35.

79 Γαληνός, *Περὶ τροφῶν δυνάμεως*, 2.11.

80 Spawforth 2012: 266.

81 Smith 1998: 78-81, Spawforth 2012: 266.

κατά πλειοψηφία ήταν δημόσιοι αγορητές με προνομιούχο υπόβαθρο ζωής, δηλαδή, εκπροσωπούσαν μια νέα ταυτότητα στην κοινωνία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η οποία μαρτυρείται κυρίως στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας και προκύπτει για πρώτη φορά στα ύστερα χρόνια του πρώτου αιώνα μ.Χ. Ειδικότερα, οι πρώτες δυο γενιές ρητόρων που περιγράφονται από τον Φιλόστρατο και τοποθετούνται χρονικά μέχρι τα χρόνια διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού κατάγονται σχεδόν αποκλειστικά από την Μικρά Ασία ή δραστηριοποιούνται εκεί. Συνολικά, το γεγονός που διέκρινε την δεύτερη σοφιστική περίοδο για τον Φιλόστρατο ήταν ότι στα πλαίσια αυτής της περιόδου κινητοποιήθηκαν εκτός από τους λόγιους εκπρόσωπους των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων που δίδασκαν την αττική γλώσσα με σκοπό την επιβίωση τους και οι εκπρόσωποι των αριστοκρατικών κοινωνικών στρωμάτων των επαρχιών, οι οποίοι αγόρευαν δημόσια κατ' επιλογήν και φυσικά έτυχαν του ίδιου προνομιούχου υπόβαθρου ζωής με τον ίδιο τον Φιλόστρατο.⁸²

Ένα ακόμη στοιχείο Ρωμαϊκής επιρροής στο φαινόμενο του αττικισμού αποτελεί το φαινόμενο της χρήσης των δημηγορικών λόγων (*declamatio*) για τη δόμηση και ενίσχυση της προβολής της ανδροπρέπειας ενός δημόσιου προσώπου το οποίο εκτίθεται στην δημόσια αριστοκρατική σφαίρα. Έτσι, εξηγείται και η δημοφιλία πολεμικών ιστορικών θεμάτων όπως οι Περσικοί πόλεμοι, οι οποίοι θεωρούνται από τον Κικέρωνα ως απόδειξη της αρχέγονης Ελληνικής αρετής.⁸³ Ο ρόλος του έργου του Αντώνιου Πολέμωνα από την Λαοδίκεια της Φρυγίας αναφορικά με την ανθρώπινη φυσιογνωμία αποδίδεται στην ανάδειξη των σοφιστικών δημηγοριών ως ένα πεδίο παρουσίας της συμμόρφωσης της προσωπικότητας στα ανδροπρεπή πρότυπα, αλλά και της πολιτιστικής επάρκειας του ρήτορα στην ικανότητά του να αγορεύει μπροστά σε ακροατήρια γνωστών πολιτιστικών κέντρων της εποχής όπως η Σμύρνη, η Αθήνα και η Έφεσος. Συνεκτικά, οι δημηγορικοί λόγοι στην αττική διάλεκτο προβάλλονται ως ένα κοινωνικό μέσο δόμησης της πολιτιστικής ταυτότητας του προσώπου με υψηλό κύρος στον Ρωμαϊκό κόσμο, ιδιαίτερα για τις προσωπικότητες εκείνες που προέρχονταν από ακριτικές περιοχές της αυτοκρατορίας και δεν είχαν πρόσβαση μέσω της γέννησής τους στις παραδόσεις της «αληθινής Ελλάδας» (*Graecia vera*). Έτσι, και ο αττικισμός μπορεί να γίνει κατανοητός σαν μια μορφή ελιτίστικής αυτοβελτίωσης για Έλληνες της Συρίας όπως τον Λουκιανό ή τον Ουλπιανό του Αθηναίου, του οποίου ο ακραιφνής αττικισμός του προσέδωσε το προσωνύμιο Συραττικός⁸⁴.

Ο στόχος του αττικισμού, είτε εκφράζεται σε γλωσσική είτε σε τεχνοτροπική μορφή, ήταν να διαφοροποιήσει τους «ηγέτες» των Ελληνικών γραμμάτων από την ευρύτερη μάζα των

82 Bowersock 1969: 13, Romeo 2002: 35-36, Spawforth 2012: 267.

83 Spawforth 2012: 269.

84 Αθηναίος, *Δειπνοσοφισταί* 3.126, Spawforth 2012: 269.

ομιλώντων την Ελληνική, με σκοπό να σηματοδοτήσουν ξεκάθαρα τον έλεγχο τους στην ευγενέστερη, κατά τη γνώμη τους, διάλεκτο της Ελληνικής γλώσσας. Αναφερόμαστε λοιπόν, στην έκφραση μιας συγκεκριμένης συνείδησης, η οποία τονίζει την διατήρηση της πολιτιστικής ανωτερότητας. Η παραπάνω θέση εκφέρεται και συνδέεται κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής με τον κλασικισμό στην αρχιτεκτονική και ακόμη και στα προσωπικά ονόματα. Η σημασία του αττικισμού στη γλώσσα και στη λογοτεχνία έγκειται στο γεγονός ότι οι παραπάνω τομείς αποτελούσαν το ιδανικότερο πεδίο αναπαραγωγής και αναπαράστασης του παρελθόντος στην κουλτούρα μιας εποχής, η οποία απέδιδε έντονο κύρος και αξία στην κλασική κληρονομιά και τη λεκτική επικοινωνία. Με λίγα λόγια, κατέστησε την ελίτ της δεύτερης σοφιστικής περιόδου ως τον άμεσο διάδοχο των ηγετών της ελεύθερης Ελλάδας και της πρώτης πόλης στην ελεύθερη Ελλάδα (Αθήνα). Τέλος, θα δούμε παρακάτω ότι, η επίδραση της γλώσσας στα πολιτικά δρώμενα της εποχής ήταν εφάμιλλη με την σημερινή.⁸⁵

Μια ακόμη προσωπικότητα που επηρέασε το ρεύμα της δεύτερης σοφιστικής συναντάται στο πρόσωπο του Διονυσίου από την Αλικαρνασσό. Η καταγωγή του συγκεκριμένου ρεύματος, οφείλει πολλά στην υφολογική αξιολόγηση των κλασικών Αθηναίων συγγραφέων και στην ρητορική ακαδημία του Διονυσίου, όμως ποτέ πριν από την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής ο γραμματικός αττικισμός (ο περιορισμός του λεξιλογίου στον γλωσσολογικό θησαυρό των αττικών συγγραφέων και ποιητών) δεν επηρέασε πραγματικά τον κόσμο της ελληνικής ρητορικής⁸⁶.

Σε αντίθεση με την Ελλάδα όπου η γραμματική και η ρητορική, δηλαδή το πρωταρχικό και το ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης αντίστοιχα, διδάσκονταν από διαφορετικούς ανθρώπους, στη Ρώμη η διδασκαλία φαίνεται να γινόταν από τον ίδιο λόγιο. Το αποτέλεσμα της παραπάνω πρακτικής ήταν η γραμματική να αποκτήσει μια αξιόλογη θέση στην ρητορική θεωρία. Στον Ελληνικό κόσμο το ρεύμα του στωικισμού συνέδεσε τη γραμματική με τη ρητορική, αναδεικνύοντας τον Ελληνισμό ως την έννοια της αναπαραγωγής της ελληνικής γλώσσας των συγγραφέων του κλασικού κανόνα, παράλληλα προς την ανάπτυξη μιας τεχνικής και θεωρητικής γραμματικής.⁸⁷

Η Ρώμη φαίνεται ότι υπήρξε το κέντρο για την Ελληνική διάνοηση ήδη από τα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ. Αυτό οφείλεται στην δράση του Διονυσίου από την Αλικαρνασσό και του φίλου του Αρχάγαθου ή Καικιλίου, όπως ονομάστηκε από τον πάτρωνα του. Ειδικότερα, ο Διονύσιος, εκτός από το ιστοριογραφικό του έργο των 20 βιβλίων για την πρώιμη Ρωμαϊκή ιστορία

85 Swain 1996: 21.

86 Swain 1996: 20-21.

87 Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, 7.42, 55, Dihle 1957: 178 κ.ε., Swain 1996: 22.

έως τον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο, εξέδωσε επίσης μια σειρά αξιόλογων ρητορικών μελετών. Στην εισαγωγή των συγκεκριμένων μελετών, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να ευχαριστήσει τους υψηλά μορφωμένους και ευγενείς Ρωμαίους για την υπευθυνότητα που επέδειξαν στην αναβίωση της αττικής ρητορικής και για την εγκατάλειψη αντίστοιχα του Ασιατικού τρόπου ρητορείας.⁸⁸

Στόχος του Διονύσιου παρέμενε η καθοδήγηση των αγορητών να μιμηθούν τους αυθεντικούς ρήτορες της κλασικής Αθήνας στην πράξη. Επιπρόσθετα, στο έργο του *Περί των Αττικών ρητόρων* προσκαλεί την Ρώμη να συμμετέχει στην αναβίωση της Αττικής Μούσας.⁸⁹ Ουσιαστικά η παραπάνω πρόσκληση προς την Ρώμη προέρχεται από ένα συντηρητικό μέλος της ελληνικής αριστοκρατίας, το οποίο κατανοεί σε μεγάλο βαθμό τα πολιτικά οφέλη τα οποία απολάμβανε η κοινωνική του ομάδα από την αυτοκρατορία. Στην ιστορία της πρώιμης Ρώμης ο Διονύσιος προβάλλει την Ρώμη ως μια πόλη με τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας ελληνικής. Στο έργο αυτό η Ρώμη καταλαμβάνει τα χαρακτηριστικά και το κύρος μιας αρχετυπικής Ελληνικής πόλης, η οποία δομείται με βάση τις συντηρητικές απόψεις του Αθηναίου ρήτορα του τέταρτου π.Χ. αιώνα Ισοκράτη.⁹⁰

Γενικότερα, ο Διονύσιος πίστευε ότι η ρητορική αποτελούσε το πολυτιμότερο εργαλείο για την πολιτική διακυβέρνηση και στα τεχνικά-διοικητικά πλαίσια, αλλά και στα ιδεολογικά. Επιπρόσθετα, η αίσθηση για ορθό πολιτικό έλεγχο μέσα από την ορθή ρητορική φαίνεται να γίνεται περισσότερο συνειδητή και εντονότερα ορισμένη. Ειδικότερα, όπως σχολιάζει ο Swain, όταν ο Διονύσιος αναρωτιέται στο έργο του: «Ποιος δεν θα γινόταν πατριώτης και υποστηρικτής της δημοκρατίας μετά την ανάγνωση του *Παναγηρικού* (του Ισοκράτη);» ουσιαστικά αντικατοπτρίζεται ο συνδυασμός της ελληνικότητας και του συντηρητισμού (ο οποίος εκφράζεται, σύμφωνα με τον Swain, μέσα από την ελιτίστικη έκφραση της δημοκρατίας που πρεσβεύει η δεύτερη σοφιστική περίοδος) που βρίσκει εύφορο έδαφος μέσα στα πλαίσια της δεύτερης σοφιστικής.⁹¹

Από τη στιγμή που ο αττικισμός εδραιώθηκε, οι εναλλακτικές επιλογές κειμένων για μελέτη, πέραν των κλασικών, περιορίστηκαν. Για παράδειγμα κανένας δεν διάβαζε Πολύβιο, από την στιγμή που υπήρχε ο Ξενοφώντας. Επομένως η σχέση ανάμεσα στην κοινή διάλεκτο των λογίων και τα Ελληνικά που πρέσβευαν τα κλασικά κείμενα έγινε ακόμη πιο στενή. Ο στόχος όμως του αττικισμού που πρέσβευε η δεύτερη σοφιστική περίοδος δεν ήταν μόνο η φυσική εξέλιξη της

---

88 Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Περί των Αττικών ρητόρων*, 2-3, Kennedy 1972: 350 κ.ε., 366 κ.ε., Tonnet 1988: i. 304-305, 313, Swain 1996: 23-24.

89 Gelzer 1979: 33.

90 Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή αρχαιολογία*, i. 5. I, 89. 1-2, 90. I.

91 Ισοκράτης, *Αιγηνιτικός* i. 61. 10, Swain 1996: 26.

διαλέκτου, αλλά η έντονη ενσυνείδηση της ανωτερότητας που έχαιρε λόγω της εγγύτητάς του με τα κλασικά γράμματα. Ουσιαστικά, τα αττικά κείμενα αποτελούσαν αντικείμενο μελέτης για την πολύτιμη βοήθεια τους στη σύνθεση, όπως δηλώνεται και από τα ρητορικά εγχειρίδια της εποχής.⁹²

Σε κάθε περίπτωση, είτε η σύνθεση αποσκοπούσε σε πολιτικούς είτε σε λογοτεχνικούς λόγους, η γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε για την μορφική μίμηση αποτελούσε ξεκάθαρη δήλωση διαφοροποίησης από την μάζα του πληθυσμού και από οποιονδήποτε δεν ήταν καταρτισμένος.

Οι λόγοι της παραπάνω διαφοροποίησης εξηγούνται και από τις αλλαγές που υπέστη η ελληνική γλώσσα εκείνη την περίοδο. Ειδικότερα, οι αλλαγές στην ζωντανή γλώσσα γίνονται περισσότερο αισθητές. Κατά τον πρώτο και δεύτερο αιώνα μ.Χ. το σύστημα φωνηέντων της αρχαίας ελληνικής είχε χάσει κάθε ποσοτική του διάκριση, καθώς οι περισσότεροι δίφθογγοι είχαν χαθεί.⁹³ Επίσης το σύστημα συμφώνων υπέστη κάποιες αλλαγές, καθώς αναπτύχθηκαν τα άφωνα στιγμιαία σύμφωνα φ, θ, χ, στα σημερινά εξακολουθητικά τους αντίστοιχα, ενώ και τα ηχηρά β, δ, γ, απέκτησαν την εξακολουθητική ιδιότητα του σήμερα.⁹⁴ Εκτός από τις παραπάνω αλλαγές, μετατροπές παρατηρήθηκαν επίσης στην μορφολογία και στην σύνταξη, καθώς εγκαταλείπεται σταδιακά η δοτική των ουσιαστικών και η ευκτική των ρημάτων. Η τελευταία αλλαγή, μαζί με την επέκταση της υποτακτικής έγκλισης κατέστησε αδύνατη την αναπαραγωγή των τροπικών προτάσεων των κλασικών Ελληνικών.⁹⁵ Οι μετατροπές στην μορφολογία και στη σύνταξη φαίνεται να αναπτύχθηκαν πρώτα ανάμεσα στους ανθρώπους που βρίσκονταν εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος.⁹⁶

Ουσιαστικά, υπήρχε ένας ζωντανός διάλογος για την χρήση της γλώσσας καθώς ορισμένοι συγγραφείς ήταν υπέρ του αττικισμού και άλλοι κατά. Σημασία βέβαια έχει και το λογοτεχνικό είδος, δηλαδή, είναι πιο συχνή η χρήση μη αττικής διαλέκτου σε επιστημονικά κείμενα από ό, τι σε λογοτεχνικά ή ρητορικά. Πιο συγκεκριμένα, συγγραφικά έργα δημοφιλών και υψηλά μορφωμένων προσωπικοτήτων, όπως οι *Διατριβές* του Επίκτητου και τα αποφθέγματα του Μάρκου Αυρηλίου, δεν ακολουθούν την πιστή μίμηση της αττικής διαλέκτου, καθώς οι συγγραφείς γράφουν σε ένα φιλοσοφικό πλαίσιο το οποίο δεν αποσκοπούσε απαραίτητα στην δημόσια έκδοση. Ένα ακόμη παράδειγμα όμοιο με τα παραπάνω αποτελούν οι μελέτες του Γαληνού, οι οποίες γράφτηκαν, όπως ο ίδιος τονίζει, στην κοινή διάλεκτο.⁹⁷

92 Kennedy 1972: 614-641, Pernot 1993: ii. 800-811, Swain 1996: 28.

93 Swain 1996: 29.

94 Threatte 1980: 496-470, Biville 1990: 189 κ.ε.

95 Browning 1983a: 29-43.

96 Swain 1996: 30-31.

97 Swain 1996: 29.

Συνολικά, τα ελληνικά της μορφωμένης τάξης επηρεάστηκαν από τις αλλαγές της ζωντανής γλώσσας εκείνη της περιόδου που αναφέρθηκαν παραπάνω, όμως η προσεκτική μελέτη και αναπαραγωγή των λογοτεχνικά εκπαιδευτικών κειμένων βοήθησε στην διατήρηση της ομιλίας της ελίτ. Ο στόχος της μίμησης ήταν κυρίως η διατήρηση της γλωσσικής αυτοπεποίθησης και αγνότητας και κατά συνέπεια το σημαντικότερο εργαλείο προς την επίτευξή του αποδείχθηκε η στροφή προς τη σπουδή της γραμματικής σε σχέση με τη ρητορική. Ειδικότερα, η τεχνική γραμματική (δηλαδή, η λεπτομερής και αναλυτική μελέτη της γλώσσας η οποία πιθανότατα άρχισε κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα) και η μελέτη της παλαιότερης Αλεξανδρινής παράδοσης της κριτικής εξήγησης συνέβαλαν στον παραπάνω σκοπό. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα γραμματικού έργου αποτελεί η γραμματική που αποδίδεται στον Διονύσιο από την Θράκη, αλλά και το έργο *Εγχειρίδιον περί μέτρων και περί ποιήματος* του αλεξανδρινού γραμματικού Ηφαιστίωνα.⁹⁸

Η εισαγωγή γραμματικών συστημάτων στο κίνημα του αττικισμού της εποχής διαφαίνεται κυρίως από την συγγραφή λεξικών για την αττική διάλεκτο. Αυτά τα λεξικά γράφτηκαν για να προτείνουν το ορθό είδος λεξιλογίου και την ορθή σύνταξη και ο στόχος των περισσότερων ήταν να υποβαθμίσουν μια πολύπλοκη γλωσσολογική περίσταση, όπως ήταν οι αλλαγές που δεχόταν η ελληνική γλώσσα εκείνη τη περίοδο, σε ένα απλό αντιθετικό δίπολο το οποίο περιελάμβανε την ορθή αττική από τη μια πλευρά και τη λανθασμένη από την άλλη μη-αττικίζουσα διάλεκτο. Μέσα από τον ρόλο των περισσότερων λεξικογράφων εκφραζόταν η ανάγκη να καταστεί η αττικίζουσα γλώσσα το αποκλειστικό σύμβολο μιας ήδη υψηλά μορφωμένης τάξης και προφανώς να εξεταστεί η δυνατότητα να ενθαρρυνθούν και άλλοι για να συμμετέχουν σε αυτή την ομάδα, καθώς η δυνατότητα στρατολόγησης είναι σημαντική για κάθε ελίτ.⁹⁹

Η συνειδητή γλωσσολογική διάκριση του αττικισμού σίγουρα μετέφερε και πολιτικές συνδηλώσεις. Η χρησιμότητα της αττικίστικης κουλτούρας για τους πολιτικούς είναι ξεκάθαρη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, τότε ο όρος πολιτικός σήμαινε τα μέλη της άρχουσας τάξης της κοινωνίας. Οι απόψεις που εξέφραζαν αντικατοπτρίζονται σε πολλά άλλα κείμενα της δεύτερης σοφιστικής περιόδου καθώς το μορφωτικό χάσμα ήταν ξεκάθαρο σε όλες τις κοινωνίες. Αυτό το χάσμα φαίνεται να υπήρχε στην κλασική Ελλάδα και ακόμη και στην Αθηναϊκή δημοκρατία, αλλά κατά τη δεύτερη σοφιστική περίοδο το χάσμα ανάμεσα στους μορφωμένους και μη διευρύνεται σε πρωτοφανή βαθμό. Οι μορφωμένοι αποκαλούν τους εαυτούς τους ως πεπαιδευμένους, ή συχνά χρησιμοποιούν όρους όπως σοφιστές, ρήτορες, φιλόσοφοι και φιλόλογοι για να δείξουν την υπεροχή τους στο πεδίο της κουλτούρας. Ειδικότερα ο τελευταίος όρος ``φιλόλογοι``, δηλαδή,

---

98 Swain 1996: 31-32.

99 Frosen 1974: 12-14, Serrano Aybar 1977: 93-98, Swain 1996:32.

εραστές της γλώσσας και της λογοτεχνίας χωρίς απαραίτητα να περιορίζονται σε αυτά ήταν ιδιαίτερα αποκαλυπτικός.¹⁰⁰

Σε κάθε περίπτωση, ο οποιοσδήποτε με μια στοιχειώδη μόρφωση μπορούσε να ακολουθήσει την αττικίζουσα διάλεκτο σε κάποιο βαθμό κάνοντας τους ατικιστές συγγραφείς της εποχής να εκφράσουν τις ανησυχίες τους για το εύρος του ακροατηρίου τους, το οποίο όπως οι ίδιοι δήλωναν δεν αποτελούνταν συχνά από πεπαιδευμένους. Συνολικά, η αττικίζουσα ελληνική στόχευε στην ανασύσταση των γλωσσολογικών, φωνολογικών, μορφολογικών και συντακτικών χαρακτηριστικών της γλώσσας που κινδύνευαν να καταστούν παρωχημένα.¹⁰¹

Η σχέση του ελληνικού παρελθόντος με το ρωμαϊκό παρόν στα πλαίσια της δεύτερης σοφιστικής περιόδου.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το ρεύμα της δεύτερης σοφιστικής έδειξε ιδιαίτερη έμφαση στο ελληνικό παρελθόν της κλασικής περιόδου. Η έμφαση στο παρελθόν ως μια πηγή αυθεντίας δεν ήταν μόνο εσωτερικής πολιτικής σημασίας, αλλά παρουσιάζεται και ως στόχος της πολιτικής εξουσίας της Ρώμης για τη βελτίωση της σχέσης της με τον Ελληνικό πληθυσμό τον οποίο εξουσιάζει. Επομένως, πολλές εκδηλώσεις και μέσα τα οποία συνδέονται με το παρελθόν, έχαιραν στήριξης και ενθάρρυνσης από τη ρωμαϊκή διοίκηση, όπως για παράδειγμα θρησκευτικές εορτές οι οποίες τιμούσαν αρχαίους θεούς και ιδρυτές πόλεων, πολιτικοί θεσμοί όπως ο θεσμός του Πανελληνίου, ο οποίος ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό, αλλά και η ονοματοθεσία πόλεων με παλαιά ονόματα.¹⁰² Η υιοθέτηση και ενθάρρυνση θρησκευτικών πρακτικών του Ελληνικού κόσμου ξεκινά από τα χρόνια της Ρωμαϊκής δημοκρατίας και ιδιαίτερα από την εποχή του αυτοκράτορα Ταρκύνιου του Ύπερήφανου, καθώς τότε διαφαίνεται η πρώτη χρήση των σιβυλλικών χρησμών στην Ρώμη, ενώ η χρήση τους συνεχίζεται κατά τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. τεκμηριώνοντας με αυτόν τον τρόπο και την εγκαθίδρυση της λατρείας του Απόλλωνα στην Ρώμη, ενώ ο πρώτος ναός προς τιμήν του χρονολογείται στα 493 π.Χ. Επιπρόσθετα, στα 291 π.Χ. χρονολογείται η ίδρυση του ναού προς τιμήν του Ασκληπιού στην νήσο Τιβερίνα στην Ρώμη, για να φτάσουμε στα χρόνια διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού, όπου η υιοθέτηση και αποδοχή των θρησκευτικών και πολιτικών συνηθειών του Ελληνικού κόσμου από την Ρώμη φτάνει στο ύψιστο σημείο της.¹⁰³

Η συγκεκριμένη τακτική της Ρωμαϊκής διοίκησης δεν ξενίζει, καθώς ήδη η Ελληνική

---

100 Swain 1996: 33.

101 Swain 1996: 34-35.

102 Swain 1996: 66.

103 Gruen 1992: 228-229.

γλώσσα ήταν οικεία στους Ρωμαίους από τα πρώτα χρόνια της εμπλοκής τους στα πολιτικά δρώμενα του Ελληνικού χώρου στα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα.¹⁰⁴ Η συμβολή του Λίβιου Ανδρόνικου είναι η πρώτη που πρέπει να σημειωθεί αναφορικά με το παραπάνω φαινόμενο. Ο ίδιος δίδαξε στα Ελληνικά και στα Λατινικά, και μνημειώδης υπήρξε η μεταφορά στα λατινικά της *Οδύσσειας*, καθώς το έργο του αυτό εγκαθιδρύθηκε στον πυρήνα της Ρωμαϊκής εκπαίδευσης επηρεάζοντας και διαμορφώνοντας τη σκέψη των επόμενων γενεών στη Ρώμη.¹⁰⁵ Η προσωπικότητα του Κόϊντου Φάβιου Πίκτωρα ξεχωρίζει για τη συμβολή του στο λογοτεχνικό είδος της Ρωμαϊκής ιστοριογραφίας γράφοντας στην Ελληνική γλώσσα τα Ρωμαϊκά Χρονικά του (*Annales*).¹⁰⁶

Αξιομνημόνευτη είναι επίσης η προσπάθεια ορισμένων λογίων της Ρώμης να αναπτύξουν μια θεωρία η οποία συνέδεε τις ρίζες της λατινικής γλώσσας με την Ελληνική. Στα χρόνια της ύστερης δημοκρατίας η θεωρία αυτή εκφράστηκε από τον Μάρκο Τερέντιο Βάρωνα και το έργο του *De lingua latini libri- Περί της Λατινικής Γλώσσας*, το οποίο ανέπτυξε την θεωρία του για την σύνδεση της λατινικής γλώσσας με την Αιολική διάλεκτο της Ελληνικής γλώσσας.¹⁰⁷ Το παράδειγμα του Γάϊου Σουλπίκιου Γάλλου, υπάτου στα 166 π.Χ., αξίζει προσοχής, καθώς ο ίδιος υπήρξε ο πιο ολοκληρωμένος γνώστης της Ελληνικής γλώσσας στους κύκλους των Ρωμαίων ευγενών.¹⁰⁸ Τέλος, η προσωπικότητα του Λεύκιου Αιμίλιου Παύλου ξεχωρίζει, καθώς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιστορικού Τίτου Λίβιου, ο Παύλος φαίνεται να μιλάει άπταιστα Ελληνικά, ενώ η συνολική παρουσία του στον Ελληνικό χώρο τον κατέστησε άριστο γνώστη της Ελληνικής κουλτούρας, θρησκείας και τέχνης, φροντίζοντας ο ίδιος να μεταδώσει αυτές τις γνώσεις του και στην Ρώμη.¹⁰⁹

Σε γενικές γραμμές οι αντιδράσεις και ο τρόπος αντιμετώπισης του Ελληνισμού από τους Ρωμαίους ευγενείς φανερώνει αρκετά σημεία σύγκλισης με την στάση της Ρωμαϊκής εξουσίας, η οποία θεωρούσε την Ελληνική κουλτούρα καλοδεχούμενη και χρήσιμη. Η έλξη για τον Ελληνικό κόσμο ξεκίνησε ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της Ρωμαϊκής δημοκρατίας, όπου οι Ρωμαίοι αναμείγνυαν τις Ελληνικές λατρείες, θεότητες και θρησκευτικές πρακτικές με τις τοπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και συνήθειες και συνεχίστηκε κατά τον τρίτο και δεύτερο αιώνα π.Χ.,

---

104 Dubuisson 1985: 262-263, Swain 1996: 66.

105 Gruen 1992: 230.

106 Gruen 1992: 230-231.

107 Βάρρων, *Περί της Λατινικής Γλώσσας*, 5.25-26, 5.96, 5.101-102, Gruen 1992: 234.

108 Gruen 1992: 244.

109 Τίτος Λίβιος, *Από κτήσεως πόλεως*, 45.7.4, 45.8.8, Gruen 1992: 245.

καθώς οι Έλληνες βρήκαν διεξόδους πρόσβασης στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι παραπάνω ομάδες Ελλήνων προσπάθησαν να παγιώσουν την άποψη ότι η Λατινική γλώσσα έχει Ελληνικές ρίζες προωθώντας με αυτόν τον τρόπο την θετική εικόνα του Ελληνισμού στην Ρωμαϊκή κοινωνία.

Η παραπάνω προσπάθεια και διάθεση δεν προκάλεσε το αναμενόμενο δέος και σεβασμό από τους Ρωμαίους. Ειδικότερα, οι Ρωμαίοι φρόντισαν να προβάλλουν την υπεροχή των δικών τους συμφερόντων και παράλληλα την υποταγή του Ελληνισμού απέναντι στους εθνικούς τους σκοπούς. Αυτή η τάση φανερώθηκε από την επιμονή στη χρήση της Λατινικής γλώσσας στις επίσημες επαφές και κατά την εμφάνιση ξένων πρεσβειών μπροστά στη Ρωμαϊκή σύγκλητο. Επίσης, η παραπάνω τάση ενισχύεται από τις επιγραφές που εξέδιδε η σύγκλητος, από τις επιστολές μεταξύ των κρατικών αξιωματούχων αλλά και από τις διακρατικές συνθήκες που υπέγραφε η Ρώμη και προέβαλλαν την ρωμαϊκή οικειότητα με τις Ελληνικές συνήθειες μαζί με τη μεγαλοψυχία της Ρώμης απέναντι στον Ελληνικό κόσμο, θυμίζοντας φυσικά και τον έλεγχο και την υπεροχή της ρωμαϊκής εξουσίας πάνω σε αυτόν. Αναρίθμητοι Ρωμαίοι πολίτες με κύρος και επιρροή έγιναν ανοιχτοί λάτρεις και θιασώτες του Ελληνισμού. Η εκ του σύνεγγυς μελέτη των παραδειγμάτων της διανομής έργων τέχνης από τον Μάρκελλο και των σχέσεων του Σκιπίωνα Αιμιλιανού με τον Πολύβιο και τον Παναίτιο φανερώνει ένα ξεκάθαρο και επαναλαμβανόμενο μοτίβο. Δεν υπήρχε, φιλελληνική πολιτική ομάδα ή φιλελληνικό κίνημα στην Ρώμη καθώς αυτό δεν ήταν απαραίτητο. Ήταν ευρέως διαδεδομένη η αντίληψη ότι η εξουσία και ο χειρισμός της Ελληνικής μάθησης δεν ήταν μόνο αξιοσεβαστος αλλά και θεμελιώδης για την προβολή της υπεροχής της Ρωμαϊκής κουλτούρας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται έντονα από την διπλωματική δεξιοότητα του Φλαμινίου, τη γλωσσική μαεστρία του Μουκιανού και την οικειοποίηση των Ελληνικών θεσμών από τον Λεύκιο Αιμίλιο Παύλο.

Όπως ήταν αναμενόμενο, υπήρξαν και επεισόδια-φαινόμενα αντίστασης στον Ελληνισμό, όπως το διάταγμα της Συγκλήτου στα 186 π.Χ. για την απαγόρευση τέλεσης των Βακχανάλιων, δηλαδή των εορτών προς τιμή του Θεού Βάκχου, οι οποίες έμοιαζαν στα Ελληνικά Διονύσια, αλλά και η καύση των βιβλίων του Πυθαγόρα, τα οποία αποτελούσαν συμβολικές πράξεις συλλογικού ελέγχου της θρησκείας από την εξέχουσα Ρωμαϊκή τάξη, ενώ δήλωναν των υποταγή των Ελληνικών εθίμων στις εθνικές αξίες. Έκτος από τα παραπάνω, ο εξορισμός φιλοσόφων και ρητόρων λάμβανε χώρα τη στιγμή που οι αξίες και οι αρχές που εκπροσώπευαν άρχιζαν να γίνονται σημαντικές και δημοφιλείς στην Ρώμη. Οι απελάσεις αυτές είχαν ως σκοπό να προβάλλουν τον ρόλο της κοινότητας ως φρουρού της Ρωμαϊκής παράδοσης.¹¹⁰

Αντίθετα, όπως σημειώνει ο Swain, οι Ρωμαίοι, αν και κατακτητές, επέδειξαν φιλελληνικό πνεύμα, χωρίς να θαυμάζουν παθητικά και δεκτικά τον ελληνικό πολιτισμό. Αναφορικά με την

αυτοκρατορική πολιτική σε σχέση με την Ελλάδα, ο ελληνικός χώρος παρέμεινε λιγότερο προχωρημένος σε υποδομές και στην οικονομική ανάπτυξη σε σύγκριση με την επαρχία της Ασίας, χωρίς απαραίτητα η ευμάρεια η οποία παρατηρήθηκε στην Μ. Ασία να οφείλεται στη ρωμαϊκή διοίκηση.¹¹¹

Αναρωτιέται κανείς για το τι προσέφερε η Ελλάδα στους Ρωμαίους αξιωματούχους και επισκέπτες και ποιου είδους «ανταλλαγή» αναπτύχθηκε ανάμεσα στις δυο πλευρές. Σύμφωνα με τον Wallace-Hadrill η απάντηση μπορεί να δοθεί με βάση το μοντέλο της εναλλαγής κώδικα ως ένα παράδειγμα των πολύπλοκων και πολυσχιδών αλληλεπιδράσεων που έλαβαν χώρα κατά τη ζύμωση του Ελληνικού με τον Ρωμαϊκό πολιτισμό. Η εναλλαγή κώδικα πραγματοποιείται από έναν δίγλωσσο, συνήθως, ομιλητή ανάμεσα σε γλωσσικές ποικιλίες, διαλέκτους ή γλώσσες, ανάλογα με την περίπτωση επικοινωνίας στην οποία βρίσκεται, ή ανάλογα με τον στόχο που επιδιώκει. Με βάση αυτή τη θεωρία συνήθως η μια από τις δυο γλώσσες βρίσκεται σε θέση ισχύος απέναντι στην άλλη, η οποία βρίσκεται σε θέση υποταγής. Για τους Ρωμαίους αξιωματούχους η δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν την γλώσσα η οποία ήταν σε θέση υποταγής, δηλαδή, την Ελληνική, είχε εξέχουσα σημασία καθώς ο ομιλητής αποκτούσε την δυνατότητα να διαπραγματευτεί με ευχέρεια και να χρησιμοποιεί και τις δυο γλώσσες, ανάλογα με το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον (Ελλαδικός χώρος ή Ρώμη) στο οποίο τύχαινε να βρίσκεται την δεδομένη στιγμή. Το κλειδί της επιτυχίας και τα οφέλη που θα απέδιδε σε έναν Ρωμαίο αξιωματούχο η γνώση της ελληνικής γλώσσας επαφίονταν στο αν εκείνος ήξερε να αναγνωρίσει τα κοινωνικά συγκείμενα που απαιτούνται για τη χρήση κάθε μιας από τις δυο γλώσσες. Τη συγκεκριμένη αμφιδεξιότητα φαίνεται να την διέθεταν προσωπικότητες όπως ο Κικέρωνας, ο Φλαμίνιος και ο Τιβέριος. Με άλλα λόγια, η ελληνική γλώσσα θα ήταν χρήσιμο για έναν ομιλητή στις Συρακούσες στον χώρο του Γυμνασίου, αλλά όχι μπροστά στην σύγκλητο.¹¹²

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της κοινωνικής «συναλλαγής» Ελλάδας και Ρώμης, ο Wallace-Hadrill τονίζει ότι οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι αναγνώριζαν την ανωτερότητα ενός περισσότερο τεχνολογικά προηγμένου πολιτισμού από τον δικό τους. Ιδιαίτερα, η Ελληνική κουλτούρα των Ελληνιστικών χρόνων προέβαλλε με αυτοπεποίθηση ως η ανώτερη του τότε «δυτικού» κόσμου. Η αιτία του φαινομένου αυτού ανάγεται στο σύνολο των επιτευγμάτων που συνοδεύονται από το επίθετο «κοινή». Με άλλα λόγια οι μοναρχίες που ακολούθησαν τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου χρησιμοποίησαν ένα αμάλγαμα χαρακτηριστικών από την κλασική κουλτούρα τα οποία χαρακτήριζαν την πόλη, την παιδεία, τις επικοινωνιακές ικανότητες της ρητορικής και φιλοσοφίας, μαζί με την ιδεολογική ισχύ που συνοδεύει την αρχιτεκτονική, το οποίο είχε

---

111 Sartre 1991: 199-238, Swain 1996: 66.

112 Wallace-Hadrill 1998: 84.

αποδειχθεί ιδιαίτερα αποτελεσματικό στην οικοδόμηση μιας αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα σε εχθρικό πολιτιστικά περιβάλλον. Έτσι οι Ρωμαίοι χρησιμοποίησαν ότι τους φάνηκε χρήσιμο, χωρίς δισταγμό, για την εγκαθίδρυση μιας αυτοκρατορίας στην Μεσόγειο. Επιπρόσθετα, εκτός από την αποδοχή των πλεονεκτημάτων ενός τεχνολογικά ανώτερου πολιτισμού, οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι επωφελήθηκαν από τη κοινωνική ισχύ που παρέχει καθετί το οποίο φέρει κάποια εξωτική συνδήλωση. Δηλαδή, η Ρωμαϊκή αριστοκρατία εκτίμησε την λάμψη και την εξωτική εμφάνιση των πολυτελειών και τρυφών των Ελληνιστικών χρόνων, καθώς βοηθούσε τα μέλη της να ξεχωρίζουν μεταξύ τους, καθιστώντας ανταγωνιστικές τις σχέσεις τους και οδηγώντας σε μια ανηλεή επιδίωξη της καινοτομίας, ενώ οι εισαγωγές ηθών και εθίμων γίνονταν σιγά σιγά οικείες με το Ρωμαϊκό σκηνικό. Φυσικά, καμιά νομοθεσία ενάντια στη τρυφή δεν κατάφερε να αποτρέψει την παραπάνω τάση.

Εκτός από τα παραπάνω, η Ελληνικότητα, αποτελώντας έναν αντίθετο πόλο ικανοποιούσε την ανάγκη για ορισμό και προβολή της Ρωμαϊκής ταυτότητας σε μια κοινωνία όπου αυτή η ταυτότητα εμφανίζεται ιδιαίτερα ασταθής, όχι τόσο λόγω των εξωτερικών πολιτισμικών επιρροών, αλλά εξαιτίας της διευρυμένης δυνατότητας απόκτησης της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, η οποία και αναδιαμόρφωνε ριζικά την σύνθεση της άρχουσας τάξης.¹¹³

Στον τομέα της τέχνης, η θεματολογία που προέρχεται από την Ελληνική κουλτούρα φαίνεται να προβάλλεται κυρίως στην ιδιωτική παρά στην δημόσια σφαίρα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η παραγωγή τέχνης ελληνικών επιρροών ήταν αποτέλεσμα ατομικής πρωτοβουλίας, καθώς εκπροσωπούσε την γενικότερη αίσθηση του ωραίου και του καλλιτεχνικού. Για παράδειγμα, τα μοτίβα των ιδιωτικών τοιχογραφιών εμφανίζονται ιδιαίτερα επαναλαμβανόμενα για να αποτελούν προϊόν προσωπικής έμπνευσης, ενώ είναι πολύ έντονα καλλιτεχνικά για να αποτελούν αναπαραγωγή μόνο της Ελληνιστικής τέχνης.¹¹⁴

Η καθημερινότητα του Ρωμαίου αξιωματούχου και πολίτη εμπλουτίζεται από την ελληνική κουλτούρα και στο πεδίο της αρχιτεκτονικής και πιο συγκεκριμένα στην βασικότερη μονάδα αυτού του πεδίου που δεν είναι άλλη από τον οίκο. Ο ρωμαϊκός οίκος βρίθεται από χώρους και έπιπλα τα οποία εκφράζουν την Ελληνικότητα τους μέσα από τα ονόματα και την μορφή τους. Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο εκτός από τους περίφημους ρυθμούς των ναών, το φαινόμενο της ελεύθερης ονοματοθεσίας εσωτερικών χώρων με ελληνικούς τεχνικούς όρους καταλήγει στον χαρακτηρισμό ενός από τους τρεις τύπους οίκων που παραδίδει ως Κορινθιακό. Παρά το γεγονός ότι ο Βάρρωνας από τη μεριά του σατιρίζει το γεγονός της χρήσης ελληνικών τεχνικών όρων, ο Βιτρούβιος προβάλλει το φαινόμενο της επιθυμίας των Ρωμαίων να μην προβάλλουν τους εαυτούς τους ως

---

113 Wallace-Hadrill 1998: 85.

114 Wallace-Hadrill 1998: 87-88.

ξεκάθαρα Ρωμαϊκούς στα πλαίσια του οίκου τους και έτσι όροι όπως «αίθριο», «τρικλίνια», «περίστυλον», «περίπτερον», «οπωροθήκη», «εξέδραι» χαρακτηρίζουν τον Ρωμαϊκό οίκο.

Συμπερασματικά, ο χώρος του οίκου είναι ο πλέον ενδεδειγμένος και ασφαλής για έναν Ρωμαίο ώστε να εκφράσει τη τάση και συνήθεια του προς καθετί Ελληνικό, ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το Ελληνικό με το Ρωμαϊκό στοιχείο στον αρχιτεκτονικό τομέα του οίκου φαίνονται να αναμειγνύονται και να αντανακλούν το ένα το άλλο, καθώς εάν το atrium-αίθριο είναι ρωμαϊκό, το περίστυλον είναι Ελληνικό, εάν το τρικλίνιο είναι Ρωμαϊκό, τότε ο οίκος είναι Ελληνικός.¹¹⁵

Αδιαμφισβήτητα, το Ελληνικό παρελθόν λειτούργησε ως ένα κοινό πλαίσιο επικοινωνίας ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ρωμαίους κατακτητές τους. Όπως ήταν φυσικό, ορισμένες δυναμικές εκφράσεις της έννοιας της Ελληνικής ελευθερίας κυρίως μέσα από τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό ήταν απορριπτές από τη ρωμαϊκή διοίκηση εάν εκφέρονταν μέσα από λανθασμένα συγκείμενα και πλαίσια γενικότερα, όπως για παράδειγμα η χρήση των ιστοριών των Περσικών πολέμων με εκλαϊκευτικό περιεχόμενο και με στόχο την παραπλάνηση του ακροατηρίου, καθώς αυτή θα μπορούσε να πυροδοτήσει αλυτρωτικά κινήματα μεταξύ των Ελλήνων ενάντια στην Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αντίθετα, οι ορθά δομημένες ρητορικές ασκήσεις και ρητορικά κείμενα, τα οποία αντλούσαν τις θεματικές τους από τους περσικούς πολέμους και τον Πελοποννησιακό πόλεμο μπορούσαν ατέρμονα να χρησιμοποιηθούν σε ασφαλή πλαίσια.¹¹⁶ Είναι ίσως λογικό να υποτεθεί ότι, η εμμονή των Ελλήνων με το παρελθόν θα μπορούσε να εκφράσει και εθνικιστικές συνδηλώσεις με την σημερινή έννοια. Από την άλλη πλευρά οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν συναίσθηση της έννοιας του έθνους με τις σύγχρονες της εκφάνσεις, καθώς δεν υπήρχαν ξεκάθαρα εθνικά σύνορα ενώ δεν ήταν σαφές ποιος ήταν Έλληνας με βάση την φυλή και μόνο.

Παρόλαυτα όμως υπήρχαν κάποιοι σταθεροί παράγοντες ορισμού της πολιτισμικής ταυτότητας του Έλληνα, οι οποίοι φαίνονται να διατηρούνται ακόμη και κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο. Ένας από τους κεντρικότερους πυλώνες της ελληνικής ταυτότητας ήταν η γλώσσα και η λογοτεχνία. Ποτέ δεν υπήρξε μια ενιαία ομιλούμενη Ελληνική γλώσσα, καθώς επικρατούσε μια ποικιλία τοπικών διαλέκτων της ελληνικής γλώσσας οι οποίες ήταν κοινά αποδεκτές σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Οι τρεις σημαντικότερες διάλεκτοι ήταν η Δωρική που επικρατούσε στην Πελοπόννησο και στο νότιο Αιγαίο, η Αιολική στη Βοιωτία, στη Θεσσαλία και στο βόρειο Αιγαίο και η Ιωνική στην Εύβοια, στο κεντρικό Αιγαίο και στην Αττική, μέσω της Αττικής-Ιωνικής διαλέκτου¹¹⁷. Αναφορικά με την Ελληνική λογοτεχνία, οι Αρχαίοι Έλληνες

115 Wallace-Hadrill 1998: 89-91.

116 Spawforth 1994a, Swain 1996: 67.

117 Colvin 2010, Vlassopoulos 2013: 37.

έγραφαν κάθε είδος της λογοτεχνίας σε μια συγκεκριμένη διάλεκτο ανεξάρτητα από την μητρική διάλεκτο τους. Για παράδειγμα, ο Ησίοδος γράφει κατά τον 7ο π. Χ. αιώνα τα έπη του στην επική λογοτεχνική Ιωνική διάλεκτο, παρά το γεγονός ότι καταγόταν από τη Βοιωτία (Αιολική διάλεκτος), ο Πίνδαρος, επίσης από την Βοιωτία, χρησιμοποίησε κατά τον 5ο π. Χ. αιώνα τη λογοτεχνική απόδοση της δωρικής διαλέκτου για τις ωδές του. Φυσικά, δεν λείπουν και οι περιπτώσεις συγγραφέων των οποίων η μητρική διάλεκτος συμπίπτει με αυτή των έργων τους, όπως ο Θουκυδίδης και ο Ξενοφώντας, το έργο των οποίων διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστοριογραφικής παράδοσης της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, όπως θα αναλυθεί στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης.¹¹⁸

Ο δεύτερος πυλώνας της πανελληνίας ταυτότητας δημιουργήθηκε από τα ιερά και τις εορτές. Η συμμετοχή στη λατρεία και η προστασία που παρείχε μια θεότητα, η κατοχή και φροντίδα ενός ιερού, μαζί με την συμμετοχή στις εορτές πάντα δημιουργούσε ισχυρούς δεσμούς επιρροής και ταυτότητας μεταξύ των συμμετεχόντων. Το πρώτο ιερό που κινείται στα πλαίσια αυτής της ιδέας ήταν αυτό των Δελφών, καθώς ήταν το πρώτο που αρχίζει να αποκτά πλήρη Ελληνική αίσθηση ήδη από τον 7ο π.Χ. αιώνα ως το περίφημο μαντείο του θεού Απόλλωνα. Εκτός από αυτό, το ιερό της Ολυμπίας αρχίζει να αποκτά πανελλήνια αίσθηση με την εγκαθίδρυση των Ολυμπιακών αγώνων στα 776 π.Χ.¹¹⁹

Η σημασία και αξία των δυο σπουδαιότερων ιερών, δηλαδή των Δελφών και της Ολυμπίας, για τον Πανελλήνιο κόσμο μπορεί να ερμηνευτεί με δυο διαφορετικούς τρόπους. Αρχικά, παρείχαν μια πανελλήνια αρένα έκθεσης και προβολής καθώς στα πανελλήνια ιερά η ευρεία πλειοψηφία των συμμετεχόντων δεν καταγόταν από την περιοχή τέλεσης των αγώνων, αλλά από όλο το γεωγραφικό φάσμα του Ελληνικού κόσμου, ενώ οι συμμετέχοντες μπορούσαν να δουν αφιερώσεις και αναθήματα από πρόσωπα και κοινότητες από όλον τον Ελληνικό κόσμο, σε αντίθεση φυσικά με τα ιερά που προορίζονταν για συγκεκριμένες ελληνικές κοινότητες και μόνο. Η σημασία και αξία των πανελλήνιων ιερών και αγώνων ήταν ιδιαίτερα έντονη για τις ελληνικές κοινότητες που αναδύθηκαν σε όλο το φάσμα της Μεσογείου, στην Μαύρη θάλασσα και στην Ιταλία, καθώς αυτές οι κοινότητες αντιμετώπιζαν τα αναθήματα και τις αφιερώσεις στα πανελλήνια ιερά και στους αγώνες ως το μέσο διατήρησης της Ελληνικής τους ταυτότητας, ενώ μόνο τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι θησαυροί- κτήρια που στέγαζαν τα αναθήματα κοινοτήτων και προέβαλλαν την ευσέβεια και των πλούτο τους στον χώρο των πανελληνίων ιερών- δημιουργήθηκαν από ελληνικές κοινότητες της δυτικής Μεσογείου.¹²⁰

118 Vlassopoulos 2013: 37.

119 L.G. Mitchell 2007: 43, Vlassopoulos 2013: 39.

120 Vlassopoulos 2013: 39-40.

Από την άλλη πλευρά, τα πανελλήνια ιερά έκαναν εμφανή την συνεχή έλλειψη ενότητας του ελληνικού κόσμου, καθώς μόνο ένα από αυτά, αυτό των Δελφών, διοικούνταν από την Δελφική Αμφικτιονία, ένα συμβούλιο που απαρτιζόταν από εκπροσώπους των περισσότερων κοινοτήτων του κεντρικού Ελληνικού χώρου. Τα υπόλοιπα πανελλήνια ιερά διοικούνταν από μεμονωμένες πόλεις: η Ήλιδα έλεγχε την Ολυμπία, η Κόρινθος το ιερό του Ισθμού και η πόλη του Άργους την Νεμέα. Τέλος, αναθέσεις και αναθήματα φιλοξενούνταν στα πανελλήνια ιερά και από ξένες κοινότητες, ηγεμόνες και προσωπικότητες όπως οι Ετρούσκοι, αλλά και οι Πέρσες και οι Ρωμαίοι, οι οποίοι δείχνουν το δέοντα σεβασμό στα παραπάνω ιερά.¹²¹ Συνολικά, η εύρυθμη λειτουργία και το κύρος των πανελληνίων ιερών διατηρήθηκαν κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο, καθώς οι Ρωμαίοι έδειξαν σεβασμό και φρόντισαν να καθιερώσουν και την δική τους συμμετοχή, είτε ως μεμονωμένοι πολίτες είτε ως επίσημη ρωμαϊκή εξουσία στη διαχείριση και τον έλεγχο των ιερών.

Ο τρίτος πυλώνας του Πανελληνίου κόσμου αποτελούνταν από την επίδραση που είχαν σε αυτόν τα αποτελέσματα των Περσικών πολέμων και ειδικότερα η ήττα της περσικής αυτοκρατορίας από τον συνασπισμό των Ελληνικών πόλεων. Ενώ κατά τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια πριν από το ξέσπασμα των Περσικών πολέμων ο Πανελλήνιος κόσμος αποτελούνταν από ξεχωριστές κοινότητες, πόλεις-κράτη τα οποία διατηρούσαν την πανελλήνια ιδέα και ταυτότητα μόνο στο επίπεδο του μύθου, κατά την περίοδο των Περσικών πολέμων οι ελληνικές πόλεις ενώθηκαν σε μια πολιτική και στρατιωτική οντότητα υπό έναν κοινό σκοπό που δεν ήταν άλλος από την αντιμετώπιση του κοινού εχθρού, ο οποίος κατά το παρελθόν υπήρξε κυρίως σε μυθολογικό επίπεδο (Τρωικός Πόλεμος). Το πρόβλημα αυτής της πανελληνίας κοινότητας παρέμενε η έλλειψη ενός κέντρου εξουσίας, καθώς τα μέλη της σπαράζονταν από πολέμους και διενέξεις. Η κατάρρευση της Περσικής επέκτασης στην Ευρώπη έδωσε την ευκαιρία σε ισχυρές πόλεις να αναδειχθούν ως ηγέτιδες δυνάμεις στις περιοχές τους. Έτσι η Αθήνα φάνηκε να είναι η δύναμη που θα επικρατούσε στον χώρο του Αιγαίου πελάγους¹²². Όπως είδαμε και παραπάνω, η ρωμαϊκή εξουσία φρόντιζε να εμποδίσει οποιαδήποτε έκφραση της νίκης των Ελλήνων κατά των Περσών ως μέσου αλυτρωτισμού για τους Έλληνες, όμως, η παράδοση που διατηρεί την Αθήνα την ηγέτιδα πόλη στον Ελληνικό χώρο και γεννήθηκε μετά το αποτέλεσμα των Περσικών πολέμων, συνεχίζεται και στα χρόνια της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, με κορυφαίο παράδειγμα την ανάδειξή της ως έδρας του θεσμού του Πανελληνίου από τον αυτοκράτορα Αδριανό.

Επομένως, οι Έλληνες συνέχισαν να διατηρούν συναίσθηση της απαραίτητης, κοινής πολιτισμικής τους ταυτότητας η οποία στηριζόταν στην κοινή γλώσσα αλλά και στην αντιπαράθεση με τους πληθυσμούς τους οποίους οι ίδιοι χαρακτήριζαν ως βάρβαρους, από την στιγμή που δε

---

121 Scott 2010, Sanchez 2001, Vlassopoulos 2013: 40-41.

122 L.G. Mitchell 2007: 77-104, 169-194, Vlassopoulos 2013: 61.

μετείχαν της Ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Στο παραπάνω δίπολο, η θέση των Ρωμαίων ήταν ουδέτερη καθώς δεν μετέχουν ούτε του ενός αλλά ούτε και του άλλου άκρου (*tertium quid*). Η συναίσθηση της πανελλήνιας κουλτούρας, η οποία πήγαζε από το εκπαιδευτικό σύστημα, ήταν ισχυρότερη στα ανώτερα στρώματα, καθώς εκεί η εσωτερική ταυτότητα των Ελλήνων στηριζόταν στον κλασικισμό με βάση την χρήση της αττικής διαλέκτου (αττικισμός), ο οποίος προερχόταν κυρίως από την ιστορία των κλασικών χρόνων και ιδιαίτερα της πόλης των Αθηνών.¹²³

Ένα ακόμη ιδιαίτερο κομμάτι του Ελληνισμού των ρωμαϊκών χρόνων αποτελεί η έκφραση του τοπικού πατριωτισμού μέσω της τοπικής ιστορίας, ο οποίος εκφράζεται μέσω της χρήσης της τοπικής παράδοσης και αναδεικνύει μια συγκεκριμένη μορφή τοπικού εθνικισμού, η οποία, στην συγκρινόμενη με την σύγχρονη έννοια του εθνικισμού παρουσιάζει το εξής συγκεκριμένο χαρακτηριστικό: δεν στηρίζεται από μια πανελλήνια πολιτική κίνηση ή ρεύμα και κατά συνέπεια δεν υπήρξε μια συγκεντρωμένη αντίδραση ενάντια στην διοίκηση της Ρώμης.¹²⁴

Φυσικά, το παραπάνω φαινόμενο οφείλεται και στο γεγονός ότι οι Ελληνικές πόλεις προστατεύονταν από την Ρώμη, ενώ ενσωματώθηκαν από την αυτοκρατορία, καθώς η ίδια παρείχε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη ακόμη και πριν από το διάταγμα του Καρακάλλα στους πολίτες των πλούσιων επαρχιών που το επιθυμούσαν, ενώ παράλληλα συμμετείχαν και στη διακυβέρνηση.¹²⁵ Γιατί όμως η Ρώμη υποστήριξε τις τοπικές παραδόσεις του Ελληνικού κόσμου και ενθάρρυνε τους Έλληνες να ταυτιστούν με το παρελθόν τους; Στην περίπτωση των Ελλήνων, μια αρχαία γραπτή κουλτούρα εκφρασμένη μέσα από ένα γλωσσικό σύστημα εγνωσμένου κύρους ζήτησε τον σεβασμό από τον κατακτητή (Ρώμη) και η Ρώμη δεν τον αρνήθηκε, καθώς συνήθιζε να ευνοεί την θέση εκείνων οι οποίοι ήταν ήδη στην εξουσία ενός τόπου πριν αυτός κατακτηθεί με το να αποδέχεται τις ιδιαιτερότητες των παραδόσεών τους. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι, η ιδέα της ανασύστασης του παρελθόντος δεν περιοριζόταν μόνο στις ελίτ μιας κοινωνίας, καθώς η συγκεκριμένη ιδέα δεν φαινόταν ως μια στρατηγική καταπίεσης του κατακτητή και της εξουσίας προς τα κατώτερα στρώματα. Ειδικότερα, το παρελθόν βοήθησε την αριστοκρατία των Ελληνικών πόλεων να συνδεθεί με τους αναγνωρισμένους ηγέτες που προϋπήρξαν στον κλασικό ελληνικό κόσμο και έτσι να διασφαλίσουν την εξουσία τους.¹²⁶

Η πιο συνηθισμένη τακτική της αριστοκρατίας των Ελληνικών πόλεων κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής προς την επίτευξη του σκοπού που προαναφέρθηκε ήταν η ανασύσταση και η αναγέννηση των ρόλων των ιδρυτών των πόλεων, οι οποίοι διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό

---

123 Swain 1996: 68.

124 Swain 1996: 69.

125 Follet 1976: 63-105, Buraselis 1989: 120-148, Swain 1996: 69.

126 Swain 1996: 71-72.

ρόλο ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου οι πόλεις ήταν αποικίες μιας μητρόπολης παράλληλα με τους μύθους που σχετίζονται με την ίδρυσή τους.¹²⁷

Μέσα από αυτήν τη πρακτική εξυψωνόταν η τιμή όχι μόνο της κοινότητας συνολικά, αλλά και της εξουσίας την οποία πρέσβευε η εκάστοτε κυρίαρχη τάξη μες στην πόλη. Σύμφωνα με τον Swain η σύνδεση με τον ρωμαϊκό φιλελληνισμό είναι υπαρκτή, καθώς χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Λουκιανού για τη σημασία των δημόσιων και επισήμων αφηγημάτων-``ψεμμάτων`` όπως αποκαλεί τους επίσημους μύθους ίδρυσης μια πόλης.¹²⁸ Ιδιαίτερα, σημειώνει με σατιρική διάθεση ότι αυτές οι μυθικές κατασκευές, εκτός από το να προβάλουν την πόλη ως ενδοξότερη, χρησιμεύουν και για τους ξεναγούς της, οι οποίοι σε διαφορετική περίπτωση θα λιμοκτονούσαν, καθώς κανένας ξένος δεν επιθυμεί να ακούσει την αλήθεια.¹²⁹ Αυτό το φαινόμενο το αναφέρει και ο Πausanias σε σχέση με την πόλη του Άργους, καθώς οι ξεναγοί γνωρίζουν την αλήθεια, αλλά δεν την αναφέρουν, καθώς επιλέγουν να πραγματευθούν θέματα τα οποία οι επισκέπτες ήδη θέλουν να ακούσουν και πιστεύουν.¹³⁰

Ειδικότερα, η Σπάρτη και η Αθήνα προέβαλλαν τους εαυτούς τους στους επισκέπτες σαν μουσειακές πόλεις. Χαρακτηριστική των ρωμαϊκών στερεοτύπων και αντιλήψεων για την Αθήνα και την Σπάρτη αποτελεί η φράση από το έργο του Σενέκα του Πρεσβύτερου, *Suasoria*: «*Omnibus sua decora sunt: Athenae eloquentia inclitae sunt, Thebae sacris, Sparta armis*». Η φράση αποδίδεται στον ρήτορα Κέστιο Ευσεβή και χρησιμοποιήθηκε σε μορφή *sententia* στα πλαίσια ενός δημηγορικού λόγου με θέμα την μάχη των Θερμοπυλών και τον βασιλιά Λεωνίδα, που παρουσιάστηκε στη Ρώμη στα χρόνια της διακυβέρνησης του Αυγούστου.¹³¹ Σχολιάζοντας αρχικά την περίπτωση της Αθήνας, η λέξη που χαρακτηρίζει την ξεχωριστή της δόξα και τιμή είναι η ευγλωττία. Ο συγκεκριμένος όρος μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που συγκέντρωνε τον θαυμασμό των Ρωμαίων για την πόλη της Αθήνας ήταν η πολιτιστική της παράδοση και ιδιαίτερα η παράδοση της ρητορικής τέχνης. Στα πλαίσια αυτού του πνεύματος συμβάδισε και ένα σημαντικότατο έργο-μέρος του οικοδομικού προγράμματος του Αυγούστου για την πόλη με τον όνομα Αγρίππειον ή ωδείο του Αγρίππα, που ανέγερθηκε στον χώρο της Ρωμαϊκής αγοράς της Αθήνας από τον Μάρκο Βισπάνιο Αγρίππα και ολοκληρώθηκε το 15 π.Χ. Η επιβεβαιωμένη χρήση του χώρου αφορούσε στη δημόσια αγορά και ιδιαίτερα στη δημόσια έκφραση λόγων με μυθοπλαστικό περιεχόμενο από τους ρήτορες, δηλαδή μια τακτική που

127 Robert 1975: 162-88, Andrei 1984: 128-135, Swain 1996: 73.

128 Λουκιανός, *Φιλοψευδής*, 3-4.

129 Casson 1974: 229-99, Hunt 1984: 391-408, Swain 1996: 73-74.

130 Πausanias, *Περιήγηση Ελλάδος*, ii.23.6.

131 Σενέκας, *Suasoria*, 2.5., Spawforth 2012: 59.

εκφράστηκε πρώτα στην Ρώμη κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. Ο Αθηναίος Φιλόστρατος στο έργο του *Βίοι Σοφιστών* καταγράφει την παρουσία και ομιλία δυο διάσημων σοφιστών στον χώρο του ωδείου, και συγκεκριμένα του Αλέξανδρου από την Σελεύκεια πριν το 172 μ.Χ. και του Φίλαργου από την Κιλικία κατά την ίδια περίοδο.¹³²

Χαρακτηριστική για την εξέλιξη της Αθήνας ως μια μουσειακή και όχι μόνο πόλη για τους Ρωμαίους αποτελεί η περίοδος της διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού, όπου η πόλη καθίσταται έδρα του θεσμού του Πανελληνίου. Ο αυτοκράτορας Αδριανός επιλέγει την πόλη ως έδρα του θεσμού, καθώς συμμετείχε και ο ίδιος στην κοινή πεποίθηση των μορφωμένων Ελλήνων και Ρωμαίων, ότι η πόλη ήταν η γενέτειρα του Ελληνικού πολιτισμού και έτσι αποτελούσε την ιδανική και ευρύτερα αποδεκτή λύση για το κέντρο μιας πανελλήνιας ένωσης. Ως κέντρο αυτής της ένωσης η πόλη ήταν η φυσική έδρα των περισσότερων δραστηριοτήτων του θεσμού. Η παρουσία όλων των αξιωματούχων των πόλεων μελών του θεσμού μαζί με τους ακόλουθους τους προσέδιδαν με σιγουριά κοσμοπολίτικη όψη και χαρακτήρα στην κοινωνία της πόλης. Εκτός από τα παραπάνω, ο Ρωμαίος επισκέπτης της Αθήνας στα χρόνια του Αδριανού θαύμαζε επίσης το οικοδομικό πρόγραμμα του Αδριανού στην πόλη, η οποία παρέμενε στο κέντρο του ενδιαφέροντός του. Χαρακτηριστικά οικοδομήματα αποτελούν η Πύλη του Αδριανού, που χώριζε την παλιά Αθήνα (πόλη του Θησέα) με τη νέα, η ολοκλήρωση του ναού του Ολύμπιου Δία, η οικοδόμηση της Αδριάνειας βιβλιοθήκης ανάμεσα στην ακρόπολη και την αγορά, το υδραγωγείο και το σύστημα ύδρευσης της πόλης. Τέλος, ξεχωρίζει η σπουδή του αυτοκράτορα για την εγγύηση της ετήσιας κάλυψης των αναγκών της πόλης σε σιτάρι, καθώς παρόμοια φροντίδα έδειχναν οι αυτοκράτορες μόνο για την πόλη της Ρώμης.¹³³

Εκτός από τα παραπάνω, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού καθιερώθηκαν τρεις νέοι θεσμοί αγώνων στην πόλη της Αθήνας. Η καθιέρωση των Πανελληνίων αγώνων πιστώνεται με σιγουριά σε πρωτοβουλία του αυτοκράτορα, ενώ η παγίωση των Αδριάνειων αγώνων το 131 μ.Χ. και των Ολύμπιων αγώνων ανάμεσα στα 128-132 μ. Χ. πιθανότατα οφείλονται σε πρόσθετες δράσεις του αυτοκράτορα Αδριανού. Οι Αδριάνειοι αγώνες χαρακτηρίζονται ως ιεροί αγώνες, καθώς ο ίδιος ο αυτοκράτορας τους απέδωσε αυτόν τον χαρακτηρισμό. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι οι νικητές των ιερών αγώνων απολάμβαναν συγκεκριμένα προνόμια στις πόλεις καταγωγής τους, όπως την ασυλία από τις τοπικές λειτουργίες. Επίσης ο αυτοκράτορας Αδριανός αναβάθμισε την εορτή των Παναθηναίων σε ιερό αγώνα, ενώ οι νικητές αυτών των αγώνων απολάμβαναν νέα προνόμια όπως την θριαμβευτική είσοδο και υποδοχή στις πόλεις τους. Ουσιαστικά η Αθήνα μετατρέπεται στο αγωνιστικό κέντρο

132 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 2.5.571, 2.8.579, Spawforth 2012: 59-60, 63.

133 Spawforth & Walker 1985: 90.

του Ελληνικού κόσμου, καθώς καμιά άλλη πόλη δεν φιλοξενούσε τέτοιο πλήθος ιερών αγώνων. Ακόμη, στη μουσειακή πόλη της Αθήνας ο επισκέπτης κατά την περίοδο του θεσμού του Πανελληνίου έβλεπε στην περιοχή της Ακρόπολης τις επιγραφές που αφιέρωναν οι νέες στον θεσμό πόλεις με αφορμή την ένταξη τους σε αυτόν, ενώ άξια σχολιασμού είναι και τα ευρήματα ανδριάντων που φανέρωναν τους στενούς προσωπικούς δεσμούς της Αθήνας με προσωπικότητες που εκπροσωπούσαν πόλεις πέρα από την Αθήνα. Έτσι αναφέρουμε την αφιέρωση του Κρητικού άρχοντα Σουλπικιανού Δορίωνα, που περιελάμβανε ένα άγαλμα της τελευταίας συζύγου του Ηρώδη του Αττικού, ενώ αρκετοί δραστήριοι αξιωματούχοι που εκπροσωπούσαν τις πόλεις τους στον θεσμό απολάμβαναν προνόμια της πόλης, όπως ο Ευρυκλής από τους Αιζανούς της Φρυγίας, για τον οποίο στήθηκε δημόσια ανδριάντας και πορτρέτο.¹³⁴

Για την προβολή της Σπάρτης ως μουσειακής πόλης, ο Κικέρωνας σημειώνει όπως είδαμε παραπάνω τα όπλα της, δηλαδή τα στρατιωτικά της επιτεύγματα κατά το παρελθόν. Ήδη από τον δεύτερο αιώνα π.Χ. οι Ρωμαίοι παραδέχονταν το χρέος των εθίμων και θεσμών τους προς την Σπάρτη.¹³⁵ Μόνο τυχαίο δεν είναι το γεγονός της παροχής της προεδρίας των Ακτιακών αγώνων στη Νικόπολη στους Σπαρτιάτες. Η στενή σχέση της Σπάρτης με τη Ρώμη στα χρόνια πριν τη μάχη του Ακτίου αντικατοπτρίζεται στο πρόσωπο του Ευρυκλή του Λάχαρη από τη Σπάρτη, ο οποίος πολέμησε και διακρίθηκε στο Άκτιο στο πλευρό του Αυγούστου, καθώς καταδίωξε την ναυαρχίδα του Αντωνίου με το σαφώς μικρότερο πολεμικό πλοίο του. Τέλος, η διάκρισή του στη ναυμαχία του Ακτίου είχε ως αποτέλεσμα την απόκτηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ενώ ο Στράβωνας αναφέρει ότι κατείχε την ανεπίσημη εξουσία στην Σπάρτη.¹³⁶

Εκτός από τα παραπάνω, η συγκεκριμένη προσωπικότητα ενσάρκωνε ανάμεσα στους κύκλους της άρχουσας τάξης στην Αυγούστεια Ρώμη την εικόνα της στρατιωτικής αρετής, η οποία προέρχονταν από την παραδοσιακή όψη της πόλης καταγωγής του. Για τους περισσότερους Ρωμαίους η πατροπαράδοτη έκφραση της Σπάρτης οριζόταν κυρίως μέσα από την έννοια της πειθαρχίας (*disciplina*) και ιδιαίτερα του στρατιωτικού τρόπου ζωής, που εξαρτώταν από τη φυσική προπόνηση και ενδυνάμωση μέσω των κακουχιών. Στα 78 π.Χ. ο Κικέρωνας θυμίζει στους Ρωμαίους μέσω του λόγου του *Υπέρ Φλάκου* το γεγονός ότι υπήρξε ο ίδιος μάρτυρας της *disciplina* ως θεμέλιας λίθου της αρετής-ανδρείας (*virtus*) στην σύγχρονη του Σπάρτη, ενώ και ο Τίτος Λίβιος τονίζει ότι η Σπάρτη δεν ήταν γνωστή για το μεγαλείο των δημοσίων έργων της, αλλά για την

---

134 Spawforth 1985: 90-91.

135 Kennel 1995: 81, Spawforth 2012: 86

136 Cartledge & Spawforth 2002: 98–101, Millar 2001:10, Spawforth 2012: 86-87.

πειθαρχία και τους θεσμούς της.¹³⁷ Σύμφωνα με τον Spawforth, η επίσκεψη του Αυγούστου στην πόλη επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η έννοια η οποία εκφραζόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα προς την πόλη στηριζόταν μόνο σε ιδεολογικούς λόγους. Επιπρόσθετα άξιο αναφοράς είναι και το δώρο του αυτοκράτορα προς τον Ευρυκλή, που δεν ήταν άλλο από την παροχή της ιδιοκτησίας του νησιού των Κυθήρων υπό το πρόσχημα δωρεάς του νησιού προς ολόκληρη την πόλη της Σπάρτης.¹³⁸

Ένας ακόμη πυλώνας θαυμασμού και προβολής της Σπάρτης ως μουσειακής πόλης ήταν η πρακτική των κοινών συσσιτίων. Η συμμετοχή του αυτοκράτορα Αυγούστου στα συσσίτια περιλαμβάνεται στην συμβολική ένδειξη τιμής του ίδιου προς τους Σπαρτιάτες, αλλά και το ιδεολογικό πλαίσιο που συνόδευε την έννοια της πειθαρχίας (*disciplina*). Η συνεχής ύπαρξη του θεσμού των συσσιτίων κατά την διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων μαρτυράται μέσα από επιγραφικά δεδομένα, και πιο συγκεκριμένα από τον όρο *φειδίτιον*, ο οποίος και όριζε τους συμμετέχοντες στο συσσίτιο ή την αίθουσα όπου αυτό ελάμβανε χώρα. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, ο παραπάνω όρος σχετίζεται με τα συσσίτια που λάμβαναν χώρα στην Σπάρτη κατά τους κλασικούς χρόνους για τους νεαρούς Σπαρτιάτες ηλικίας επτά έως δεκαεννέα ετών και κατά πάσα πιθανότητα ο αυτοκράτορας Αύγουστος συμμετείχε σε ένα τέτοιο συσσίτιο, σηματοδοτώντας την αυτοκρατορική έγκριση για τη παραπάνω πρακτική, για τις πολεμικές παραδόσεις της πατροπαράδοτης Σπάρτης, αλλά και για τη συνεχή εκπαιδευτική αξία της σπαρτιατικής εκπαίδευσης στο Ρωμαϊκό παρόν του.¹³⁹ Έτσι μετά το 78 π.Χ. και την επιβεβαίωση της ύπαρξης των εφηβικών αγώνων στην Σπάρτη από τον Κικέρωνα μαζί με τον εκπαιδευτικό συντηρητισμό που τους συνόδευε, η Ρώμη φαίνεται να επιτρέπει στην Σπάρτη την αναβίωση μιας εκδοχής των αρχέγονων θεσμών της και ιδιαίτερα τη νομική κληρονομιά του νομοθέτη Λυκούργου, παράλληλα με το εκπαιδευτικό σύστημα που αποδίδεται σε αυτόν, εμφανίζοντας τον εαυτό της σαν πάτρωνα της *disciplina* και όλου του αξιακού φορτίου που συνοδεύει την έννοια.¹⁴⁰

Ο Δίωνας Χρυσόστομος μαρτυρά μια ακόμη πλευρά της σπαρτιατικής αγωγής, που φαίνεται ότι αναγεννήθηκε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια λόγω του ιδεολογικού θαυμασμού της Ρώμης προς την Σπάρτη. Πρόκειται για την πρακτική του μαστιγώματος των νέων στα πλαίσια της σκληραγώγησης και ανάπτυξης αντοχής απέναντι στις κακουχίες κατά τη διάρκεια των γυμναστικών και στρατιωτικών γυμνασίων. Σε κάθε περίπτωση, μέσα από την διαδικασία του μαστιγώματος

137 Τίτος Λίβιος, *Από κτήσεως πόλεως*, 45.27.

138 Dessau 1924-30: 2.2, Spawforth 2012: 89-90.

139 Ducat 2006: 81-5, Spawforth 2012: 91.

140 Πλούταρχος, *Βίος Κλεομένη*. 11.4; Τίτος Λίβιος, *Από κτήσεως πόλεως*, 38.34.1-3,9, Cartledge & Spawforth 2002: 198.

κρινόταν με σιγουριά η πρόθεση κάθε γενιάς εξεχουσών οικογενειών της Σπάρτης κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων να υποβάλει τους νέους της σε μια οδυνηρή και ενίοτε θανατηφόρα δοκιμασία αντοχής, με απώτερο σκοπό την υποδειγματικότερη απόδειξη της πίστης στην αρχέγονη ιδεολογία της πειθαρχίας (*disciplina*) και της θρησκευτικής ευσέβειας προς τα αρχέγονα έθιμα. Η αξία της θρησκευτικής ευσέβειας και του σεβασμού στα αρχέγονα ήθη που προερχόταν και συντηρούνταν μέσω της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής της πόλης πήγαιναν κυρίως από τις παραδοσιακές αξίες και των δύο πόλεων (Ρώμης-Σπάρτης) και αποτελούσαν σημείο συνοχής και σύγκλισής τους.¹⁴¹

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού, η στάση της Ρώμης απέναντι στις αξίες που έκαναν τη Σπάρτη σεβαστή μέχρι και τότε παραμένει ίδια. Ειδικότερα, ο αυτοκράτορας Αδριανός επισκέφτηκε την πόλη δυο φορές κατά τα χρόνια διακυβέρνησής του και αναθεώρησε τους τοπικούς νόμους, όπως έκανε και στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες Ελληνικές πόλεις.¹⁴² Επίσης ο αυτοκράτορας κατείχε στα 127/8 μ.Χ. το αξίωμα του πατρονόμου στην πόλη της Σπάρτης, οι αρμοδιότητες του οποίου περιελάμβαναν την επίβλεψη των επιγραφών της πόλης που σχετίζονται με την προστασία των Λυκούργειων εθίμων, δηλαδή των νομικών κανόνων και εκπαιδευτικών θεσμών που αποδίδονται στον Σπαρτιάτη νομοθέτη και εφαρμόζονταν μετά την επανάχρησή τους κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Παρά το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας κατείχε το αξίωμα, ενώ ήταν απών από την Σπάρτη, η θέση του δεν έμενε κενή, καθώς πάντα κάποιος εντολοδόχος εκπλήρωνε τα καθήκοντα του αξιώματος.¹⁴³ Κατέχοντας λοιπόν τον συγκεκριμένο τίτλο ο αυτοκράτορας Αδριανός επικύρωνε τον σεβασμό της εξουσίας της Ρώμης για τις στρατιωτικές παραδόσεις της Σπάρτης τονίζοντας ιδιαίτερα την αξία της αρχαίας πειθαρχίας (*disciplina*). Επιπρόσθετα, μια αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή από την Κυρήνη προβάλλει τον αυτοκράτορα να εξάρει τις λακωνικές αρετές του αυτοελέγχου και της πειθαρχίας στη Δωρική πόλη της Κυρήνης, η οποία θεωρούνταν αποικία της Σπάρτης. Εκτός από τα παραπάνω, ο αυτοκράτορας Αδριανός ως αναμορφωτής του ρωμαϊκού στρατού επέλεγε να ενισχύσει την πειθαρχία στις τάξεις του στρατού, ενώ παράλληλα έκανε τακτικές επισκέψεις στα στρατεύματα.¹⁴⁴ Τέλος, στα επιγραφικά δεδομένα της εποχής παρατηρείται η τάση να μετατρέπεται η κοινή ελληνιστική διάλεκτος σε διάφορες λακωνίζουσες διαλεκτικές μορφές, προβάλλοντας έτσι την θέση ότι η

---

141 Cartledge & Spawforth 2002: 113, 211 Spawforth 2012: 100-101.

142 Jones 1998: 264-265, Spawforth 2012: 244.

143 Kennell 1995: 44-5, 86-7, Cartledge & Spawforth 2002: 108, 201-2, Spawforth 2012: 244.

144 Oliver 1989: 279-81, αρ. 122, Mattern 1999: 206, Reynolds 2000: 557, Spawforth 2012: 244.

στροφή προς την αρχαΐζουσα έρευνα στην Ρωμαϊκή περίοδο συνέβαλε στην αναζωογόνηση της «αληθινής» Ελλάδας (Graecia Vera). Επίσης, η αναβίωση της Δωρικής διαλέκτου μέσα από τις καταγεγραμμένες αφιερώσεις στην Αρτέμιδα Ορθία αποδίδουν την λογοτεχνική πλευρά αυτού του φυσικού αρχαϊσμού.¹⁴⁵

Αναφορικά με την ίδρυση του θεσμού του Πανελληνίου στην πόλη, αναδεικνύεται η πρωτοκαθεδρία της Αθήνας στην Ελληνική κληρονομιά και την Ελληνικότητα, μαζί με τις πόλεις του Άργους και της Σπάρτης. Επιπρόσθετα, τονίζεται ότι οι πόλεις που επιθυμούσαν να συμμετέχουν, όφειλαν να επιδείξουν έμφαση στην προώθηση επωνύμων, τοπικών λατρειών και ιδρυτικών μύθων του ένδοξου παρελθόντος. Η ρωμαϊκή ισχύς δεν απουσίαζε από τον θεσμό, καθώς είχε εισαχθεί στα πλαίσια του η λατρεία του Αδριανού Πανελληνίου. Συνολικά, ο θεσμός δεν εξέφραζε κάποια σπασμωδική φιλελληνική εκκεντρικότητα του αυτοκράτορα αλλά αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας της Ρώμης για ανασύσταση του ελληνικού παρελθόντος σε μια ιδεατή μορφή.¹⁴⁶

Μια ακόμη όψη του πνεύματος της εποχής ήταν ο αστικός κλασικισμός, ο οποίος στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην ίδια την παρουσία λογίων σε κάθε πόλη, καθώς η τοπική ιστορία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τη δεύτερη σοφιστική περίοδο. Σε αυτά τα πλαίσια κινείται η παρουσία του Ερμογένη από την Σμύρνη, ο οποίος εκτός των άλλων κατέγραψε την ιστορία της πόλης του και επίσης έναν κατάλογο (πίνακα) των Ρωμαίων και ντόπιων κατοίκων στην πόλη του σε μια προσπάθεια να καταγραφούν και να αποδωθούν ο παλμός και η ιστορία των ντόπιων λογίων της Σμύρνης. Γενικότερα, κάθε πόλη η οποία σεβόταν τον εαυτό της είχε τοπικούς ειδήμονες έτοιμους να γράψουν βιβλία αναφορικά με το ιστορικό και πολιτικό της υπόβαθρο.¹⁴⁷

Η τάση του αττικισμού, ο οποίος επικρατούσε στην δεύτερη σοφιστική περίοδο, να στοχεύει σε μια ιδεατή εικόνα της αττικής διαλέκτου αντικατοπτρίστηκε στις ιστορικές declamationes των ρητόρων και των σοφιστών, καθώς αυτές στόχευαν στην απόδοση μιας ιδεατής αίσθησης για το παρελθόν, και όχι απαραίτητα της ιστορικής πραγματικότητας.¹⁴⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπάνω τάσης είναι η μορφή του Ηρακλή του Ηρώδη όπως αυτή αναφέρεται στο έργο του Φιλοστράτου *Βίοι Σοφιστών* και στο έργο του Αθήναιου *Δειπνοσοφισταί*.¹⁴⁹ Η ιστορικότητα

145 Hofmman, Debrunner & Scherer 1969: §67, Cartledge & Spaworth 1989: 190-211, Kennell 1995: 87-93, Swain 1996: 74, Spaworth 2012: 244-245.

146 Oliver 1968: 21-25, Follet 1976: 116-125, Swain 1996: 75.

147 Swain 1996: 77.

148 Swain 1996: 79.

149 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 586,598, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 289a-290a.

του συγκεκριμένου προσώπου είναι ξεκάθαρη, καθώς συνδέεται με τον Ηρώδη Αττικό. Ουσιαστικά, η καταγωγή του Ηρακλή στο έργο του Φιλοστράτου από τον ήρωα *Μαραθώνα* αποδίδει στο πρόσωπο τις ιδιότητες του αττικού ήρωα, ενώ παράλληλα το ίδιο του το όνομα φέρει τις γνωστές μυθικές συνδηλώσεις.¹⁵⁰

Ο Swain στην προσπάθεια του να αποδώσει την σχέση του παρόντος της δεύτερης σοφιστικής με το παρελθόν αναφέρει επίσης τον λόγο του Δίωνα από την Προύσα *Βορυσθενίτης*. Ο λόγος αναφέρεται στη φυσική τάξη και την χρηστή διακυβέρνηση στον ουρανό και στην γη. Το όνομα του λόγου προέρχεται από την παλαιά λογοτεχνική ονομασία της πόλης της Ολβίας, η οποία ιδρύθηκε από Μιλήσιους αποίκους κατά τον έβδομο αιώνα π.Χ. Ουσιαστικά, η θεματική του περιστρέφεται γύρω από την ύπαρξη μιας απομονωμένης Ελληνικής πόλης στα άκρα του Ελληνισμού, η οποία δέχτηκε αναρίθμητες επιθέσεις από τους Σκύθες, αλλά κατάφερε να διατηρήσει την αφοσίωσή της στην Ελληνική κουλτούρα.

Αναλυτικότερα, ο Δίωνας φαίνεται ότι επισκέφτηκε την πόλη κατά το καλοκαίρι του 95 μ.Χ. Η πόλη της Ολβίας άρχισε να ακμάζει περίπου στα 400 π.Χ., καθώς τότε κατάφερε να αποτινάξει την Σκυθική εξουσία, ενώ μνημειώδης υπήρξε η εγκαθίδρυση της λατρείας του Δία Ελευθέριου παράλληλα με την κατασκευή περίφημων τειχών. Η μεγαλύτερη καταστροφή που έπληξε την πόλη έλαβε χώρα στα 55 π.Χ., όταν η επίθεση των Γετών κατέκαψε τα δύο τρίτα της συνολικής έκτασης της πόλης. Αλλά το γεγονός ότι οι Σκύθες χρειάζονταν το εμπορικό της λιμάνι οδήγησε στην σταδιακή ανάκαμψή της, ενώ κατά την εποχή της επίσκεψης του Δίωνα η πόλη βρισκόταν υπό την προστασία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.¹⁵¹

Σε κάθε περίπτωση, οι αναφορές του Δίωνα για την πόλη της Ολβίας δεν πρέπει να θεωρούνται απολύτως ακριβείς. Ειδικότερα, σημειώνουμε τη χρήση του ονόματος *Βορυσθένης* ως ονομασία της πόλης, αντί του ονόματος *Ολβία*. Η ονομασία αυτή χρησιμοποιείται από το Δίωνα πιθανώς λόγω του του γεγονότος ότι αναφέρεται και στο έργο του Ηροδότου, από το οποίο είναι επηρεασμένος και ο Δίωνας.¹⁵² Επίσημα, η πόλη ονομάζονταν Ολβία και οι κάτοικοι της Ολβιοπολίται, σύμφωνα με πολυάριθμα επιγραφικά ευρήματα.¹⁵³

Η σημαντικότερη οπτική του συγκεκριμένου λόγου του φιλοσόφου έγκειται στις αναφορές του για την σχέση των Ελλήνων με τους ντόπιους «βάρβαρους», που αναπτύσσεται στα πλαίσια της πόλης και για τη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας σε ξένα περιβάλλοντα. Η αντίδραση του Δίωνα στην κατάληξη των Ελλήνων σε αυτό το ακριτικό προπύργιο του Ελληνικού κόσμου, ενώ

150 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 554, 586, 598, Swain 1996: 81-82.

151 Bähler 2002:314.

152 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 4.53, Bähler 2002:314-315.

153 Braund 1999: 272, Babler 2002: 315.

ζούσαν μαζί με μη-Έλληνες, φαίνεται να εκφράζει τον θαυμασμό, την έκπληξη και τον εντυπωσιασμό του φιλοσόφου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των κατοίκων της πόλης είναι η προσωπικότητα του Καλλίστρατου, ενός νέου με εξαιρετη εμφάνιση (πάνυ κοσμίως) ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα ως ένας όμορφος και ψηλός νέος, του οποίου η εμφάνιση βρίθεται από ιωνικά και ομηρικά χαρακτηριστικά, ενώ παράλληλα οι αναξυρίδες του και ο μαύρος μανδύας που φορά δείχνουν ότι αντλεί την καταγωγή του από τους αρχικούς άποικους της περιοχής. Με αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας δείχνει ότι οι Έλληνες, αν κρατούν στοιχεία της ελληνικής εμφάνισής τους, παράλληλα υιοθετούν τις συνήθειες του τόπου διαμονής τους, όπως και η γλώσσα που χρησιμοποιούν καθώς δεν είναι μια ξεκάθαρα ελληνική διάλεκτος, αλλά παρά ταύτα διατηρούν την Ομηρική παράδοση και γνωρίζουν απέξω την Ιλιάδα. Με άλλα λόγια, οι κάτοικοι της Ολβίας σταδιακά υιοθετούν και αφομοιώνονται από τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας που τους περιβάλλει (Σκυθία), αλλά από την άλλη αυτή ακριβώς η πίεση που δέχονται από τα βαρβαρικά στοιχεία που τους περιβάλλουν τους ωθεί να δομήσουν την εθνική τους ταυτότητα με χαρακτηριστικά τα οποία είναι ξεπερασμένα από τη μητρόπολή τους. Στην περίπτωση της Ολβίας, οι Ολβιοπολίται φαίνονται να έχουν μακριά μαλλιά και γένια, ακολουθώντας ξεκάθαρα σύμφωνα και με τα αντίστοιχα αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα την ομηρική παράδοση. Έτσι οι κάτοικοι της πόλης που πίστευαν ότι έλκυαν την καταγωγή τους από την Ελληνική μητρόπολη της Μιλήτου, χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα σε όλα τα γραπτά ντοκουμέντα της εποχής στα πλαίσια μιας ξεκάθαρα πολυπολιτισμικής κοινωνίας όπως αυτής της Ολβίας.¹⁵⁴

Συνολικά, οι απόψεις που εκφέρει ο Δίωνας επηρεάζονται από την μακρόχρονη εθνογραφική παράδοση αλλά και ιδιαίτερα από την εξέχουσα θέση της Ολβίας ανάμεσα στις Ελληνικές αποικίες. Η πόλη υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα εμπορικά λιμάνια στην Μαύρη θάλασσα από τον 5ο μέχρι και τον 3ο αιώνα π.Χ., είχε αναπτύξει σημαντικές εξαγωγικές τάσεις δημητριακών, ψαριών και δούλων με την Ελλάδα και εισήγαγε τα αττικά αγαθά στην Σκυθία, ενώ εξέδιδε τις δικές τις κοπές αργυρών και χάλκινων νομισμάτων με μεγάλη απήχηση και κυκλοφορία, αποτελώντας το ιδανικό πολιτικό, φιλοσοφικό και ιστορικό παράδειγμα για το μήνυμα που ήθελε να περάσει στους συμπατριώτες του στην Προύσα μέσω του συγκεκριμένου λόγου ο Δίων Χρυσόστομος.¹⁵⁵ Αυτό το μήνυμα έγκειται στο υπόβαθρο του λόγου του, το οποίο αναδεικνύει την ύπαρξη μιας κοιτίδας Ελληνικού πολιτισμού στα πλαίσια μιας απομονωμένης πόλης, η τελευταία, αν και περιβάλλεται από βαρβαρικούς πληθυσμούς και δέχεται την βαρβαρική πολιτισμική επιρροή, κατάφερε να διατηρήσει τις ελληνικές παραδόσεις της, αλλά και να αποτελέσει πρότυπο, σύμφωνα με την άποψη του Δίωνα, για την πόλη της Προύσας. Συμπερασματικά, η πόλη της

---

154 Swain 1996: 83, Bähler 2002: 321-323.

155 Bähler 2002: 325.

Ολβίας σημειώνεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, καθώς η παράδοσή της φαίνεται να χαρακτηρίζεται από μια έντονη στροφή προς το παρελθόν της αρχαϊκής περιόδου και προς τον αρχαϊσμό (όπως και η περίοδος της δεύτερης σοφιστικής) μέσω της άντλησης στοιχείων της ομηρικής παράδοσης, τα οποία θα συντελούσαν στη γένεση και διατήρηση μιας ελληνικής ταυτότητας, η οποία θα εξυπηρετούσε την πολιτισμική της επιβίωση σε έναν βαρβαρικό περίγυρο. Ουσιαστικά, η προσπάθεια του Δίωνα μέσα από τις αναφορές στους Βορυσθενίτες και του Φιλοστράτου μέσα από τον Ηρακλή του Ηρώδη σηματοδοτούν τον τρόπο με τον οποίο σημαντικές προσωπικότητες των ελίτ της εποχής έβλεπαν μέσα από τον καθρέπτη της ιστορίας, χρησιμοποιώντας παράλληλα τη φαντασία.¹⁵⁶

Το έργο του Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι* απεικονίζει μια ακόμη προσπάθεια σύνδεσης του Ελληνικού με το Ρωμαϊκό παρελθόν κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Ειδικότερα, στο μυαλό του Πλουτάρχου το ηθικό νόημα του παρελθόντος κυριαρχεί, και έτσι τα ρωμαϊκά παραδείγματα βίων στο έργο του είναι εξίσου χρήσιμα για το μεγαλόπνοο ηθικά σχέδιο του με τα Ελληνικά. Στο έργο του υπάρχει μια ξεκάθαρη έμφαση στον Ελληνικό πατριωτισμό της σκέψης του, καθώς εκφράζεται έντονα στο δογματικό του κείμενο με τίτλο *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*: Εκεί, ο Πλούταρχος προειδοποιεί τους αναγνώστες για τη δολιότητα του Ηροδότου απέναντι στους Έλληνες, όπως υποστηρίζει, ενώ δηλώνει έτοιμος να τον κατηγορήσει για δειλία και προδοσία κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων. Η δικαιοσύνη την οποία ουσιαστικά απαιτεί ο Πλούταρχος, δεν είναι τίποτα άλλο από την μονόπλευρη στήριξη των Ελλήνων κατά την συγκεκριμένη ιστορική στιγμή ανεξάρτητα από τα λάθη τους, ενώ το έργο του προβάλλεται ως μια κοινή συναισθηματική άμυνα απέναντι στον Ηρόδοτο, τον οποίο δε διστάζει ο Πλούταρχος να χαρακτηρίσει ως φιλοβάρβαρο. Ο πατριωτισμός που εκφράζεται από την μεριά του Πλουτάρχου μοιάζει με αυτόν της πλειοψηφίας των Ελλήνων της εποχής του. Σίγουρα ο Πλούταρχος, παραλληλίζοντας τους βίους σπουδαίων Ελλήνων και Ρωμαίων, κατάφερε να εκφράσει τον ελληνικό πατριωτισμό μαζί με τον θαυμασμό προς την Ρώμη, ενώ παράλληλα πίστευε ότι η ρωμαϊκή κατάκτηση του ελληνικού χώρου ήταν θεόσταλη για την επίτευξη ειρήνης και ευμάρειας.¹⁵⁷

Η έμφαση στο παρελθόν που επέδειξε η περίοδος της δεύτερης σοφιστικής αποδείχθηκε εκτός των άλλων ως ένας τρόπος για όλους τους Έλληνες και ιδιαίτερα τα μέλη της αριστοκρατίας των πόλεων για να επικαλεστούν το ρητό «γνώθι σαυτόν». Η συνεχής επίκληση στην κλασική περίοδο ήταν ο τρόπος τους για να ορίσουν και να διεκδικήσουν την ομαδική τους ταυτότητα. Η επίκληση στο ένδοξο παρελθόν δεν εμφανίζεται ως μια καινοτομία της περιόδου που μελετάμε, αλλά η έμφαση που δόθηκε τότε είναι ένα εντελώς αισθητό φαινόμενο. Αντίθετα, οι περισσότεροι

156 Swain 1996: 85.

157 Swain 1996: 86

Έλληνες δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ρωμαϊκό παρελθόν και ιστορία. Παρά ταύτα, η δυνατότητα απόκτησης της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οδήγησε στην συναναστροφή τους με εξέχοντες Ρωμαίους, αποδεικνύοντας και την διείσδυση της ρωμαϊκής κουλτούρας στον Ελληνικό κόσμο. Η παραπάνω όμως συναναστροφή συχνά περιοριζόταν στα πλαίσια της πολιτικής ταύτισης με την ρωμαϊκή εξουσία για συγκεκριμένους λόγους.¹⁵⁸

Η πολιτική αυτή ταύτιση επετεύχθη καθώς η Ρώμη την ενθάρρυνε και την χρειάστηκε. Ειδικότερα, οι Ελληνικοί πληθυσμοί είχαν σταθερά οφέλη, ενώ εκτίμησαν έντονα το ευνοϊκά διακείμενο προς αυτούς καθεστώς των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Αντωνίωνων. Γνωστικά και πνευματικά οι Έλληνες παρέμειναν Έλληνες καθώς ως δεύτερη σοφιστική χαρακτηρίζεται η περίοδος κατά την οποία εκφράστηκαν οι εκδηλώσεις του έντονου αισθήματος Ελληνικότητας. Εάν χαρακτηρίζαμε την περίοδο αυτή ως ένα απλό πολιτιστικό φαινόμενο τότε δεν θα απεικονίζαμε την πραγματικότητά της, καθώς ο όρος “πολιτιστικός” εκφράζει αθωότητα και παθητικότητα. Οι ελληνικοί πληθυσμοί είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι, συγκεκριμένες πολιτικές πρακτικές του παρελθόντος δεν ήταν δυνατόν να επαναληφθούν στο ρωμαϊκό παρόν.¹⁵⁹

Επένδυναν ωστόσο στο συναίσθημα, στο πνεύμα της ιστορίας τους και στην κληρονομιά της. Προφανώς, η συναίσθηση αυτή δε σχετίζεται με πολιτικά δρώμενα όπως μια διαδήλωση ή εξέγερση, αλλά σε κάθε περίπτωση σε μια κοινωνία στην οποία ήταν δυνατόν να δηλωθεί η προτεραιότητα στον χρόνο και στην αρχή με μια λέξη (αρχή), η σταθερότητα στην εμμονή του να φαίνεται και να είναι κανείς Έλληνας με το γνωστό πολιτισμικό υπόβαθρο, απέδιδε μια ξεκάθαρη υποφώσκουσα πολιτική αξία.

Εάν, λοιπόν, κατά τα κλασικά χρόνια, το δίπολο “Έλληνας-Βάρβαρος” προκαλούσε τον Έλληνα να δηλώσει την πολιτισμική του ταυτότητα, κατά τα ρωμαϊκά χρόνια η εξουσία τους προκαλεί να δηλώσουν ποιοι ακριβώς είναι και σίγουρα αυτή είναι η αιτία πίσω από την έντονη ενσυναίσθηση της Ελληνικότητάς τους. Εκτός από τα παραπάνω αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι, παρά την εγγύτητα την οποία κατόρθωσαν ορισμένες προσωπικότητες της αρχαίας ελληνικής διανόησης με την ρωμαϊκή κουλτούρα, παρέμενε η αντίσταση στην ενσωμάτωση, θέση η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις σύγχρονες θεωρήσεις που ορίζουν την δεύτερη σοφιστική σαν μια όψη μόνο της Ρωμαϊκής ιστορίας.¹⁶⁰

Συμπέρασμα.

Συνολικά, η περίοδος του ρεύματος της δεύτερης σοφιστικής χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη άνθιση στην πολιτιστική και εκπαιδευτική ζωή στα πλαίσια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

---

158 Swain 1996: 87-88.

159 Swain 1996: 88.

160 Swain 1996: 89.

Το ζήτημα όμως που εγείρεται αφορά στον βαθμό ισότητας πρόσβασης όλων των μελών των κοινωνιών στα παραγόμενα πολιτιστικά και εκπαιδευτικά αγαθά και καινοτομίες των σοφιστών της εποχής. Δυστυχώς, η μέχρι τώρα έρευνα υποδεικνύει ότι αυτή τη πολιτιστική και κοινωνική άνθιση που εσωκλείεται στον όρο της δεύτερης σοφιστικής περιόδου φαίνεται να την απολάμβαναν λίγοι και συγκεκριμένα τα μέλη των πνευματικών και πολιτικών ελίτ, διαιωνίζοντας με τον τρόπο αυτό τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις που κληρονόμησε το πνευματικό αυτό κίνημα από το παρελθόν στο παρόν του, ενώ παράλληλα προδίδει τις υποτιθέμενες θεμελιώδεις αρχές του που θεωρητικά στόχευαν στην ανύψωση και τελείωση του ανθρωπίνου πνεύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η γνώση και η εκπαίδευση κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο.

Για να εξεταστεί αναλυτικότερα το παραπάνω ζήτημα ακολουθείται η κατηγοριοποίηση της γνώσης και της εκπαίδευσης κατά την εποχή των Σεβήρων όπως αυτή προτάθηκε από τον Trapp.¹⁶¹ Οι βασικότεροι τομείς της γνώσης και της εκπαίδευσης της εποχής κυριαρχούνται από την Φιλοσοφία, την Γραμματική, την Νομολογία και την Ιατρική. Η παρακάτω ανάλυση των βασικότερων προσωπικοτήτων και έργων για κάθε μια από τις παραπάνω επιστήμες θα συμβάλει στην προβολή των κυριότερων πτυχών της γνώσης και της εκπαίδευσης κατά την εποχή των Σεβήρων.

Αρχικά, στο πεδίο της φιλοσοφίας ξεχωρίζει η μορφή του Αλεξάνδρου από την Αφροδισιάδα. Ο συγκεκριμένος φιλόσοφος της περιπατητικής σχολής έδωσε στο έργο του την μορφή σχολιασμένων εκδόσεων των έργων του ιδρυτή της σχολής του, δηλαδή του Αριστοτέλη. Ο στόχος του λοιπόν ήταν να οργανώσει και να διευρύνει ένα σώμα ιδεών και γραπτών κειμένων που ήταν ήδη αποδεκτά ως μέλη του κανόνα σε ένα πλήρες σύστημα διάνοησης, το οποίο θα τον δικαίωνε απέναντι στους σύγχρονους του ανταγωνιστές. Από τη στιγμή που τα έργα τα οποία προσπάθησε να κατηγοριοποιήσει δεν ήταν συστηματικά, η επιτυχία του έργου του οφείλεται κυρίως στην δημιουργικότητα και την χρήση καινοτομιών, καθώς χρειάστηκε να εισάγει νέες έννοιες για να εναρμονίσει φιλοσοφικά αποσπάσματα από διαφορετικά μέρη του έργου του Αριστοτέλη.¹⁶²

Συνολικά, το κύρος της φιλοσοφίας εκείνη την περίοδο παρέμεινε υψηλό. Εκτός από τις

---

161 Swain, Harrison & Elsner: 470-488.

162 Sharples 1987: 1182-1199, Swain, Harrison & Elsner: 474.

δραστηριότητες των επαγγελματιών φιλοσόφων, η γνώση της φιλοσοφίας, οι φιλοσοφικές πραγματείες, αλλά και τα κλασικά έργα της φιλοσοφικής λογοτεχνίας παρέμειναν τμήμα των γνώσεων που αναμένονταν να κατέχει ο κάθε μορφωμένος άνθρωπος της εποχής.

Θεωρούνται δεδομένοι για την εποχή η αντιπαράθεση και ο ανταγωνισμός που παρατηρούνται ανάμεσα στην φιλοσοφία και την ρητορική αναφορικά με το υψηλότερο κύρος στον κόσμο των εγγράμματων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αριθμός των δασκάλων και η κοινωνική υπεροχή των επαγγελματιών και οπαδών της ρητορικής ξεπερνούσαν τον αντίστοιχο της φιλοσοφίας. Το έργο του Φιλοστράτου *Βίοι σοφιστών* επιβεβαιώνει τη συνεχή ακμή και δημοφιλία που απολάμβαναν οι ρητορικές αγορεύσεις, καθιστώντας ξεκάθαρο το γεγονός ότι μελετάμε μια περίοδο η οποία χαρακτηρίζεται από ζωντανή δραστηριότητα στο πεδίο της θεωρίας της ρητορικής και στη συγγραφή τεχνικών πραγματειών.¹⁶³ Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, ξεχωρίζουν οι ρητορικές πραγματείες του Ερμογένη από την Ταρσό (*Περί στάσεων*), του Βαλέριου Αψίνη και του Ασπάσιου από τη Ραβένα, ενώ τέλος σημειώνεται η διδακτική δραστηριότητα στην Αθήνα στο πεδίο της ρητορικής του Φρόντωνα από την Έμεσα.

Συνολικά, αυτό το οποίο πρέπει να τονισθεί, είναι το γεγονός ότι δεν σώζονται ρητορικές πραγματείες στην λατινική γλώσσα από την εποχή των Σεβήρων, αν και υποθέτουμε ότι θα είχαν γραφτεί αρκετές. Το παραπάνω φαινόμενο όμως αλλάζει αισθητά στο πεδίο της γραμματικής γνώσης και διδασκαλίας. Ειδικότερα, ο Αιμίλιος Άσπερος έγραψε σχολιασμένες εκδόσεις στα έργα του Τερέντιου, του Σαλλούστιου και του Βιργιλίου, ενώ επίσης και μια μονογραφία αναφορικά με τον τρόπο συγγραφής του Βιργιλίου.¹⁶⁴ Ο Στατίλιος Μάξιμος, συνέγραψε σχολιασμένη έκδοση για τους λόγους του Κάτωνα του πρεσβύτερου και μια κριτική αναθεώρηση στους λόγους του Κικέρωνα.¹⁶⁵ Αξιοσημείωτη είναι επίσης η προσπάθεια του Πομπόνιου Πορφυρίωνα στις αρχές του τρίτου μ.Χ. αιώνα να συγγράψει μια σχολιασμένη έκδοση στα έργα του Ορατίου κυρίως για σχολική χρήση, βασιζόμενος και στην διδακτική του εμπειρία στην Ρώμη.¹⁶⁶

Αναφορικά με την ανάλυση των γραμματικών μελετών και έργων της περιόδου στην Ελληνική γλώσσα ξεχωρίζουμε αρχικά τον Φρόνιχο, τον Ιούλιο Πολυδεύκη, τον Ηρωδιανό και τον Ηφαιστίωνα, καθώς επίσης και την προσπάθεια του Φιλήμωνα, συγγραφέα διδακτικών ποιημάτων και ιάμβων, ο οποίος έχει επηρεαστεί από τον Φρόνιχο στα έργα του *Αττική αντιλογία*. Χρησιμοποιώντας τις αναφορές σε σχόλια άλλων έργων, η έρευνα κατόρθωσε να συγκεντρώσει μερικά ονόματα Ελλήνων γραμματικών της δεύτερης σοφιστικής περιόδου οι οποίοι ασχολήθηκαν

---

163 Heath 2004: 32-89.

164 Hertzog & Schmidt 1997: 251-255.

165 Hertzog & Schmidt 1997: 256-258.

166 Hertzog & Schmidt 1997: 259-261.

με την συγγραφή σχολιασμένων εκδόσεων.¹⁶⁷

Αναλυτικότερα, ο Παλαμήδης από την Ελέα σχολίασε τον Πίνδαρο, ο Αμάραντος έργα του Θεοκρίτου, ενώ έγραψε και την μονογραφία με τίτλο *Περί θεάτρου*, και τέλος ο Τιβέριος σχολίασε τον Θουκυδίδη, τον Ηρόδοτο και τον Ξενοφώντα. Συνολικά τα παραπάνω δεδομένα, αν και αποτελούν μόνο ένα τμήμα της κορυφαίας γραμματικής έκφρασης της περιόδου, αδιαμφισβήτητα αποδεικνύουν την ύπαρξη έντονης παραγωγής και συγγραφής πονημάτων αναφορικά με την γραμματική γνώση και παιδεία.

Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα την κοινωνική θέση στην οποία βρίσκονταν οι σοφιστές, κρίνεται απαραίτητο να αναλυθεί περαιτέρω η παροχή προνομίων και αξιωμάτων σε αυτούς από την αυτοκρατορική διοίκηση, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Αρχικά, υπό την δυναστεία των Φλαβίων κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ. η επίσημη στήριξη μέσω δημοσίων μισθών από τοπικούς πόρους για τους λογίους συνεχίζεται και εδραιώνεται, καθώς τα υψηλότερα πολιτιστικά επιτεύγματα συνέχισαν να επιβραβεύονται μέσα από την αυτοκρατορική εξουσία.¹⁶⁸ Ειδικότερα, στην Αλεξάνδρεια το δικαίωμα διορισμού του επιστάτη-προέδρου του Μουσείου πέρασε στον ίδιο τον αυτοκράτορα.¹⁶⁹ Φυσικά, υπήρχε και η αντίθετη έκφραση αυτοκρατορικής εξουσίας στα προνόμια των λογίων καθώς, όπως μαρτυρείται, ο αυτοκράτορας Καρακάλλας αποφάσισε να ανακαλέσει το δικαίωμα στην σίτιση που απολάμβαναν οι Περιπατητικοί φιλόσοφοι της Αλεξάνδρειας.¹⁷⁰

Στην κορυφή της πυραμίδας της επίσημης αναγνώρισης και τιμής των μορφωμένων και της εκπαίδευσης της εποχής βρισκόταν οι αυτοκρατορικές έδρες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, μετά την ίδρυση της αυτοκρατορικής έδρας της ελληνικής ρητορικής στην Ρώμη από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στα χρόνια του Αυτοκράτορα Καρακάλλα ξεχώρισε η μορφή του λόγιου Ασπασίου, ο οποίος τιμάται επίσης με το αξίωμα του αυτοκρατορικού Ελληνικού γραμματέα (*ab epistulis graecis*).¹⁷¹ Το εύρος της αυτοκρατορικής τακτικής να παρέχει έμμισθες θέσεις εδρών διευρύνεται από την απόφαση του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου στα 176 μ.Χ. να ορίσει έμμισθες έδρες για όλους τους κλάδους της μάθησης στην Αθήνα.¹⁷²

Η παραπάνω απόφαση φαίνεται να σχετίζεται με την ίδρυση εδρών για τις τέσσερις αρχικές φιλοσοφικές σχολές της εποχής (Πλατωνική, Περιπατητική, Στωική, Επικούρεια), αλλά και για την

167 Heath 2004: 24-8, Swain, Harrison & Elsner 2007: 481.

168 Bowersock 1969: 30-42, Sherwin-White 1966: 287, 640-641, Millar 1977: 500-502, Swain 1996: 238, Swain, Harrison & Elsner 2007: 471.

169 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 1.22, 1.25, Millar 1977: 504-506.

170 Δίωνας Κάσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 77.7.3.

171 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 2.10, 2.12, 2.13, 2.16, 2.30.

172 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 2.2, Millar 1977: 502, Glucker 1978: 146-153.

αναβάθμιση της προϋπάρχουσας έδρας της ρητορικής στην πόλη σε έδρα αυτοκρατορικού επιπέδου. Όπως είναι αναμενόμενο, ο Φιλόστρατος στο έργο του *Βίοι Σοφιστών* διασώζει τα ονόματα των κατόχων της παραπάνω έδρας, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ο Ηρακλείδης από την Λυκία και ο Φίλισκος από την Θεσσαλία. Από την πλευρά των φιλοσόφων, αναφέρουμε με σιγουριά την κατοχή της έδρας των φιλοσόφων της περιπατητικής σχολής από τον Αλέξανδρο από την Αφροδισιάδα κατά τα χρόνια διακυβέρνησης του Σεβήρου και του Καρακάλλα.¹⁷³

Η αυτοκρατορική εύνοια προς τους λογίους και την μάθηση παρατηρήθηκε σε έντονα ευνοούμενες πόλεις (Αθήνα, Ρώμη, Αλεξάνδρεια, Σμύρνη, Έφεσο) χωρίς όμως τα ταλέντα να συνεχίσουν να αναδεικνύονται και να βρίσκουν αρχική ενθάρρυνση σε όλα τα μήκη της αυτοκρατορίας καθώς αυτά συναντούσαν ένα γνωστικό και δεκτικό κοινό. Έτσι, παρατηρείται παρόμοια εικόνα για τις λατινόφωνες επαρχίες αναφορικά με την Ελληνική γλώσσα, καθώς η δραστηριότητα των γραμματικών, τα επιγραφικά δεδομένα, αλλά και η δραστηριότητα διδασκάλων της Ελληνικής παράλληλα προς τη λατινική ρητορική στην Ισπανία, την Γαλατία και την Αφρική αποδεικνύουν την συνέχιση του εκπαιδευτικού ρεύματος που παρατηρείται από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους και στα χρόνια των Σεβήρων.¹⁷⁴ Χαρακτηριστικός είναι ο έπαινος του Φρόντωνα για την πόλη της Δουρικόρτορας (Durocortorum) κοντά στην σημερινή Ρεν της Γαλλίας: "illae vestrae Athenae".¹⁷⁵ Σε κάθε περίπτωση, η πόλη της Ρώμης ήταν το μόνο μέρος όπου η διάκριση στην Λατινική μάθηση μπορούσε να εκτεθεί στο υψηλότερο επίπεδο και αναλογικά προσέλκυσε τους ταλαντούχους και φιλόδοξους λόγιους από τις επαρχίες με στόχο τουλάχιστον την περαίωση των σπουδών τους και την μετέπειτα παραμονή και δραστηριότητα τους εκεί¹⁷⁶.

Στο πεδίο της νομολογίας, δηλαδή της νομικής σκέψης και συγγραφής, η περίοδος της δεύτερης σοφιστικής και κατά συνέπεια της δυναστείας των Σεβήρων αποδεικνύεται αρκετά δραστήρια. Οι προσωπικότητες που ξεχώρισαν ιδιαίτερα κατά την περίοδο βασιλείας του Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) ήταν ο νομοδιδάσκαλος Αιμίλιος Παπινιανός με τα έργα του *Quaestiones* (37 βιβλία), και *Digesta responsa* (19 βιβλία), ο Ιούλιος Παύλος, επίσης νομοδιδάσκαλος ο οποίος δραστηριοποιήθηκε και κατά την περίοδο βασιλείας του Σεβήρου Αλεξάνδρου (222-235 μ. Χ.) με τα έργα του *Ad Sabinum* (16 βιβλία), *Ad edictum praetoris* (78 βιβλία), *Quaestiones* (26 βιβλία) και *Responsa* (23 βιβλία), ο Κλαύδιος Τρυφονίνος με το έργο του *Disputationes* (21 βιβλία), ο Ουλπιανός ξανά με έργα που έχουν την ίδια ονομασία με αυτά του Παπινιανού, δηλαδή τα: *Ad Sabinum* (51 βιβλία) και *Ad edictum praetoribus* (81 βιβλία). Τέλος, σημειώνεται ο μαθητής του

---

173 Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 2.20, 2.23, 2.26, 2.30, Swain, Harrison & Elsner: 472.

174 Τάκιτος, *Χρονικά*, 3.42, Marrou 1965: 424-425, Keay 1988: 86.

175 M. C. Fronton, *De nominum verborumque differentiis* απ. 51.

176 Swain, Harrison & Elsner: 473.

Ουλπιανού Μοντεστίνος, ο οποίος έγραψε τα έργα: *Differentiae* (9 βιβλία), *Regulae* (10 βιβλία), *Pandectae* (12 βιβλία) και *Responsa* (19 βιβλία).¹⁷⁷

Οι μεγαλύτεροι νομικοί και νομοδιδάσκαλοι της εποχής ανήκαν στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας στη Ρώμη και είχαν στην κατοχή τους αξιώματα και ισχύ που ξεπερνούσαν ακόμη και τα αντίστοιχα διακεκριμένων σοφιστών, επιτρέποντας τους την δυνατότητα να θεωρούνται μέλη της αριστοκρατίας. Χαρακτηριστική των αξιώσεων των νομικών και νομοδιδασκάλων είναι η έκφραση ορισμού της νομικής επιστήμης και γνώσης όπως αυτή παραδίδεται από τον Ουλπιανό. «Ο νόμος και η γνώση του νόμου κατατάσσονται στις τέχνες καθώς, οι σκοποί τους είναι όμοιοι με την ύψιστη μορφή γνώσης του ανθρώπου, δηλαδή την φιλοσοφία».¹⁷⁸ Επίσης, πρότεινε ότι ο νόμος και οι νομικοί επιδιώκουν τους ίδιους σκοπούς και την ίδια μορφή τελείωσης με την φιλοσοφία, αλλά το κάνουν με έναν περισσότερο ρεαλιστικό και αποτελεσματικό τρόπο.¹⁷⁹

Σύμφωνα με τον Trapp,¹⁸⁰ αξιόλογη ήταν και η δράση των επαγγελματιών νομικών που υπήρξαν μαθητές διακεκριμένων νομικών, όπως ο Παπινιανός, ο Παύλος και ο Ουλπιανός, οι οποίοι επιθυμούσαν να ερευνήσουν την φιλοσοφική διάσταση των νόμων και της νομολογίας αναλύοντας τις ηθικές προεκτάσεις των νομικών πλαισίων. Επίσης, ο Παύλος και ο Ουλπιανός έδειξαν φιλοδοξίες να αποδώσουν στο Ρωμαϊκό δίκαιο διαστάσεις ενός παγκόσμιου νομικού συστήματος, το οποίο φροντίζει για την διατήρηση της ισότητας και του δημοσίου συμφέροντος.¹⁸¹ Τέλος, ο ρόλος του Ουλπιανού κατά την διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Καρακάλλα στην διαμόρφωση της *Constitutio Antoniana* κατά το 212 μ.Χ., δηλαδή, του νομοθετήματος που απέδιδε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε κάθε ελεύθερο άτομο στην αυτοκρατορία, ήταν καθοριστικός. Ουσιαστικά, η επιδίωξη του να μεταχειριστεί τον φυσικό νόμο, δηλαδή, το κριτήριο με βάση το οποίο οι ξεχωριστοί εθνικοί κώδικες θα έπρεπε να κριθούν, σαν κάτι πέρα από το *ius gentium*, δηλαδή τον κοινό παρανομαστή όλων των ανθρωπίνων κωδίκων, φαίνεται να ταιριάζει και στο νέο πλαίσιο που δημιουργήθηκε από το διάταγμα του Καρακάλλα, αλλά και να δείχνει περισσότερα στοιχεία από τις φιλοσοφικές του ανησυχίες.¹⁸²

Στο πεδίο της ιατρικής, ήδη από τον 5ο π.Χ. αιώνα οι ιατροί και οι θεωρητικοί της ιατρικής προσπαθούσαν να κυνηγήσουν εκείνη την μορφή της γνώσης η οποία θα ήταν κεντρική για την κατανόηση του φυσικού κόσμου και του ανθρώπινου οργανισμού. Αναφορικά με την συνέχεια

177 Barkowski 1997, Swain, Harrison & Elsner 2007: 481.

178 Ιουστινιανός, *Ιουστινιάνειος Κώδικας*, 1.1.1.1.

179 Kunkel 1967: 224-233, 244-261, Honore 2002: 77, Swain, Harrison & Elsner 2007: 482.

180 Swain, Harrison & Elsner 2007: 482.

181 Swain, Harrison & Elsner 2007: 482.

182 Honore 2002: 79-80, 92-93, Swain, Harrison & Elsner 2007: 482-483.

αυτής της παράδοσης στην περίοδο της δεύτερης σοφιστικής, κεντρική μορφή αποτελεί ο Γαληνός, ο οποίος προσπάθησε να συγχωνεύσει τους σκοπούς και τα επιτεύγματα της ιατρικής επιστήμης και γνώσης με την κορωνίδα των επιστημών, δηλαδή την φιλοσοφία.

Πρακτικά, ο Γαληνός φαίνεται να ήταν ο περισσότερο μορφωμένος ιατρός της εποχής του, καθώς ασχολήθηκε κυρίως με την δραστηριότητα του εξηγητή και σχολιαστή φιλοσοφικών κειμένων (Πλάτων, *Τίμαιος*) και φυσικά του ιπποκρατικού σώματος κειμένων. Πιο συγκεκριμένα, έγραψε σχόλια για 15 Ιπποκρατικές πραγματείες, όπου δημιούργησε ένα συνεκτικό σύστημα για την Ιπποκρατική σκέψη, ενώ παράλληλα εδραίωνε την θέση του ως τον μόνο και αληθινό διάδοχο του Ιπποκράτη. Η φιλολογική του δράση στο σώμα κειμένων του Ιπποκράτη παρομοιάζεται με την στάση του Αλέξανδρου και των άλλων σχολιαστών των έργων του Αριστοτέλη, καθώς προωθεί την εναρμόνιση φαινομενικών αντιφάσεων μέσα στο σώμα κειμένων και τον υπομνηματισμό υπό το πρίσμα των πιο σύγχρονων για την εποχή του εξελίξεων, αναζητώντας παράλληλα υποστήριξη για την δική του ξεχωριστή εδραίωση ως μια ιατρική αυθεντία.¹⁸³ Το έργο του Γαληνού καθίσταται ως η κυριότερη πηγή άντλησης πληροφοριών για τη γνώση και τη διδασκαλία της επιστήμης της ιατρικής κατά την εποχή του. Το σίγουρο είναι ότι, τότε άνθισε μια κουλτούρα της ιατρικής γύρω από αυτόν, η οποία διαχωρίστηκε, όπως και η φιλοσοφία, σε μια αφθονία ανταγωνιστικών μεταξύ τους σχολών σκέψης, δηλαδή, στους μεθοδιστές, στους εμπειριστές, στους πνευματιστές και στους ιπποκρατικούς¹⁸⁴.

Συνολικά, ξεχωρίζουν δυο τάσεις στην διδασκαλία της λογοτεχνικής και μη παραγωγής της περιόδου. Πρώτα, η τάση για την σύνταξη σχολιασμένων εκδόσεων γραπτών φιλολογικών έργων φιλοσοφικού και ιατρικού περιεχομένου ως ενός μέσου έκφρασης της πολυμάθειας, και δεύτερον η τάση για την παραγωγή επιτομών και συλλογών, οι οποίες είχαν ως στόχο την σύνοψη ή την συνολική και περιεκτική πραγμάτευση του θέματος τους. Οι σχολιασμένες εκδόσεις φαίνεται ότι διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στα φιλοσοφικά και ιατρικά κειμενικά έργα, όπως επίσης και στην σπουδή λογοτεχνικών κειμένων, δηλαδή ρητορικών, ιστορικών και ποιητικών. Επιπρόσθετα, αποτέλεσαν δομικό στοιχείο κατά τις γραφές και συντάξεις σωμάτων συνταγμάτων, επηρεάζοντας κατά συνέπεια και την ίδια την νομική σκέψη και πρακτική, καθώς αυτές στην συνέχεια παρέπεμπαν και επεξηγούσαν τα ήδη υπάρχοντα νομικά κείμενα.

Η τάση για την συγγραφή επιτομών έργων διαφαίνεται στους *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου, στους *Βίους Σοφιστών* του Φιλοστράτου, στους *Βίους Φιλοσόφων* του Διογένη Λαέρτιου, αλλά και στο έργο του Σέξτου Ιουλίου Αφρικανού με τίτλο *Κεστοί*, το οποίο αποτελεί ένα εγκυκλοπαιδικό πόνημα του οποίου η θεματολογία καλύπτει τους τομείς της αγροτικής

183 Nutton 2002: 165-168, Nutton 2004: 216-247.

184 Swain, Harrison & Elsner 2007: 483-484.

παραγωγής, της φυσικής ιστορίας και της στρατιωτικής επιστήμης. Ο συγγραφέας το αφιέρωσε στον αυτοκράτορα Σεβήρο Αλέξανδρο.¹⁸⁵

Όπως είναι φυσικό, οι παραπάνω τάσεις δεν εμφανίζονται για πρώτη φορά κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής. Σχολιασμένες εκδόσεις γράφονταν ήδη από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, όπως επίσης και ιατρικά εγχειρίδια. Επιπρόσθετα, κατά τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. είχε ήδη εμφανιστεί το φαινόμενο κατά το οποίο η αξία των σχολιασμένων εκδόσεων ως μέσο ανάπτυξης και διεύρυνσης της φιλοσοφικής κουλτούρας παγιώθηκε, καθιστώντας το συγκεκριμένο κειμενικό είδος ως το κύριο εργαλείο για την προώθηση του τρόπου σκέψης της μιας φιλοσοφικής σχολής απέναντι στην άλλη και γενικότερα για την διεξαγωγή διαλόγου. Κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής οι σχολιασμένες εκδόσεις δεν έφτασαν στο υψηλότερο σημείο διάδοσής τους, καθώς αυτό έγινε στα χρόνια του Πορφυρίου. Όμως εκείνη τη περίοδο, ειδικότερα μέσα από το έργο του Αλεξάνδρου και του Γαληνού στο οποίο προαναφερθήκαμε, παρατηρήθηκε μια αύξηση στην ένταση της χρήσης των σχολιασμένων εκδόσεων αναφορικά με τον αριθμό κειμένων που σχολιάζονται.

Σε σχέση με τα εγκυκλοπαιδικά ή επιτομικά έργα που προβάλλονται ως η δεύτερη τάση στην εκπαίδευση και γνώση της εποχής, τονίζουμε ότι μπορεί η τάση να προϋπήρχε, όπως μας μαρτυρούν τα έργα του Διοδώρου (*Βιβλιοθήκη*) και του Πλινίου (*Φυσική ιστορία*), αλλά εκείνη την περίοδο ειδικότερα τα οικουμενικά συναισθήματα τα οποία εκφράστηκαν και διεγέρθηκαν από το διάταγμα του Καρακάλλα προκάλεσαν σε ένα βαθμό έμπνευση για την συγγραφή οικουμενικών και επιτομικών έργων, όπως το έργο του Διογένιου Λέρτιου, *Βίοι Φιλοσόφων*, το οποίο αποτελεί μια σύνοψη και ένα συμπίλημα που ενώνει ανεκδοτολογικές βιογραφίες, αποσπάσματα πρωταρχικών πηγών, αλλά και δικά του επιγράμματα για να συνθέσει ένα έργο που αναζητά την καταγωγή της φιλοσοφίας, και ουσιαστικά επιχειρεί μια περίληψη όλων των αρχαίων ελληνικών ηθικών συστημάτων, ενώ γράφεται στα χρόνια του Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.).¹⁸⁶

Η διδασκαλία της ρητορικής και της ιστορίας κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο.

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της περιόδου που μελετάμε ήταν και η μελέτη της ρητορικής ως η συνηθέστερη μορφή ανώτατης εκπαίδευσης που επέλεγε η ελίτ. Τα περισσότερα μέλη της περνούσαν το στάδιο της εκμάθησης των βασικών ασκήσεων (προγυμνάσματα), τα οποία έδιναν την απαραίτητη εξοικείωση στην αφήγηση, στη περιγραφή, στη σύγκριση, στον έπαινο,

185 Swain, Harrison & Elsner 2007: 484.

186 Swain, Harrison & Elsner 2007: 485.

στον ψόγο, και στην αναίρεση ή επιβεβαίωση ενός επιχειρήματος. Θεμέλιος λίθος της παραπάνω εκπαίδευσης ήταν η παιδεία των κλασικών κειμένων, ενώ μετά το στάδιο των προγυμνασμάτων, μια προχωρημένη μορφή εκπαίδευσης ήταν διαθέσιμη μόνο για αυτούς οι οποίοι το επιθυμούσαν.¹⁸⁷

Παρά το γεγονός ότι οι ευκαιρίες για δημόσια αγόρευση ήταν περιορισμένες σε σύγκριση με τη κλασική Αθήνα, παρέμεναν αρκετές περιστάσεις κατά τις οποίες οι πεπαιδευμένοι ήταν υποχρεωμένοι ή το επέλεγαν οι ίδιοι να μιλήσουν μπροστά σε κοινό. Ειδικότερα, ήταν πάντα απαραίτητοι λόγοι οι οποίοι καλωσόριζαν αξιωματούχους, προσκαλούσαν σε γάμους, τιμούσαν τη μνήμη νεκρών ή θεών, αλλά ακόμη και σε αγωνιστικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, αναφερόμαστε στα είδη λόγων που καλύπτονται από τον όρο επιδεικτικός. Ακόμη, οι δικανικοί και πολιτικοί λόγοι που κυριαρχούσαν στα κλασικά χρόνια ως μια μορφή προχωρημένης ρητορικής, δεν έπεσαν σε αχρηστία, καθώς, όπως σημειώνει και ο Πλούταρχος στο έργο του *Πολιτικά παραγγέλματα*, μπορεί οι πολιτικοί να μην είχαν την δυνατότητα να εκφραστούν ελεύθερα, αλλά ο δημόσιος λόγος ήταν η πρωταρχική τους μέθοδος για να πείσουν.¹⁸⁸

Αν και γράφτηκαν και σώζονται αξιόλογα δείγματα επιδεικτικών λόγων από την αυτοκρατορική εποχή, το ενδιαφέρον των ρητορικών σχολών στρέφεται κυρίως προς τους δικανικούς και συμβουλευτικούς λόγους. Αξιομνημόνευτη είναι η θεωρία της «στάσης», όπως ονομάζεται η προσπάθεια να ταυτοποιηθεί ένα ζήτημα το οποίο εμπλέκεται σε μια περίπτωση με βάση τη στάση την οποία υιοθετεί ο ομιλητής. Η παραπάνω θεωρία, ήταν η μία από τις τρεις αποστολές του ρήτορα, ενώ οι άλλες δυο ήταν η «επινόηση» (ο τρόπος σύνθεσης και τροποποίησης επιχειρημάτων στη σωστή σειρά) και η θεωρία των μορφών (ο τρόπος κατηγοριοποίησης διαφορετικών μορφών λόγου). Ουσιαστικά με βάση τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το θεωρητικό υπόβαθρο της ύστερης Ελληνικής ρητορικής εμφανίζεται ιδιαίτερα σύνθετο.

Η πρώτη πραγματεία προγυμνασμάτων και ανάλυσης της ρητορικής αποδίδεται στον Θέωνα κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ., ενώ η θεωρία της στάσης αναπτύχθηκε αρχικά από τον Ερμογόνη κατά το δεύτερο μισό του δεύτερου αιώνα μ.Χ. Αυτή η ανάπτυξη στην επιτήδευση συνδέεται προφανώς και με την αύξηση της δημοτικότητας και εξάσκησης της ίδιας της ρητορικής, καθώς για τους περισσότερους μορφωμένους της εποχής το πεδίο της ρητορικής χαρακτηριζόταν από ανταγωνισμό.¹⁸⁹

Η θεματική των συμβουλευτικών λόγων κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής διακρίνονταν σε δυο υποκατηγορίες. Η πρώτη ακολουθεί το τρίπτυχο των ρόλων του πλούσιου άνδρα, του φτωχού και του πολεμικού ήρωα, οι οποίοι συγκρούονται μεταξύ τους σε διάφορες

---

187 Clark 1957: 157-212, Kennedy 1983: 54-73.

188 Swain 1996: 90.

189 Kennedy 1983: 52-101, Russel 1983: 40-73, Swain 1996: 91.

παραλλαγές του χαρακτήρα τους και της θέσης τους ως πολίτες και μέλη των οικογενειών τους. Οι παραπάνω χαρακτήρες αναφέρονται από τον Φιλόστρατο ως τα στοιχεία κλειδιά για την ρητορική της δεύτερης σοφιστικής. Ο κόσμος τους ήταν καθαρά Ελληνικός, καθώς ζούσαν σε μια δημοκρατική πόλη με συνέλευση και συμβούλιο. Οι φτωχοί ήταν πάντα τίμιοι, ενώ οι πλούσιοι κατά κανόνα απάνθρωποι, ενώ ο φόβος και το ενδεχόμενο της τυραννίας και του πολέμου ήταν πάντα πιθανό.¹⁹⁰ Παρά το ότι υπάρχουν αρκετές διαφορές, το πολιτικό υπόβαθρο της πόλης που συναντάμε στους συμβουλευτικούς λόγους ακολουθούσε το κλασικό Αθηναϊκό μοντέλο.

Η παραπάνω τάση εξηγείται από τη γοητεία που ασκούσε στους ρήτορες η ποικιλία συγκρούσεων και διαμαχών που προσέφερε η συγκεκριμένη πόλη και εποχή. Τις παραπάνω διαμάχες φαινόταν να μπορούσε να τις επιλύσει η παρουσία της κεντρικής μορφής του ρήτορα με την αξιέπαινη ηθικότητα του, ιδιαίτερα στην περίπτωση που όφειλε να υπερασπιστεί φτωχούς απέναντι σε πλούσιους ή τη δημοκρατία της πόλης. Αντίθετα, η πραγματική κατάσταση των φτωχών στρωμάτων του πληθυσμού στην Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και η απουσία μιας δημοκρατίας κατά τα αθηναϊκά πρότυπα έκανε αυτήν τη φανταστική ρητορική πόλη που συναντάμε στους συμβουλευτικούς λόγους να φαίνεται κυνική.

Φυσικά υπήρχαν περιπτώσεις πλουσίων οι οποίοι φρόντιζαν για την προστασία και την ευμάρεια της πόλης και απολάμβαναν τις ευεργεσίες κάθε είδους που ήταν σε θέση να προσφέρουν στους συμπολίτες τους, ιδιαίτερα από τη στιγμή που αποκαλούνταν από τους συμπολίτες τους ως πολεμικοί ήρωες (αριστείς), Ολύμπιοι, σωτήρες και τροφείς.¹⁹¹ Σε κάθε περίπτωση, ένας από τους στόχους του παραπάνω ηθικού παιχνιδιού των ρητόρων ήταν ο ανταγωνισμός των φιλοσόφων και ιδιαίτερα των ενστάσεων που αυτοί προέβαλλαν για την τέχνη του ρήτορα ως άναρχη, αλλά ο κυριότερος ήταν η πρακτική προετοιμασία των μαθητών τους για τον ρόλο του αστικού προστάτη.¹⁹²

Η δεύτερη θεματική των συμβουλευτικών λόγων χαρακτηρίζεται από τη μορφή των ιστορικών ρητορικών ασκήσεων (declamatio). Ουσιαστικά οι παραπάνω ασκήσεις επέτρεπαν στην αριστοκρατία να εξασκείται για ηγετικούς ρόλους στο ένδοξο παρελθόν της Ελλάδας. Εκτός από τους καθαρά φανταστικούς ρόλους, στα πλαίσια αυτών των ασκήσεων οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να εξασκηθούν σε πραγματικές περιστάσεις γνωστές στους ρήτορες και στο ακροατήριο πολλές φορές, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι ιστορικές μορφές που χρησιμοποιούνταν αποδίδονταν σε κωμικό πλαίσιο.¹⁹³ Τα θέματα των ιστορικών ρητορικών ασκήσεων κάλυπταν

---

190 Russel 1983: 21-39.

191 Sartre 1991: 147-166.

192 Swain 1996: 91-92.

193 Russel 1983: 91-96.

χρονικά και μυθολογικά τα κλασικά χρόνια και την εποχή του Αλεξάνδρου Γ'.¹⁹⁴

Κυριαρχεί η ιστορία της Αθήνας κατά την εποχή του Δημοσθένη,¹⁹⁵ ενώ χαρακτηριστικά παραδείγματα αντλούμε από το έργο του Αψίνη *Τέχνη ρητορική*, όπου παρουσιάζεται ο ίδιος να προσκαλεί τον συνομιλητή του να ξεκινήσει μια εκστρατεία κατά των πόλεων που πήραν το μέρος του Ξέρξη κατά την δεύτερη φάση των Περσικών πολέμων. Ακόμη, ο Ερμογένης στο έργο του *Περί των στάσεων* φαντάζεται μια διαμάχη ανάμεσα στην απαίτηση του Δημοσθένη για άμεση στρατιωτική δράση απέναντι στον Φίλιππο Β' των Μακεδόνων και σε έναν νόμο ο οποίος προϋποθέτει τριήμερη δημόσια διαβούλευση πριν από την λήψη της απόφασης για την έναρξη πολέμου.¹⁹⁶

Η συγγραφή και επινόηση ιστορίας στα πλαίσια των ρητορικών ασκήσεων είχε συγκεκριμένα όρια. Ο Ερμογένης στο έργο του *Περί των στάσεων* τονίζει ότι είναι άλογο να παρουσιασθεί για παράδειγμα ο Σωκράτης ως ιδιοκτήτης οίκου ανοχής, ή το μικρό νησί της Σίφνου και η ασήμαντη πόλη της Μαρωνείας ως δυο αντιμαχόμενες πλευρές για την εξουσία στην Ελλάδα, ή ακόμη το ιστορικό πρόσωπο του Κλέωνα να αντικαθιστά τον Νικία κατά την Σικελική εκστρατεία, καθώς εκείνος είχε πεθάνει μερικά χρόνια νωρίτερα.¹⁹⁷ Γενικότερα, ήταν σκόπιμο οι ιστορικές ρητορικές ασκήσεις να παρουσιάζουν μια σχετική αυθεντικότητα αναφορικά με το ιστορικό τους υπόβαθρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του παραπάνω φαινομένου αποτελεί μια σωζόμενη ρητορική άσκηση που αποδίδεται στον Αίλιο Αριστεΐδη με τίτλο *Περί πολιτικού λόγου*, όπου η προσπάθεια του ομιλητή να πείσει τους ανθρώπους της Λάρισας να συμμαχήσουν με την Σπάρτη ενάντια στον βασιλιά Αρχέλαο της Μακεδονίας κρίνεται άκρως πειστική και βάσιμη.¹⁹⁸

Ουσιαστικά, στην συζήτηση που ανοίγει για τον ρόλο του ρήτορα σε μια κοινωνία, ο Αριστεΐδης, τονίζει ότι ο ρήτορας διατηρεί την πόλη, τους συμμάχους της, τους φίλους του και τον εαυτό του στο πέρασμα του χρόνου και έτσι επαινεί τις εθνικές εορτές, αφηγείται τα ανδραγαθήματα στους πολέμους, αγωνίζεται στα δικαστήρια και τιμά τους θεούς.¹⁹⁹ Επιπρόσθετα, στην περίπτωση του Αίλιου Αριστεΐδη σημειώνουμε ότι εκτός από τις δημόσιες αγορεύσεις ακόμη και για την ρητορική εξάσκηση χρησιμοποιεί κυρίως ιστορικά βασισμένες ρητορικές ασκήσεις, ενώ ακόμη στο έργο του Φιλοστράτου, *Βίοι Σοφιστών* 35 από τους 79 λόγους έχουν ονόματα από την Ελληνική κλασική ιστορία.²⁰⁰

194 Swain 1993: 93.

195 Drerup 1923: 144-146.

196 Swain 1996: 93-94.

197 Ερμογένης, *Περί των στάσεων*, 33-34.

198 Albini 1968: 11-12, Ameling 1983: i. 119-120, Swain 1996: 94-95.

199 Αίλιος Αριστεΐδης, *Τέχνη Ρητορική*, ii 376.

200 Swain 1996: 95-96.

Αρκετοί σοφιστές φρόντιζαν να δηλώσουν ξεκάθαρα την προσωπική τους σχέση με το παρελθόν. Ο Αριστείδης αναφέρει τις ονειρώδεις συνομιλίες του με τον Πλάτωνα, τον Λυσία και τον Σοφοκλή εκτός των άλλων.²⁰¹ Ο Φιλόστρατος σημειώνει ότι ο σοφιστής Πτολεμαίος από την Ναύκρατη πήρε το προσωνύμιο «Μαραθών», καθώς συνήθιζε να ανακαλεί τη φημισμένη μάχη στα αττικά του θέματα.²⁰²

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την εκπαίδευση αναφορικά με την διδασκαλία της ιστορίας και της ιστοριογραφίας, ο Gibson μας καλεί αρχικά να φανταστούμε έναν κόσμο στον οποίο οι μελλοντικοί ιστορικοί καλούνται από τους δασκάλους τους πρώτα να γράψουν ιστορική μυθοπλασία, να επινοήσουν ιστορίες στα πλαίσια του είδους της εναλλακτικής ιστορίας και τέλος να παρουσιάσουν προσωποποιήσεις ιστορικών χαρακτήρων για σχολικές παραστάσεις και δημόσιες εορτές. Όλες οι παραπάνω διαδικασίες μάθησης και εξάσκησης φαίνονται να λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια των προγυμνασμάτων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως ρητορικές ασκήσεις και εμφανίζονται στις παρακάτω 11 βασικές μορφές οι οποίες αναλύονται στην εξέλιξη του κεφαλαίου: μύθος, διήγημα, χρεία, ανασκευή, κατασκευή, εγκώμιο, ψόγος, σύγκριση, προσωποποιία, έκφραση και θέση. Αλήθεια, ποιο θα ήταν το αντίκτυπο των παραπάνω στην εκπαίδευση των επίδοξων ρητόρων; Ποια θα ήταν η πρόσληψη των έργων τους από το σύγχρονο τους κοινό, μερίδα του οποίου πιθανότατα να είχε λάβει και την ίδια μορφής εκπαίδευση; Αν προσπαθήσουμε να δώσουμε παραδείγματα, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε αρχικά τη συγγραφή ιστορικών κειμένων από τους μαθητές με βάση θέματα όπως, την πιθανή ιστορική πορεία των Ελληνικών πόλεων-κρατών στην περίπτωση συντριπτικών ηττών κατά την διάρκεια των περσικών πολέμων. Αν μεταφέρουμε το σημείο εστίασης στην νεότερη ιστορία, θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τον ιστορικό να προβληματίζεται για το ποια θα ήταν η εξέλιξη των σημερινών Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, εάν το αποτέλεσμα του Αμερικανικού εμφυλίου ήταν διαφορετικό.²⁰³

Η παραπάνω αναλογία χρησιμοποιείται για να δείξει την παραδοξότητα που εμφάνιζε στον συγκεκριμένο τομέα η Ελληνική ρητορική εκπαίδευση ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα. Μετά από την εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης, ακολουθούσε η μελέτη της κλασικής λογοτεχνίας, η μελέτη και μετέπειτα σύνθεση πολυποίκιλων ασκήσεων με τον τίτλο *προγυμνάσματα*²⁰⁴ (σε αυτά περιλαμβάνεται και το είδος της έκφρασης στο οποίο ανήκει το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου), και τελικώς η σύνθεση και παράδοση ρητορικών ασκήσεων οι οποίες θα στηρίζονταν σε

---

201 Αίλιος Αριστείδης, *Τέχνη Ρητορική*, i 57, 59, 60.

202 Bowie 1974: 199-200, Touloumakos 1971: 55-60.

203 Gibson 2004: 103.

204 Kennedy 1983: 52-73, Lausberg 1990: 532-546, Morgan 1998: 190-226, Criamore 2001: 220-230.

μυθολογικά ή ιστορικά πλαίσια και θέματα.²⁰⁵

Τα ερωτήματα που εγείρονται είναι αναρίθμητα. Τι μάθαιναν οι μαθητές κατά την περίοδο που μας απασχολεί από τα προγυμνάσματα αναφορικά με το ιστορικό περιεχόμενο προσωπικοτήτων και γεγονότων του παρελθόντος και φυσικά από ποιες λογοτεχνικές πηγές ανέμεναν να αντλήσουν την συγκεκριμένη γνώση; Τι μάθαιναν οι μαθητές για την ιστοριογραφική μορφή και γραφή, συμπεριλαμβανομένων των θεωρήσεων για τις μεθόδους και τους στόχους της ιστοριογραφίας; Επιπρόσθετα, σε ποιο βαθμό η εξάσκηση στα προγυμνάσματα προετοίμαζε τους μαθητές να επινοήσουν εναλλακτικές ιστορίες για την χρήση τους στις ιστορικού περιεχομένου ρητορικές ασκήσεις; Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα πρέπει πρώτα να τονίζουμε με σιγουριά ότι η εκπαίδευση στα προγυμνάσματα ήταν προαπαιτούμενο όχι μόνο για την συγγραφή ιστορίας αλλά και για την σύνθεση ιστορικών ρητορικών ασκήσεων (*declamatio*).²⁰⁶

Κατά τη διάρκεια της παραπάνω μορφής εκπαίδευσης συνδέονται δυο κύριες έννοιες. Από τη μια η έννοια της ιστορικής ρητορικής άσκησης (*declamatio*) και από την άλλη η έννοια της αρχαίας ιστοριογραφίας. Η ιστορική ρητορική άσκηση (*declamatio*) ουσιαστικά διεξάγει μια ηθική μυθοπλασία του παρελθόντος, περιλαμβάνοντας υποθέσεις σχετικά με διαφορετικές πιθανές εκβάσεις των γεγονότων που αποτιμούνται. Έτσι, δομεί μορφές εναλλακτικής ιστορίας, δηλαδή, ένα μεγάλο εύρος από ρητορικές περιστάσεις οι οποίες εμπλουτίζονται με την παρουσία ιστορικών χαρακτήρων οι οποίοι τοποθετούνται ως ακροατές και δράστες μέσα στον πραγματικά ιστορικό χρόνο, αλλά ουσιαστικά τίποτα από τα παραπάνω δεν έχει πραγματικά συμβεί και ίσως και να μην μπορούσε να συμβεί. Η αρχαία ιστοριογραφία αντίθετα, είναι η κειμενική εκείνη δομή η οποία σε μορφή πεζής αφήγησης προσπαθεί να εξηγήσει γεγονότα του παρελθόντος με έναν συγκεκριμένο τρόπο, δηλαδή με την λεκτική τους αναπαράσταση.²⁰⁷

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι τα προγυμνάσματα χρησιμοποιούνταν από συγγραφείς που εκπαιδεύτηκαν σε αυτά και μετά το τέλος των σχολικών τους χρόνων. Η αξία των προγυμνασμάτων αναλύεται διεξοδικότερα από τις αναφορές του Θέωνα. Ο ίδιος δηλώνει χαρακτηριστικά ότι οι ρήτορες, οι ιστορικοί, οι ποιητές και οι συγγραφείς κάθε είδους πρέπει να έχουν λάβει την αντίστοιχη εκπαίδευση η οποία θα βασίζεται πάνω σε αυτά.²⁰⁸ Πιο σχετικά, υπογραμμίζει ότι η εξάσκηση σε ομιλίες στηριγμένες στις ρητορικές ασκήσεις (προγυμνάσματα) του διηγήματος και της έκφρασης είναι η ιδανικότερη για τον επίδοξο ιστορικό.

Ακόμη, η έκφραση προτείνεται καθώς οι ιστορικοί ήδη από την εποχή του Θέωνα επέλεγαν

---

205 Gibson 2004: 103.

206 Russel 1983: 106-128, Nikolai 1992: 215-233, Cribiore 2001: 231-244, Gibson 2004: 104.

207 White 1973: 2, Russel 1983: 111-112, Gibson 2004: 105.

208 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 60.

την εκτενή της χρήση. Αναφορικά με το προγύμνασμα του διηγήματος, ο Θέωνας αναφέρει ότι εκείνος ο οποίος συνθέτει όμορφα και πολύπλευρα διηγήματα θα είναι επίσης ικανός να συνθέσει ιστορία και ειδικότερα αυτό το οποίο ονομάζει διήγημα υπόθεσης, καθώς όπως δηλώνει η ιστορία δεν είναι τίποτα άλλο από μια σύνθεση διηγημάτων.²⁰⁹

Για να εξεταστεί επαρκώς το ιστορικό περιεχόμενο των προγυμνασμάτων εγείρονται τρία ερωτήματα. Ποιος είναι ο ρόλος των ιστοριών, των ιστορικών και των ιστορικών παραδειγμάτων σε κάθε άσκηση; Ποιοι ιστορικοί και ποια ιστορικά συγγράμματα προτείνονταν από τους θεωρητικούς της διδασκαλίας; Τέλος, ποια ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα συνιστούσαν το ακριβές ιστορικό σώμα κειμένων των ρητορικών σχολών; Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα αξίζει να αναλυθούν συνοπτικά τα περιεχόμενα και θέματα όλων των ρητορικών ασκήσεων που περιλαμβάνονταν στα προγυμνάσματα (μεταξύ αυτών και η έκφραση) και φαίνεται να είχαν μερίδα στην διδασκαλία της ιστορίας.²¹⁰

Αρχικά, στα πλαίσια του προγυμνάσματος του *μύθου* ο μαθητής εξασκούσαν στην σύνθεση μυθολογικών αφηγήσεων οι οποίες θα στηρίζαν το θέμα τους στην ευρεία θεματολογία της ελληνικής μυθολογίας. Το συγκεκριμένο προγύμνασμα βοήθουσε τους μαθητές στην εξάσκηση της διεύρυνσης ηθικών αξιών μέσω της χρήσης μυθοπλαστικών χαρακτήρων και σκηνικών. Επιπρόσθετα, όπως προτείνει ο Θέων, ο μύθος προέβαλε οικουμενικές αλήθειες και αξίες με συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα, ανταποκρινόμενος έτσι στην ηθική προσέγγιση της αρχαίας ιστοριογραφίας.

Το διήγημα, ως ξεχωριστό προγύμνασμα, στην ιστορία της διδασκαλίας διακρίνεται στο μυθικό και πραγματικό. Ένα παράδειγμα μυθικού διηγήματος, όπως προτείνει ο Θέων,²¹¹ αποτελεί η ιστορία του Σιληνού από το έργο του Θεόπομπου *Φιλιππικά*.²¹² Αντίθετα, από την πλευρά των διηγημάτων που στηρίζονται στην πραγματικότητα αναφέρουμε την ιστορία του Αμφίλοχου του Αμφιάραου όπως μαρτυρείται από τον Θουκυδίδη,²¹³ την ιστορία του Κλέοβη και του Βίτωνα από τον Ηρόδοτο,²¹⁴ αλλά και τις αναφορές στους Ολυμπιακούς αγώνες που διεξήχθησαν υπό την σκιά του Φιλίππου Β' μετά από την πτώση της Ολύνθου, όπως αυτές παραδίδονται από τον ρήτορα Δημοσθένη.²¹⁵

Αναφορικά με τη ρητορική άσκηση της *χρείας*, δηλαδή του ανεκδοτολογικού προγυμνάσματος, σημειώνουμε ότι κύριος στόχος των παραπάνω προγυμνασμάτων ήταν η

209 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 60.

210 Gibson 2004: 108-109.

211 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 66.

212 Θεόπομπος, *FGrH* 115 F74a.

213 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.68.

214 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 1.31.

215 Δημοσθένης, *Κατά Φιλίππου Β'*, 192-195, Gibson 2004: 109-110.

προβολή της ηθικής σημασίας των πράξεων ιστορικών προσώπων μέσω της προβολής άγνωστων και προσωπικών στιγμών. Ειδικότερα, αναφέρουμε το προγύμνασμα που σημειώνεται στο εγχειρίδιο του Θέωνα και αναφέρεται στον Θηβαίο πολιτικό Επαμεινώνδα: «Ο Επαμεινώνδας πεθαίνοντας άτεκνος είπε στους φίλους του: Άφησα πίσω μου δυο κόρες, τη νίκη στα Λεύκτρα και τη νίκη στην Μαντίνεια».²¹⁶ Οι παραπάνω αναφορές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας γνώριζε με επαρκή ακρίβεια συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, όπως το γεγονός ότι η μάχη στα Λεύκτρα προηγήθηκε αυτής της Μαντίνειας, το γεγονός ότι ο Επαμεινώνδας ήταν Θηβαίος και κατείχε το αξίωμα του Βοιωτάρχη, ενώ παράλληλα οι Θηβαίοι βρίσκονταν σε πόλεμο με την Σπάρτη, και τέλος ότι γνώριζε πως ο Επαμεινώνδας πέθανε λίγο μετά την μάχη στην Μαντίνεια.

Η πληροφορία που αντλούμε αναφορικά με την μορφή της διδασκαλίας μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Θέων και κατά συνέπεια οι μαθητές αναμένονταν να έχουν μελετήσει συγκεκριμένες ιστορικές πηγές και στην προκειμένη περίπτωση τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα για να μπορέσουν να συνθέσουν το προγύμνασμα της χρείας το οποίο στόχευε εκτός από την προβολή της ηθικής σημασίας των πράξεων ιστορικών προσώπων μέσω της προβολής άγνωστων και προσωπικών στιγμών, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στην αποφυγή της στείρας επανάληψης των ήδη γνωστών ιστορικών πηγών.²¹⁷

Για να κατανοήσουμε εκτενέστερα το ιστορικό περιεχόμενο του ρητορικού προγυμνάσματος της *ανασκευής* (refutatio), σημειώνουμε την αναφορά του Θέωνα στην ανασκευή και αμφισβήτηση της ιστορίας της δολοφονίας του Ιπάρχου, τυράννου των Αθηνών από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα από τον Θουκυδίδη,²¹⁸ αλλά και τις μαρτυρίες του Θεόπομπου στο έργο *Φιλιπικά*²¹⁹. Ειδικότερα, για να εκπαιδευτεί ο ρήτορας καλύτερα στην περίπτωση που κρίνει ότι μια ιστορική αφήγηση χρήζει ανασκευής οφείλει να ακολουθήσει τα παραπάνω παραδείγματα. Ο Θουκυδίδης ουσιαστικά ανασκευάζει την ιστορία του Ιπάρχου, τονίζοντας ότι δεν ήταν τύραννος της πόλης όταν σκοτώθηκε από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα.²²⁰ Ο Ηρόδοτος επίσης αντιτίθεται σε εκείνους που δηλώνουν ότι ο Καμβύσης είχε Αιγυπτιακή καταγωγή από την πλευρά της μητέρας του.²²¹ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Θέων δηλώνει ξεκάθαρα ότι ο μαθητής έχει καθήκον να ανασκευάσει τις αληθοφανείς μυθολογικές αφηγήσεις των ιστορικών όπως τις παραπάνω, αλλά και να δηλώσει την καταγωγή και προέλευση μιας τέτοιας ιστορίας.

---

216 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 103-104.

217 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 103-104, Gibson 2004: 110-111.

218 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 67, Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 1.20.

219 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 67, Θεόπομπος, *FGrH* 115 F153-154.

220 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 1.20.

221 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 3.2.

Αυτήν την ικανότητα ο Θέωνας την κατατάσσει ως μια ξεχωριστή διανοητική ικανότητα («τελειωτέρας ἔξεως») την οποία δεν την κατέχει η ευρεία πλειοψηφία των ανθρώπων.²²² Τελικώς, ο μαθητής μέσα από την παραπάνω άσκηση αναμένεται να αποκτήσει την ευχέρεια να διακρίνει και να συγκρίνει παρόμοιες εκδοχές του ίδιου μυθολογικού ή ιστορικού γεγονότος, ενώ παράλληλα θα αναπτύξει την ικανότητα του να ασκεί κριτική στους προκατόχους της ιδιότητας του ιστορικού.²²³

Για την εξάσκηση του ρητορικού προγυμνάσματος του *εγκωμίου*, απαιτείται γνώση ολόκληρης της ιστορικής πορείας του προσώπου, η οποία θα αντλούνταν από τις αναφερόμενες σε αυτό βιογραφικές και ιστορικές φιλολογικές πηγές. Ο Θέων προτείνει για την μελέτη του είδους του εγκωμίου τους επικήδειους λόγους του Θουκυδίδη, του Λυσία και του Υπερείδη.²²⁴ Το ιδανικό εγκώμιο αρχικά θα περιελάμβανε την αναφορά στις συνθήκες γέννησης του προσώπου, ενώ στην συνέχεια θα προχωρούσε στον έπαινο του προσώπου μέσω του προσωνυμίου του, όπως για παράδειγμα το προσωνύμιο του Περικλή «Ολύμπιος».²²⁵ Συχνά, το σημαντικότερο μέρος του εγκωμίου αποτελούνταν από τον έπαινο προς τον τρόπο του θανάτου του τιμώμενου προσώπου. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Θέωνα, χρήσιμο ήταν να εικάζεται το μέλλον από το παρελθόντα γεγονότα. Παραδείγματα της παραπάνω λειτουργίας μας παραδίδει ο Θέων με το ερώτημα του: «Τι θα έκανε (εννοείται ο Αλέξανδρος Γ΄) έχοντας κατακτήσει τόσους πολλούς και σπουδαίους πληθυσμούς εάν ζούσε λίγο ακόμη;»²²⁶

Συνολικά, η εξάσκηση στα εγκώμια θα βοηθούσε τους μαθητές να αναπτύξουν την ικανότητα συγγραφής ενός λογοτεχνικού προϊόντος το οποίο θα διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στην μετέπειτα εξέλιξη τους, καθώς η δυνατότητα συγγραφής ενός εγκωμίου προς τιμήν ενός εξέχοντος προσώπου (αυτοκράτορας, ανώτερος αξιωματούχος) ή μιας ολόκληρης κοινότητας (πόλη) πέρα από την οικονομική επιβίωση και ευμάρεια που προσέφερε στον συγγραφέα, επειδή αποτελούσε ένα λογοτεχνικό προϊόν σε ζήτηση, διασφάλιζε και την κοινωνική του ανέλιξη και καταξίωση.²²⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα εγκωμιαστικού λόγου της εποχής της δεύτερης σοφιστικής αποτελεί ο *Πανηγυρικός* του Πλίνιου του Νεότερου, ο οποίος και σώζεται πλήρης. Σύμφωνα με τον Goodyear δεν υπάρχει κάποιος προγενέστερος λόγος με τον οποίο να μπορεί να συγκριθεί ο *Πανηγυρικός*, αλλά οφείλει τις επιρροές του στον λόγο *Pro Marcello* του Κικέρωνα. Ειδικότερα, ο Πλίνιος περιγράφει και εγκωμιάζει τις αρετές του αυτοκράτορα Τραϊανού, ενώ από την άλλη πλευρά επικρίνει τον αυτοκράτορα Δομιτιανό και προτείνει τα ιδανικά της

222 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 95.

223 Gibson 2004: 111-112.

224 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.35, Λυσίας, *Επιτάφιος τοῖς κορινθίων βοηθοῖς*, Υπερείδης, *Επιτάφιος*, Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 68.

225 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 51-52, Πλούταρχος, *Περικλής* 8.2, Heath 1995: 132.

226 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 110.

227 Gibson 2004: 112-113.

αυτοκρατορικής στάσης και συμπεριφοράς. Αν και κατά γενική ομολογία ο Τραϊανός ήταν άξιος επαίνων ως ένας από τους καλύτερους αυτοκράτορες, ο Πλίνιος δυσχεραίνει το έργο του εγκωμιασμού του με τον υπερβολικό ενθουσιασμό του σε λεπτομέρειες και με την εμμονή του απέναντι στον Δομιτιανό, τον οποίο αντιπαραβάλλει συνεχώς με τον Τραϊανό. Γενικότερα ο συγκεκριμένος λόγος είναι γραμμένος σε μεγαλοπρεπές ύφος και βρίθεται από καλλωπιστικές επιτηδεύσεις και ρητορικά τεχνάσματα που βοηθούν στην επίτευξη του στόχου του.²²⁸ Άλλο ένα παράδειγμα εγκωμίου κατά την συγκεκριμένη εποχή αποτελεί το *Ρώμης Εγκώμιον* του Αίλιου Αριστείδη. Το συγκεκριμένο εγκώμιο ακολουθεί σε θέματα δομής και μορφής ένα τυπικό ρητορικό εγκώμιο. Ο σοφιστής-ρήτορας ξεκινά το έργο του δίνοντας έμφαση στην δυσκολία του θέματος και έπειτα περιγράφει την τοποθεσία της Ρώμης και στην συνέχεια επαινεί εκτενώς την αστική και στρατιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας. Τέλος η παρουσίαση περιλαμβάνει έναν εκτενή αριθμό συγκρίσεων, ενώ ο τόνος εκφράζει θαυμασμό και υπερβολή.²²⁹

Η εξάσκηση στον *ψόγο* παρουσιάζει την ίδια δομή με την αντίστοιχη του εγκωμίου, όμως η έμφαση, όπως είναι φυσικό, είναι αντίθετη. Ο Αφθόνιος παρέχει εξαιρετικά παραδείγματα ψόγου όταν κατηγορεί τον βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β'. Μετά από μια σύντομη εισαγωγή, ο Αφθόνιος ψέγει τον Φίλιππο για τη γέννηση του από μια δειλή και άπληστη νομαδική, βαρβαρική φυλή των Μακεδόνων και ιδιαίτερα από μια ατιμωτική οικογενειακή γραμμή, ενώ στη συνέχεια αναφέρεται στην στρατιωτική εξολόθρευση των βαρβαρικών φυλών του βορρά που απειλούσαν την Μακεδονία και στην στρατιωτική κάθοδο του και προς την κεντρική Ελλάδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω λεπτομέρειες, εκτός από την αποδεδειγμένη ιστορική επάρκεια του συγγραφέα προϋποθέτουν και μας πληροφορούν και για την ιστορική επάρκεια του ακροατηρίου του, δηλαδή των μαθητών του.²³⁰

Η *σύγκριση* ως εκπαιδευτική άσκηση των ρητόρων και σοφιστών απαιτούσε από τους μαθητές την επανεξέταση και μελέτη των αναγνωσμάτων τους στα πεδία της βιογραφίας και ιστοριογραφίας. Ο Θέων προτείνει ως ενδεδειγμένη σύγκριση αυτήν που συναντά κανείς στον λόγο του Δημοσθένη *Περί τῆς ατελείας πρὸς Λεπτίνην* ανάμεσα στα πρόσωπα του Κόνωνα και του Θεμιστοκλή, ενώ μην ξεχνάμε ότι ο Δημοσθένης συγκρίνει επίσης τον Θεμιστοκλή και με τον Πausανία, δηλαδή τον αρχηγό των Ελληνικών δυνάμεων κατά την μάχη των Πλαταιών.²³¹ Τέλος, σαν έναν τρόπο θεώρησης της γενναιότητας ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα ο Θέων προτείνει

---

228 Goodyear 1982 (2008): 887-888.

229 Pernot 2008: 188.

230 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 29-30, Gibson 2004: 113, 114.

231 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 68, Δημοσθένης, *Περί τῆς ατελείας πρὸς Λεπτίνην*, 72-74.

την σύγκριση του Θεμιστοκλή με την Αρτεμισία,²³² και του Ζωροάστρη της Βακτρίας²³³ με τη Σεμίραμι.²³⁴

Το προγύμνασμα της έκφρασης ως μια ενδεδειγμένη μορφή άσκησης για τους επίδοξους ιστορικούς περιλάμβανε την προσπάθεια από μέρους των μαθητών να περιγράψουν μέσα από τον γραπτό λόγο και με την μεγαλύτερη κατά το δυνατόν σαφήνεια, ενάργεια και πιστότητα, προσωπικότητες, περιστάσεις, ζώα και αντικείμενα. Ειδικότερα, ο Θέων προτείνει²³⁵ ως τις ιδανικότερες εκφράσεις προς μίμηση των μαθητών τις περιγραφές του Θουκυδίδη για τον λοιμό της Αθήνας κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου και για την πολιορκία των Πλαταιών.²³⁶ Από τις αναφορές του Ηρόδοτου συνιστά την περιγραφή του ιστορικού για τα εφτά τείχη των Εκβατάνων,²³⁷ επίσης από το έργο του Φίλιστου τις περιγραφές της προετοιμασίας του τυράννου Διονυσίου των Συρακουσών για την επίθεση ενάντια στους Καρχηδόνιους, και την περιγραφή της κηδείας του και ιδιαίτερα της νεκρικής πυράς του.²³⁸ Τέλος ο Αφθόνιος προτείνει για μελέτη την έκφραση-περιγραφή του Χειμέριου,²³⁹ δηλαδή του λιμένα των Θεσπρωτών από τον Θουκυδίδη.²⁴⁰ Συμπερασματικά, η μελέτη και μίμηση τέτοιων αναφορών σε συνδυασμό με τις οδηγίες των διδασκάλων, μπορούσαν να δώσουν στους επίδοξους ιστορικούς μια βολική μέθοδο συστηματικής και λεπτομερούς περιγραφής τοπίων, προσωπικοτήτων και τυπικών γεγονότων στα οποία θα αναφέρονταν τα έργα τους.²⁴¹

Κατά την διάρκεια των ρητορικών ασκήσεων των *θέσεων* ο διδάσκαλος έθετε προς τους μαθητές του ένα συγκεκριμένο ερώτημα, του οποίου η απάντηση και η ικανότητα για απάντηση προϋπόθετε την εξοικείωση των μαθητών με τα ιστορικά πρόσωπα και τα γεγονότα. Έτσι, εάν για παράδειγμα ο δάσκαλος ρωτούσε: «Σε ποια περίπτωση ένας σοφός άνθρωπος θα έπρεπε να συμμετέχει στα πολιτικά πράγματα;» ο Θέων πρότεινε την μελέτη των νομοθετών Λυκούργου και Σόλωνα, αλλά και της προσωπικότητας του Πιττακού.²⁴² Επιπρόσθετα, συνιστά την μελέτη των «ιστοριών» για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων. Κρίνεται σκόπιμο σε αυτό το σημείο να εξηγήσουμε ότι με τον όρο ιστορίες ο Θέων εδώ εννοεί τις δημοφιλείς αναφορές ιστορικών ή

---

232 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 7.99, 8.68, 8.87, 8.101-103.

233 Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 2.6.2.

234 Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 2.4-20, 2.6.5-10, Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 114-115, Gibson 2004: 114.

235 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 68.

236 Θουκυδίδη, *Ιστορία*, 2.47-54.

237 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 1.98.

238 Φίλιστος, *FGrH* 556 F28, F40a.

239 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 37.

240 Θουκυδίδη, *Ιστορία* 1.64.3.

241 Gibson 2004: 115.

242 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 120-121.

φαινομενικά ιστορικών γεγονότων ή προσωπικοτήτων, ή ακόμη και την οποιαδήποτε αναφορά ή άποψη η οποία απαιτούσε τον σχολιασμό από τον δάσκαλο κατά την διάρκεια της εξέτασης.²⁴³

Γενικότερα, είναι αποδεκτό ότι η αρχαία ιστοριογραφία έχει κατά μια έννοια ρητορικό χαρακτήρα.²⁴⁴ Αυτό που φαίνεται επίσης είναι ότι και η αρχαία ρητορική και η διδασκαλία της εξέφραζε έντονα τον ιστορικό της χαρακτήρα, καθώς η ιστορία ήταν το κέντρο της εκπαίδευσης ενός νέου ανθρώπου κατά τη διαδικασία εκμάθησης της χειραγώγησης των λέξεων και ιδεών με σκοπό την παραγωγή γραπτού και προφορικού λόγου. Ουσιαστικά λοιπόν, κάποιος δεν μπορούσε να μάθει να επιχειρηματολογεί, εάν δεν ήξερε πρώτα να επιχειρηματολογεί για ιστορικά θέματα.²⁴⁵

Στο ερώτημα αναφορικά με τις λογοτεχνικές πηγές μάθησης και διδασκαλίας του ιστορικού περιεχομένου, αναφέρουμε αρχικά τις λογοτεχνικές πηγές που χρησιμοποιεί ο Θέων. Πιο συγκεκριμένα, τονίζει ότι ο μαθητής πρέπει πρώτα να μελετήσει τον Ηρόδοτο λόγω της εκφραστικής του απλότητας, και στην συνέχεια τους Θεόπομπο, Ξενοφώντα, Φίλιστο, Έφορο και Θουκυδίδη. Επιπρόσθετα, ιστορικές αναφορές αντλεί και από λόγους του Δημοσθένη με ιστορικό ενδιαφέρον και περιεχόμενο, ενώ σπανιότερες αναφορές κάνει στο έργο των Κτησία, Λυσία, Αισχίνη και Υπερείδη. Ακόμη, ο συγκεκριμένος σοφιστής και δάσκαλος, όταν κάνει μια επισκόπηση των ειδών της ιστορίας στο έργο του, δείχνει την εξοικείωση του στα ιστορικά έργα των Απολλοδώρου, Εκαταίου από την Μίλητο, Ασκληπιάδη, Αριστόξενου, Σάτυρου, Φιλία, και Φιλοστέφανου.²⁴⁶ Τέλος, ο σοφιστής Ψευδο-Ερμογένης αναφέρει ονομαστικά μόνο τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, όπως και ο Αφθόνιος.²⁴⁷

Συνολικά, είναι ασφαλές να τονίσουμε ότι οι κυριότερες ιστορικές πηγές για τη διδασκαλία της ιστορίας κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής ανάγονται στα έργα του Ηροδότου και του Θουκυδίδη.²⁴⁸ Αναφορικά με τα ιστορικά θέματα που προβάλλονταν στα προγυμνάσματα και κατά συνέπεια διδάσκονταν οι μαθητές, μπορούμε να τα κατηγοριοποιήσουμε χρονικά σε 4 ομάδες. Η πρώτη και η δεύτερη ομάδα αναλύει ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα και πρόσωπα που έδρασαν πριν και κατά την περίοδο των Περσικών πολέμων αντίστοιχα. Η τρίτη ομάδα εξετάζει την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, ενώ η τέταρτη μελετά τον 4ο π.Χ. αιώνα έως και τον

---

243 Patillon & Bolognesi 1997: 157, Potter 1999: 9-19, Cribiore 2001: 186, 206, 208.

244 Gibson 2004: 116.

245 Gibson 2004: 116.

246 Patillon & Bolognesi 1997: 164-166, Gibson 2004: 116.

247 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 22-24.

248 Όπως σημειώνει ο Gibson, οι περισσότερες αναφορές από το έργο του Ηροδότου σχετίζονται κυρίως με τα δυο πρώτα βιβλία της *Ιστορίας* του, ενώ υπάρχουν μεμονωμένες αναφορές από τα βιβλία 3, 5, 7 και 8. Από το έργο του Θουκυδίδη αναφέρονται κυρίως τα τρία πρώτα βιβλία μαζί με μεμονωμένες αναφορές στα βιβλία 4 και 7. Βλ. Gibson 2004: 117, υποσημ. 59.

θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου.²⁴⁹

Ειδικότερα, για την περίοδο πριν από τους Περσικούς πολέμους κυριαρχούν οι θεματικές που σχετίζονται με το έργο του Ηροδότου και Θουκυδίδη, δηλαδή, αναλύονται προσωπικότητες όπως των Λυκούργου,²⁵⁰ Ζάλευκου,²⁵¹ Πιπτακού,²⁵² Κύλωνα,²⁵³ Κλέοβη και Βίτωνα,²⁵⁴ Σόλωνα,²⁵⁵ Κροίσου,²⁵⁶ Αρμόδιου και Αριστογείτονα,²⁵⁷ Κύρου και Καμβύση.²⁵⁸ Η περίοδος των περσικών πολέμων εκπροσωπείται από θεματικές όπως η μάχη του Μαραθώνα, και της αλλόκοτης ιστορίας του πτώματος του Καλλιμάχου, το οποίο παρέμενε όρθιο ακόμη και μετά τον θάνατο του.²⁵⁹ Επίσης, αναλύονται η γενναιότητα της Αρτεμισίας κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας,²⁶⁰ η μάχη στις Πλαταιές και η μορφή του αρχηγού των Ελληνικών δυνάμεων κατά τη συγκεκριμένη μάχη, δηλαδή, του σπαρτιάτη Πausανία,²⁶¹ ενώ τέλος αναφέρεται και η μορφή του Αριστείδη του δίκαιου.²⁶²

Από την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου ξεχωρίζει όπως είναι φυσικό το έργο του Θουκυδίδη. Εκτός από την ιστορία της γέννησης²⁶³ και απόδοσης του προσωνυμίου του Περικλή,²⁶⁴ ξεχωρίζει ένα εγκώμιο προς τιμήν του Θουκυδίδη από τον Αφθόνιο,²⁶⁵ από το οποίο υποθέτουμε ότι μελετούνταν και προτείνονταν συγκεκριμένες μορφές και γεγονότα κατά την συγκεκριμένη περίοδο από τους συγγραφείς προγυμνασμάτων, όπως ο Αλκιβιάδης,²⁶⁶ η διαμάχη για την Επίδαμνο,²⁶⁷ η διαμάχη Κορινθίων-Κερκυραίων,²⁶⁸ η σύγκρουση ανάμεσα στον Αρχίδαμο και τον Σθενελαίδα,²⁶⁹ η Θηβαϊκή πολιορκία των Πλαταιών στα 431 π.Χ.,²⁷⁰ ο Αθηναϊκός ναυτικός

---

249 Gibson 2004: 117.

250 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 123.

251 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 123.

252 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 97, 123.

253 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 66, 69, 83-84.

254 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 66.

255 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 123.

256 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 75, 100.

257 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 93.

258 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 86, 87, 93, 114-115.

259 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 67, Ψευδο-Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 16.

260 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα* 114.

261 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 88.

262 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 22.

263 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 51-52.

264 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 111.

265 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 21-24.

266 Ψευδο-Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 24.

267 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 86, Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 13.

268 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 70.

269 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 24.

270 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 85.

αποκλεισμός της Πελοποννήσου,²⁷¹ ο λοιμός της Αθήνας,²⁷² οι ναυμαχίες στην Ναύπακτο,²⁷³ η κατάληψη της Λέσβου,²⁷⁴ η διαμάχη ανάμεσα στον Διόδοτο και τον Κλέωνα,²⁷⁵ η παράνομη δίκη των Πλαταιέων από τους Σπαρτιάτες,²⁷⁶ οι Αθηναϊκές επιτυχίες στη Σφακτηρία και στη Πύλο,²⁷⁷ και τέλος η Σικελική εκστρατεία.²⁷⁸

Από την περίοδο του 4ου αιώνα π.Χ. έως και τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου προτιμούνται ως πηγές τα έργα των Υπερείδη, Δημοσθένη, Φίλιστου, Θεόπομπου, Ξενοφώντα και Έφορου. Έτσι, οι θεματικές των ασκήσεων και της διδασκαλίας περιλαμβάνουν αναφορές και μελέτη των μορφών του Κόνωνα, του Αγησιλάου, του Διονυσίου, τυράννου των Συρακουσών, και τις ετοιμασίες του για τη μάχη με τους Καρχηδονίους και την κηδεία του,²⁷⁹ του Δημοσθένη,²⁸⁰ του Επαμεινώνδα και τις νίκες του στα Λεύκτρα και την Μαντίνεια,²⁸¹ του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας μαζί με τα γεγονότα των αγώνων που διεξήγαγε μετά τη νίκη στην Όλυνθο, και την κατάληψη της Ελατείας,²⁸² της Ολυμπιάδας²⁸³ και του Μ. Αλεξάνδρου.²⁸⁴ Εξάιρεση στον παραπάνω χρονικό κανόνα αποτελεί η μελέτη της προσωπικότητας του Πύρρου, βασιλιά της Ηπείρου από τα προγυμνάσματα του Θέωνα.²⁸⁵

Συνολικά, τα παραπάνω δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η μελέτη των ιστορικών έργων συμπληρώνονταν από τη μελέτη βιογραφικών έργων αλλά και ρητορικών, τα οποία είχαν αποδεδειγμένα ιστορικό περιεχόμενο (Δημοσθένης). Όπως σημειώνει ο Gibson, είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι με την εξαίρεση ελάχιστων γεγονότων και προσώπων από την αρχαϊκή περίοδο και από τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα και τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα η ιστορία που μελετούσαν και ανέλυαν οι επίδοξοι ιστορικοί και ρήτορες της δεύτερης σοφιστικής περιόδου μαζί με τους δασκάλους τους καλύπτει τα γεγονότα των Περσικών πολέμων, του Πελοποννησιακού πολέμου και φτάνει μέχρι τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου. Με άλλα λόγια, ήδη από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. το χρονολογικό φάσμα της Ελληνικής ιστορίας, όπως αυτή διδάσκονταν στις ρητορικές

271 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 23.

272 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 68.

273 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 24.

274 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 24.

275 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα* 70.

276 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 24.

277 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 24.

278 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα* 61.

279 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα* 68.

280 Ψευδο-Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 8, Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 6, 21.

281 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα* 103-104.

282 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 28-31, Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 66, 69, 70, 10-111, Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 71.

283 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 21.

284 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 21, Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 98-100.

285 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 100, Gibson 2004: 126-128.

σχολές, φαίνεται ουσιαστικά να είναι το ίδιο με αυτό των προπτυχιακών ιστορικών επισκοπήσεων πολλών πανεπιστημίων και ακαδημαϊκών ιδρυμάτων του σήμερα.²⁸⁶

Το ερώτημα που προκύπτει στην συνέχεια είναι το εξής: τι μάθαιναν οι μαθητές σχετικά με το είδος της ιστοριογραφίας; Η απάντηση προκύπτει από την ρητορική πραγματεία του Θέωνα, η οποία προβάλλει στους μαθητές του το εύρος δυνατοτήτων που ανοίγεται σε έναν συγγραφέα ιστορίας όταν κατηγοριοποιεί την ιστοριογραφία σε 8 υποομάδες δίνοντας παράλληλα και παραδείγματα για την καθεμία. Αυτές είναι: η γενεαλογική ιστορία (Απολλόδωρος ο Αθηναίος, Εκαταίος ο Μιλήσιος), η πολιτική ιστορία (Θουκυδίδης, Φίλιστος), η μυθολογική ιστορία (Ασκληπιάδης, *Τραγωδούμενα*), καταγραφές γνωμικών (Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα*), η βιογραφική ιστορία (Αριστόξενος και Σάτυρος), η γενική ιστορία (Φιλίας, Φιλοστέφανος), η πολιτειακή ιστορία (Αριστοτέλης) και τέλος το είδος της ιστορίας το οποίο συνδυάζει χαρακτηριστικά όλων των ειδών (Ηρόδοτος).²⁸⁷

Πως όμως ένας συγγραφέας θα τοποθετούσε τα γεγονότα της ιστορικής του αφήγησης; Η κυρίαρχη άποψη ορίζει τον συσχετισμό ίδιων γεγονότων στην ίδια σειρά αλλά με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα ο Θέων αναλύει τη θουκυδίδεια αναφορά στην πολιορκία των Πλαταιών από τους Θηβαίους,²⁸⁸ τονίζοντας ότι ο Θουκυδίδης «στήνει» την αφήγηση του προβάλλοντας έναν ομιλητή ο οποίος μεταφέρει τα γεγονότα σε τρίτο πρόσωπο, όμως στην συνέχεια ο Θέων τονίζει ότι ένας μαθητής που θέλει να γίνει ιστορικός οφείλει να γνωρίζει και άλλους τρόπους για να προβάλλει το ιστορικό του διήγημα. Έτσι προβάλλει τις πιθανές διασκευές του ιστορικού διηγήματος οι οποίες είναι:²⁸⁹ σε μορφή ερωτήματος, διαταγής, ευχής, υπόθεσης και πραγματικού διαλόγου ή διαλόγου με άλλο κείμενο. Ο ίδιος επιλέγει τη μορφή του διαλόγου για να διασκευάσει την παραπάνω αφήγηση του Θουκυδίδη τοποθετώντας την σε διάλογο με ιστορικά παραδείγματα από το έργο του Δημοσθένη.²⁹⁰

Η σειρά παρουσίασης μέσα σε ένα ιστορικό διήγημα εμφάνιζε διαφοροποιήσεις με βάση τον Θέωνα. Ήταν πιθανό όπως υποστήριζε να ξεκινήσει από τη μέση, να επιστρέψει πίσω στην αρχή και μετά ξανά στο τέλος. Ως παράδειγμα προέβαλλε το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης ξεκίνησε με τα γεγονότα της Επιδάμνου, στράφηκε στην περίοδο της Πεντηκονταετίας και επέστρεψε στον Πελοποννησιακό πόλεμο²⁹¹. Μια άλλη δυνατότητα φαίνεται στις αναφορές του Ηροδότου για την αναζήτηση συζύγου από τον Καμβύση²⁹², όπου η ιστορική αναφορά ξεκινά από το τέλος, πηγαίνει

286 Gibson 2004: 117-118.

287 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 103-104, Gibson 2004: 118.

288 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.2.

289 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 88-91.

290 Δημοσθένης, *Κατά τοῦ Φιλίππου Γ*, 27, *Περί τοῦ Στεφάνου*, 69, Gibson 2004: 119.

291 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 86, Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 1.24-26.

292 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 3.1.1.

στην μέση και επιστρέφει ξανά στην αρχή των γεγονότων. Έτσι, ο Θέων επιθυμεί να προβάλλει στους μαθητές του πως να ανακατατάξουν τα γεγονότα ενός ιστορικού διηγήματος με τέτοιο τρόπο ώστε οι αιτίες να προηγούνται των συνεπειών τους και τα γεγονότα να ρέουν φυσιολογικά σε χρονολογική σειρά.²⁹³

Οι τρεις σημαντικότερες αξίες σε ένα ιστορικό διήγημα είναι η συντομία, η σαφήνεια και η πιθανότητα. Η αξία της συντομίας ανάγεται στην ικανότητα του ιστοριογράφου να μείνει κοντά στο κύριο θέμα του, όπως ακριβώς ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης όταν αναλύουν το Κυλώνειο άγος, όπου δεν φαίνεται να ενδίδουν στον πειρασμό της ανάλυσης όλης της βιογραφίας του Κύλωνα.²⁹⁴ Για να επιτευχθεί η αξία της σαφήνειας στο έργο του ιστορικού, οφείλει ο συγγραφέας να διηγείται κάθε ξεχωριστό γεγονός από την αρχή μέχρι το τέλος χωρίς διακοπή, ενώ επιπρόσθετα οφείλει να αποφύγει την χρήση και εισαγωγή μακρών παρεκβάσεων στη μέση του διηγήματος. Η χρήση ορισμένων επιλεκτικών παρεκβάσεων από την άλλη, μπορεί να ξεκουράσει για λίγο το μυαλό του ακροατηρίου, επομένως δεν συστήνεται η ολοκληρωτική αποφυγή τους, όπως επιλέγει να κάνει ο ιστορικός Φίλιστος, ενώ ο στόχος είναι η εύλογη χρήση τους και όχι η χρήση που κάνει ο Θεόπομπος στα *Φιλιππικά*, όπου συναντάμε δυο και τρεις ή ακόμη περισσότερες παρεκβάσεις οι οποίες δεν σχετίζονται ούτε με τον Φίλιππο Β' ούτε με την Μακεδονία.²⁹⁵

Η τρίτη και τελική αξία του ιστορικού διηγήματος οφείλει να είναι η *πιθανότητα*, δηλαδή η ικανότητα του να γίνεται πιστευτό και η οποία μπορεί να μελετηθεί μέσω της εκ του σύνεγγυς ανάγνωσης και ανάλυσης επιλεγμένων ιστορικών κειμένων.²⁹⁶ Συνολικά, οι μαθητές οι οποίοι θα μάθαιναν αυτήν την προσεκτική και σταδιακή ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ένας ιστορικός θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα πιστευτό διήγημα θα ήταν σε θέση να συγγράψουν οι ίδιοι πιστευτά και αξιόπιστα ιστορικά διηγήματα. Τα διηγήματα σαν μέρος των ρητορικών προγυμνασμάτων ήταν η ραχοκοκκαλιά της ιστοριογραφίας. Η μελέτη τους ουσιαστικά ήταν η μελέτη των ιστορικών και απαιτούσε ευαισθησία στις μορφολογικές ανησυχίες και ιδιαίτερα στον τρόπο παρουσίασης (ερώτημα, υπόθεση, διάλογος) και στην χρονολογική σειρά παρουσίασης των γεγονότων. Έτσι, οι μαθητές όφειλαν όχι μόνο να είναι σε θέση από την μόρφωση τους να θυμηθούν την ιστορία όπως τη διδάχθηκαν αλλά, και να τη διασκευάσουν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, να επινοήσουν μικρούς λόγους για κύριους ιστορικούς χαρακτήρες και να διαβάσουν «ανάμεσα στις γραμμές» με σκοπό να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο οι μεγαλύτεροι ιστορικοί του παρελθόντος έκαναν

---

293 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 86-87, White 1987: 26-57, Gibson 2004: 119.

294 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 5.17, Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 1.126, Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 83-84.

295 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 80-81.

296 Gibson 2004: 120-121.

πιστευτό και αξιόπιστο το έργο τους.²⁹⁷

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, μια από τις σημαντικότερες ιδιότητες του ιστορικού διηγήματος, δηλαδή της κυριότερης μορφής εξάσκησης για τους επίδοξους ιστορικούς της δεύτερης σοφιστικής περιόδου, ήταν η *πιθανότητα*. Ουσιαστικά η παραπάνω ιδιότητα σχετίζεται με την έννοια της ιστορικής ακρίβειας και το κατά πόσον αυτή η έννοια στηρίζονταν και υπήρχε στα ιστορικά και ρητορικά προγυμνάσματα. Αναφορικά με την άσκηση της ανασκευής, (*refutatio*) ο Ψευδο-Ερμογένης αναφέρει ότι τα θέματα των ανασκευών προέρχονται από το χώρο του ασαφούς, του απίθανου και του αδύνατου.²⁹⁸ Παράλληλα με την παραπάνω άποψη, ο Αφθόνιος δηλώνει ότι, ο ρήτορας ή ιστορικός οφείλει να ανασκευάζει θέματα τα οποία δεν άπτονται της απόλυτης σαφήνειας (λίαν σαφή), αλλά ούτε και αυτά που είναι παντελώς αδύνατα. Στην ουσία, προτείνει την χρήση θεμάτων που αποφεύγουν τα δυο παραπάνω άκρα. Επίσης, αιτιολογεί τη θέση του υπογραμμίζοντας ότι με τον παραπάνω τρόπο ο ρήτορας θα φαίνεται να προβάλλει την αλήθεια ενός γεγονότος, χωρίς όμως να υπερτονίζει πράξεις οι οποίες είναι κοινώς ομολογούμενες ως αληθινές, καθώς αυτό θα καθιστούσε τον λόγο του έντονα μονότονο, αλλά και αποφεύγοντας γεγονότα απίθανα και αναληθή, καθώς για αυτά κανείς δεν θα έδινε προσοχή στην προσπάθεια απόδειξης και προβολής τους ως πιθανά και αληθινά.²⁹⁹

Ο Θέων από τη μεριά του τονίζει ότι εάν μια πράξη είναι δυνατόν να έχει συμβεί, τότε πρέπει να αποδειχτεί ότι δεν είναι και απίθανη, ώστε να ενισχυθεί η αξιοπιστία της, αν όμως είναι πιθανή τότε μόνο θα πρέπει να διερευνηθεί και το ενδεχόμενο να είναι αναληθής. Με άλλα λόγια, ο Θέωνας εδώ προτείνει ότι σε κάθε περίπτωση που ένας αληθινός ισχυρισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να στηρίξει μια θεματική μιας άσκησης, αντίστοιχα υπάρχει ένας άλλος ισχυρισμός που μπορεί να καταρρίψει την αξιοπιστία της ίδιας θεματικής.³⁰⁰ Η άποψη του Νικόλαου ακολουθεί τα πλαίσια της θέσης του Αφθονίου. Ειδικότερα, ο Νικόλαος δηλώνει ότι δεν πρέπει να ακολουθείται η διαδικασία της ανασκευής σε γεγονότα τα οποία είναι κοινώς αποδεκτά ως αληθή (τα ομολογούμενα αληθή), αλλά ούτε και σε γεγονότα τα οποία δεν είναι αποδεκτά ως αληθή (τα ομολογούμενα ψεύδη). Προτείνει τη χρησιμοποίηση θεματικών των οποίων τα γεγονότα θεωρούνται κοινώς ως πιθανά να έχουν συμβεί (τα δεχόμενα τους εφ'εκάτερα λόγους πιθανώς).³⁰¹ Αν και η ανασκευή χρησιμοποιούνταν κατά την εξάσκηση της ρητορικής

297 Επιπρόσθετα, ο Θέων προέτρεπε τους μαθητές να αποφεύγουν την χρήση αλληγοριών, του έντονου υπερβατού σχήματος και των γνωμικών κατά την συγγραφή ιστορίας: Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 81-83, Gibson 2004: 121.

298 Ψευδο-Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 11.

299 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 10.

300 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 93.

301 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 29-30, Gibson 2004: 122.

για την ανάπτυξη της ιδιότητας της ανατροπής του επιχειρήματος του αντιπάλου από την πλευρά του μαθητή, η σημασία της για τον επίδοξο ιστορικό της εποχής έγκειται στο γεγονός ότι του παρείχε την δυνατότητα να ασκήσει κριτική και να αξιολογήσει τις κατάλληλες για το έργο του πηγές και μαρτυρίες για ένα ή περισσότερα ιστορικά γεγονότα.³⁰²

Το ερώτημα για την αξιοπιστία των ιστορικών αναφορών φαίνεται να είχε σημαντικές επιδράσεις στο τελευταίο στάδιο της ρητορικής εκπαίδευσης, δηλαδή, στην *declamatio*.³⁰³ Μια μορφή ιστορικής *declamatio* αποτελούσε η σύνθεση ιστορικής μυθοπλασίας. Στα πλαίσια της παραπάνω άσκησης, ο μαθητής καλούνταν να συνθέσει έναν πιθανό λόγο από μια ιστορική προσωπικότητα κατά την διάρκεια μιας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής. Με σιγουριά δηλώνεται ότι για τους σκοπούς της παραπάνω σύνθεσης ο μαθητής ο οποίος ολοκλήρωνε τις σπουδές των προγυμνασμάτων θα ήταν παραπάνω από επαρκής. Ειδικότερα, η εκπαίδευση τους τους διευκόλυνε στην παραγωγή γραπτού λόγου, ενώ παράλληλα ενίσχυε την οικειότητα τους με γνωστές ιστορικές προσωπικότητες και γεγονότα καθώς και με τις φιλολογικές πηγές στις οποίες αναφέρονταν τα παραπάνω. Υπήρχε όμως και μια διαφορετική μορφή ιστορικής μυθοπλασίας στην οποία εξασκούσαν οι μαθητές. Αυτή περιελάμβανε τη σύνθεση ομιλιών ιστορικών προσώπων σε μη ιστορικά καταγεγραμμένες ή απίθανες περιστάσεις. Με σύγχρονους όρους, η παραπάνω δραστηριότητα φαίνεται να περιλαμβάνεται στους κύκλους της εναλλακτικής ιστοριογραφίας ή της ιστοριογραφίας αντιπαραδειγμάτων (*altenate/counterfactual history*).³⁰⁴

Για παράδειγμα, με ποια επάρκεια προετοιμάζαν τα προγυμνάσματα τον μαθητή ώστε να γράψει έναν λόγο στον οποίο ο Δημοσθένης φαίνεται να υπερασπίζεται τον εαυτό του απέναντι σε μια κατηγορία προδοσίας μετά την ανακάλυψη ενός ανδριάντα προς τιμήν του Φιλίππου Β' στο σπίτι του; Παρά το γεγονός ότι τα εγχειρίδια προγυμνασμάτων που σώζονται δεν παραδίδουν πολλά στοιχεία για τη συγκεκριμένη άσκηση, ξεχωρίζει η αναφορά του Θέωνα όταν περιγράφει την άσκηση του εγκωμίου. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, ο Θέωνας δηλώνει ότι είναι χρήσιμο να αναφερόμαστε στο μέλλον με βάση τα γεγονότα του παρελθόντος και παράλληλα θέτει το ερώτημα της ενδεχόμενης πορείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου αλλά και του σύγχρονου του και του μετέπειτα κόσμου, εάν αυτός είχε ζήσει περισσότερο. Πιθανώς μια τέτοιας μορφής εξάσκηση να ενθάρρυνε την φαντασιακή προσέγγιση στους βίους ιστορικών προσώπων γεγονός το οποίο και απαιτούσε για να περαιωθεί.³⁰⁵

Επιπρόσθετα, τονίζουμε τη σύγκριση που προβάλλει ο Αφθόνιος στο έργο του ανάμεσα στην θέση η οποία θέτει το ερώτημα αναφορικά με το εάν θα έπρεπε κάποιος να χτίσει τείχη και με την

302 Moles 1993: 118-121, Kelley 1998: 69, Gibson 2004: 122.

303 Russel 1983, Criatore 2001: 231-244, Gibson 2004: 123.

304 Gibson 2004: 123.

305 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 110, Gibson 2004: 123.

υπόθεση της συζήτησης που έλαβε χώρα στο σπαρτιατικό στρατόπεδο για την οχύρωση ή μη της πόλης κατά τους Περσικούς πολέμους. Η συγκεκριμένη αντιπαράθεση δεν έχει καταγραφεί ιστορικά όμως εάν εφαρμοζόταν σε μια άσκηση, θα προϋπόθετε από πλευράς μαθητή τη διαχείριση μιας άποψης και τοποθέτησης αναφορικά με τα τείχη, παράλληλα την γνώση των ιστορικών γεγονότων των Περσικών πολέμων και μια διάθεση να διαστρεβλώσουν τα γεγονότα. Εάν όμως, λάβουμε υπόψιν μας τις φιλολογικές πηγές, θα δούμε ότι είναι αρκετά πιθανό οι Σπαρτιάτες να βρέθηκαν στο συγκεκριμένο δίλημμα, καθώς ο Ηρόδοτος μας παραδίδει τις νουθεσίες της Αρτεμισίας προς τον Ξέρξη για μια χερσαία επέμβαση στην Πελοπόννησο η οποία θα παρέκαμπε την τοποθεσία και την ναυμαχία κατά συνέπεια της Σαλαμίνας.³⁰⁶ Έτσι, μπορούμε να θεωρήσουμε πιθανό ιστορικά οι Σπαρτιάτες να συζήτησαν το ενδεχόμενο οχύρωσης της πόλης, καθώς διαφαίνονταν υπαρκτός κίνδυνος χερσαίας πολεμικής σύρραξης.³⁰⁷ Επομένως ο επίδοξος ρήτορας-ιστορικός θα χρησιμοποιούσε ένα ιστορικό ενδεχόμενο, για να πείσει στην συγκεκριμένη περίπτωση το ακροατήριο του.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθούν οι προτάσεις του Gibson.³⁰⁸ Ο συγκεκριμένος ερευνητής προτείνει τη λεπτομερή ρητορική ανάλυση των ιστορικών και ιδιαίτερα αυτών που γράφουν τα έργα τους μετά την κλασική περίοδο, καθώς εκείνοι, όπως και οι συγγραφείς κάθε είδους μετά από τα κλασικά χρόνια, λάμβαναν την εκπαίδευση τους αναφορικά με την σύνθεση του γραπτού λόγου στην μορφή προγυμνασμάτων. Ειδικότερα προτείνει την ανάλυση των προγυμνασμάτων υπό το πρίσμα του ρητορικού τους ύφους και επίσης στοχεύει στην ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο οι ιστορικοί της αρχαιότητας χρησιμοποιούσαν τις επίσημες μορφές των προγυμνασμάτων για να συνθέσουν τις ιστορίες τους.

Ζητήματα που μένουν ακόμη υπό διερεύνηση, είναι η επιρροή των ασκήσεων της ανασκευής και επιβεβαίωσης στην δομή των επιχειρημάτων των ιστορικών, η χρήση μυθολογικών παραδειγμάτων και αφηγήσεων στην ιστοριογραφία της εποχής και η σχέση τους με τη διδασκαλία και η ανάπτυξη και παρουσίαση σημείων αναφοράς στην θεωρία της ρητορικής από τους αρχαίους ιστορικούς.³⁰⁹

Μια πρόταση για τη καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η επίσημη θεωρητική καθοδήγηση από τους δασκάλους των επίδοξων ρητόρων, η μίμηση των κλασικών προτύπων και η εξάσκηση στην σύνθεση γενικευμένων σταθερών τύπων πεζού κειμένου (πρόζα) επηρέασε την παρουσίαση των γεγονότων από τους ιστορικούς μπορεί να διαφανεί μέσα από την μελέτη ενός συγκεκριμένου παραδείγματος άσκησης (π. χ. Η έκφραση μιας ναυτικής μάχης, ή όπως συμβαίνει

306 Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 8.68.

307 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 41-42, Gibson 2004: 123-124.

308 Gibson 2004: 124-126.

309 Gibson 2004: 124.

στην περίπτωση της συγκεκριμένης εργασίας, ή μελέτη του έργου *Εικόνες* του Φιλοστράτου που ουσιαστικά ανήκει στο είδος της *έκφρασης*).³¹⁰

Για να αναλυθούν περισσότερο οι επιρροές των προγυμνασματικών μορφών στους ιστορικούς, απαραίτητη κρίνεται η προσεκτική συγκεκριμενική ανάλυση της πρόσληψής τους. Για να γίνει σαφέστερη η παραπάνω διαδικασία, μπορούμε να την εξετάσουμε υπό το πρίσμα ενός συγκεκριμένου παραδείγματος. Η εξάσκηση στο είδος του εγκωμίου για παράδειγμα μπορεί να διερευνηθεί υπό το πρίσμα της σύγκρισης ενός ολοκληρωμένου εγκωμίου στα πλαίσια ενός ιστοριογραφικού έργου από τον ιστορικό συγγραφέα με τις συστάσεις που έκαναν οι αρχαίες θεωρητικές προσεγγίσεις στο είδος και τον επηρέασαν, δηλαδή, τα εγχειρίδια και οι πραγματείες που χρησίμευαν και για εκπαιδευτικούς σκοπούς και τέλος και με τα σωζόμενα παραδείγματα εγκωμίων στις μέρες μας. Το τελικό αποτέλεσμα θα έδειχνε το πως, το γιατί και τον βαθμό στον οποίο ο ιστορικός χρησιμοποίησε την παραδοσιακή μορφή εξάσκησης ή προσέθεσε στην παράδοση της τις δικές του σκέψεις και προτάσεις.

Επίσης, υπάρχουν και άλλες λιγότερο επίσημες απόψεις για την μελέτη της επιρροής των προγυμνασμάτων στην συγγραφή ιστορίας. Τα συνεχόμενα χρόνια μελέτης και ολοκληρωτικής ενασχόλησης με τις απόψεις των κλασικών συγγραφέων για τις έννοιες της σοφίας, της καλλιέργειας, της ατιμίας, της γενναιότητας, της αστικής ζωής, της σεξουαλικής ηθικής, της τυραννίας και πολλών άλλων θεμάτων μαζί με την ολοκλήρωση σπουδών κατά τις οποίες πιθανότατα οι επίδοξοι ιστορικοί ενστερνίστηκαν τις παραπάνω θέσεις, σίγουρα καθόρισαν την μετέπειτα συγγραφική τους πορεία.³¹¹ Επιπρόσθετα, φαίνεται λογικό να υποθέσουμε ότι οι ιστορικοί στον αρχαίο κόσμο, όπως και οι ιστορικοί σε κάθε άλλη χρονική περίοδο, καλούνταν να γράψουν ιστορία παράλληλα με τις σταθερές προκαταλήψεις της εποχής τους αναφορικά με την ιστορία, την ιστοριογραφία και τους ιστορικούς, οι οποίες περιόριζαν το έργο τους.³¹²

Σε κάθε περίπτωση η ρητορική, από την στιγμή που διδάσκονταν στην αρχαιότητα, ενθάρρυνε τον στόμφο, την πλαστότητα και την παραπλανητική πραγμάτευση ιστορικών προσώπων και γεγονότων, αλλά σε αντίθεση με πολλές σύγχρονες θεωρήσεις για αυτήν, η ρητορική αδιαμφισβήτητα κάλυπτε όλο το φάσμα κάθε διαδικασίας σύνθεσης γραπτού και προφορικού λόγου, από την αρχική επιλογή θέματος μέχρι το τελικό αποτέλεσμα.

Το ερώτημα που τίθεται συχνά πλέον σήμερα αναφορικά με τα κείμενα των αρχαίων ιστορικών αφορά στο ποια ψυχρή και σκληρή αλήθεια μπορεί να αποκαλυφθεί εάν το κείμενο αποξενωθεί από το λαμπερό και παραπλανητικό «λούστρο» της ρητορικής; Ο Gibson προτείνει μια

---

310 White 1987: 43, Gibson 2004: 124-125.

311 Webb 2001: 290.

312 Gibson 2004: 125.

απάντηση σε μορφή ερώτησης. Πως θα μπορούσε ο αρχαίος ιστορικός να γράψει μια απλή πρόταση εάν δε βασιζόταν πλήρως στις ικανότητές του στην παραγωγή λόγου, στις γνώσεις του αναφορικά με τις ιστορικές λεπτομέρειες και στις θεωρήσεις της ιστορίας που απέκτησε κατά την διάρκεια της εκπαίδευσής του μέσω των προγυμνασματικών, δηλαδή, ρητορικών μορφών άσκησης; Η απάντηση φαίνεται να είναι αρνητική.³¹³

Η συμβολή της διατριβής του Λουκιανού *Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* στο λογοτεχνικό είδος της ιστοριογραφίας κατά την εποχή του ρεύματος της δεύτερης σοφιστικής.

Η διατριβή του Λουκιανού *Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* αποτελεί μνημείο για την θεωρία της ιστοριογραφίας και έχει την μορφή επιστολής προς τον Φίλωνα. Το έργο γράφτηκε στα μέσα του 166 μ.Χ. μετά το τέλος του Παρθικού πολέμου. Χωρίζεται σε τρία μέρη. Τα πρώτα έξι εισαγωγικά κεφάλαια προσπαθούν να κερδίσουν την προσοχή του αναγνώστη, ενώ το δεύτερο μέρος εστιάζει στα λάθη που πρέπει να αποφύγει κάποιος στην προσπάθεια συγγραφής ιστορίας, και στη συνέχεια προβάλλει με χλευαστική διάθεση παραδείγματα και αστοχίες των ιστορικών που καταπιάστηκαν με τον Παρθικό πόλεμο. Τέλος στο τρίτο μέρος (κεφάλαια 33-63) ο Λουκιανός παραθέτει τον κανόνα του για την κρίση ενός ιστορικού έργου ως άξιου.

Οι επιρροές του Λουκιανού είναι ξεκάθαρες, καθώς θεωρεί ως πρότυπα για την ιστοριογραφία τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα, ενώ πιθανότατα ο ίδιος υπήρξε βαθύς γνώστης της Θουκυδίδειας ιστοριογραφικής μεθοδολογίας και φυσικά της πρόσληψής της στον χώρο της ρητορικής θεωρίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας.³¹⁴ Ο Λουκιανός, στην προσπάθεια να συνδυάσει τις παραδοσιακές όψεις της ιστοριογραφίας μαζί με καινοτόμες ιδέες χρησιμοποιεί την επιρροή που δέχτηκε από την παραδοσιακή ιστοριογραφία σε συνάρτηση με τις κυνικές αξίες. Το αποτέλεσμα είναι το συγκεκριμένο έργο του να τονίζει και να διακρίνει τρεις συγκεκριμένες αξίες, οι οποίες οφείλουν να συνοδεύουν τον άξιο ιστοριογράφο: Την αποδέσμευση από τον φόβο και την ελπίδα, κατά δεύτερον την παρρησία και την αγάπη και ροπή προς την αλήθεια και τέλος τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, δηλαδή την απουσία οποιασδήποτε μορφής εξάρτησης από κάποια πόλη ή κοινωνία που μπορεί να επηρεάσει το έργο του.³¹⁵

Αναφορικά με την πρώτη αξία, δηλαδή την αποδέσμευση από τον φόβο και την ελπίδα, ο Λουκιανός αναφέρει χαρακτηριστικά:

μάλιστα δὲ καὶ πρὸ τῶν πάντων ἐλεύθερος ἔστω τὴν γνώμην καὶ μήτε φοβείσθω μηδένα μήτε ἐλπίζέτω μηδέν, ἐπεὶ ὅμοιος ἔσται τοῖς φαύλοις δικασταῖς πρὸς χάριν ἢ

313 Gibson 2004: 126.

314 Porod 2009: 29.

315 Porod 2009: 30.

πρὸς ἀπέχθειαν ἐπὶ μισθῶ δικάζουσιν.³¹⁶

«Πάνω από όλα και πριν από όλα ας έχει ελεύθερη την κρίση του και ούτε να φοβάται κάποιον ούτε να προσμένει κάτι από κάποιον, διαφορετικά θα είναι ίδιος με τους φαύλους δικαστές οι οποίοι πουλούν την κρίση τους είτε για να κερδίσουν εύνοια είτε απέχθεια».

Ο όρος «φόβος» χρησιμοποιείται και από τον Πολύβιο όταν κριτικάρει ορισμένους ιστορικούς οι οποίοι έγραψαν κυριευμένοι από συμπάθεια και φόβο για τον Μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Ε΄.

τοὺς δὲ καθόλου διὰ τὴν πρὸς τοὺς μονάρχους εὐνοίαν ἢ τὰναντία φόβον οὐχ οἶον ἐν ἀμαρτία γεγονέναι τὴν εἰς τοὺς Μεσσηνίους ἀσέβειαν Φιλίππου καὶ παρανομίαν, ἀλλὰ τούναντίον ἐν ἐπαίνῳ καὶ κατορθώματι τὰ πεπραγμένα διασαφεῖν ἡμῖν³¹⁷.

«Αντίθετα, κάποιοι συγγραφείς είτε επειδή αποσκοπούσαν στην εύνοια από τους βασιλείς είτε επειδή φοβόντουσαν, μας περιέγραψαν με σαφήνεια ότι όχι μόνο οι άτιμες πράξεις που διέπραξε ο Φίλιππος ενάντια στους Μεσσήνιους, δείχνοντας ασέβεια, και στους θεϊκούς και στους ανθρώπινους νόμους ήταν ατιμωτικές αλλά, αντίθετα, ήταν πράξεις που άξιζαν τον έπαινο».

Συνεχίζοντας την επεξήγηση της σημασίας της απουσίας φόβου στον επίδοξο ιστορικό οι αναφορές του Λουκιανού εστιάζουν στην περιγραφή της απώλειας του ενός ματιού του Φιλίππου Β΄:

ἀλλὰ μὴ μελέτω αὐτῶ μήτε Φίλιππος ἐκκεκομμένος τὸν ὀφθαλμὸν ὑπὸ Ἀστέρος τοῦ Ἀμφιπολίτου τοῦ τοξότου ἐν Ὀλύνθῳ, ἀλλὰ τοιοῦτος οἶος ἦν δειχθήσεται: μὴτ' εἰ Ἀλέξανδρος ἀνιάσεται ἐπὶ τῇ Κλείτου σφαγῇ ὡμῶς ἐν τῷ συμποσίῳ γενομένη, εἰ σαφῶς ἀναγράφοιτο: οὐδὲ Κλέων αὐτὸν φοβήσεται μέγα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ δυνάμενος καὶ κατέχων τὸ βῆμα, ὡς μὴ εἰπεῖν ὅτι ὀλέθριος καὶ μανικὸς ἄνθρωπος οὗτος ἦν: οὐδὲ ἡ σύμπασα πόλις τῶν Ἀθηναίων, ἦν τὰ ἐν Σικελίᾳ κακὰ ἱστορῆ.³¹⁸

«Αν ο Φίλιππος έχασε το ένα μάτι του στην Όλυνθο, αφού πληγώθηκε από τον Αστέρα τον Αμφιπολίτη, να μην δυσκολευτεί να μας τον παρουσιάσει μονόφθαλμο, ούτε η δυσaráσκεια του Αλεξάνδρου να τον εμποδίσει να γράψει με ακρίβεια τον σκληρό φόνο του Κλείτου στο συμπόσιο, ούτε να φοβηθεί τον Κλέωνα ο οποίος έχει μεγάλη δημοφιλία στην εκκλησία του δήμου και

316 Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 38.50.

317 Πολύβιος, *Ἱστορίαι*, 8.8.3-4.

318 Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 38.

παρασύρει τον λαό με τα λόγια του και να μην γράφει ότι ήταν άνθρωπος ολέθριος και παράφρονος, αλλά να μη φοβηθεί ούτε ολόκληρη την πόλη των Αθηναίων εάν διηγηθεί τις συμφορές της Σικελικής εκστρατείας».

Εδώ ο Λουκιανός ακολουθεί τον ιστορικό Καλλισθένη από την Όλυνθο, ο οποίος μαρτυρά ότι η απώλεια του ματιού προήλθε κατά την πολιορκία της Ολύνθου και όχι της Μεθώνης, όπως μας παραδίδουν οι υπόλοιπες πηγές. Επιπρόσθετα, αναφορικά με τον φόνο του Κλείτου στο συμπόσιο, ο ιστορικός, σύμφωνα με τον Λουκιανό, θα πρέπει να αποδώσει τη βαρβαρότητα του φόνου, χωρίς να φοβάται τυχόν αντίδραση από τον Αλέξανδρο, προβάλλοντας έτσι την τυραννική πλευρά του στρατηλάτη. Τέλος, αναφορικά με την περίπτωση του Κλέωνα, ο Λουκιανός, όπως και ο Αριστοφάνης και ο Θουκυδίδης, δε διστάζει να ακολουθήσει τον χαρακτηρισμό του ‘βίαιου δημαγωγού’ που του αποδόθηκε από τον Θουκυδίδη³¹⁹ αλλά και από τον Αριστοφάνη.³²⁰

Η χρήση του όρου ‘έλπις’ από τον Λουκιανό προβάλλεται από το απόσπασμα του έργου του που αναφέρεται στον Αρταξέρξη.

τοῦ δὴ συγγραφέως ἔργον ἔν, ὡς ἐπράχθη, εἰπεῖν. τοῦτο δ' οὐκ ἂν δύναίτο, ἄχρι ἂν ἦ φοβῆται Ἀρτοξέρξην ἰατρὸς αὐτοῦ ὦν, ἢ ἐλπίζη κἀνδυν πορφυροῦν καὶ στρεπτὸν χρυσοῦν καὶ ἵππον τῶν Νισαίων λήψεσθαι μισθὸν τῶν ἐν τῇ γραφῇ ἐπαίνων. ἀλλ' οὐ Ξενοφῶν αὐτὸ ποιήσει, δίκαιος συγγραφεύς, οὐδὲ Θουκυδίδης.³²¹

«Το καθήκον λοιπόν του συγγραφέα είναι να διηγηθεί τα γεγονότα όπως ακριβώς έγιναν. Αλλά δεν μπορεί να το κάνει αυτό όταν φοβάται τον Αρταξέρξη, του οποίου είναι γιατρός, ή να ελπίζει ότι θα λάβει ως αμοιβή πορφυρό μανδύα και χρυσό περιδέραιο και άλογο από την Νίσα από αυτούς που επαινεί στο έργο του. Κάτι τέτοιο δεν θα το έκανε ένας Ξενοφώντας ή ένας Θουκυδίδης».

Ο γιατρός που περιγράφεται στο κείμενο ήταν ο Κτησίας από την Κνίδα, ο οποίος έμεινε για 17 χρόνια στο πλευρό του βασιλιά Αρταξέρξη Β'. Ο Λουκιανός, ακολουθώντας την κριτική που άσκησαν οι Αριστοτέλης και Πλούταρχος στις μαρτυρίες του Κτησία, συχνά τον χαρακτήριζε ως άνθρωπο επιρρεπή στο ψέμα, σχετίζοντάς τον παράλληλα με την συνήθη τακτική του Πέρση βασιλιά να είναι γενναιόδωρος στους ανθρώπους που ήταν πρόθυμοι να αποσιωπήσουν τις βάρβαρες τακτικές του. Επομένως, ο ιστορικός εκείνος ο οποίος πιστεύονταν ότι ακολουθούσε την επιθυμία του για κέρδος κατατασσόταν στην κατηγορία του κόλακα.

Για αυτόν τον λόγο ο Λουκιανός υπερτονίζει τις διαφορές ανάμεσα στα λογοτεχνικά είδη

319 Θουκυδίδης *Ιστορία*, 4.12.3

320 Αριστοφάνης, *Αχαρνές*, 377-382, *Ιππείς*, 231-232, Porod 2009: 31-34.

321 Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 39.53.

του εγκωμίου και της ιστορίας. Όπως δηλώνει, στο πεδίο της ιστορίας δεν υπάρχει θέση για τον ανάρμοστο έπαινο. Συνολικά στον κόσμο της αρχαίας λογοτεχνικής κριτικής κανείς δεν θα κατηγορούσε έναν συγγραφέα εάν αυτός περιελάμβανε έπαινο σε ένα εγκώμιο, αλλά φυσικά το αντίστροφο ισχύει για την ιστοριογραφία, η οποία κατά γενική ομολογία αναμένονταν να αποδώσει τα γεγονότα όπως ακριβώς συνέβησαν.

Οι παραπάνω θέσεις του Λουκιανού εξηγούνται από τις επιρροές που δέχτηκε από την κυνική φιλοσοφική παράδοση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το απόσπασμα που ακολουθεί από τον *Δημόνακτα*,³²² όπου ο συγγραφέας τονίζει την ανάγκη ορισμού της ελευθερίας ως έννοιας ασύνδετης με τον φόβο και την ελπίδα:

ἐρωτήσαντος δέ τινος, τίς αὐτῶ ὄρος εὐδαιμονίας εἶναι δοκεῖ, μόνον εὐδαίμονα ἔφη τὸν ἐλεύθερον: ἐκείνου δὲ φήσαντος πολλοὺς ἐλευθέρους εἶναι, ἀλλ' ἐκείνον νομίζω τὸν μήτε ἐλπίζοντά τι μήτε δεδιότα: ὁ δέ, Καὶ πῶς ἄν, ἔφη, τοῦτό τις δύναιτο; ἅπαντες γὰρ ὡς τὸ πολὺ τούτοις δεδουλώμεθα. καὶ μὴν εἰ κατανοήσεις τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα, εὖροις ἂν αὐτὰ οὔτε ἐλπίδος οὔτε φόβου ἄξια, παυσομένων πάντως καὶ τῶν ἀνιαρῶν καὶ τῶν ἡδέων''

«Όταν κάποιος τον ρώτησε ποιος ήταν για αυτόν ο ορισμός της ευτυχίας, εκείνος απάντησε ότι χαρούμενος άνθρωπος δεν είναι άλλος από τον ελεύθερο και όταν οι άλλοι είπαν ότι οι χαρούμενοι άνθρωποι είναι αναρίθμητοι, απάντησε ξανά: "Αλλά εγώ έχω στο νου μου τον άνθρωπο ο οποίος ούτε ελπίζει ούτε φοβάται τίποτα"- "Αλλά πως μπορεί κάποιος να το πετύχει αυτό, καθώς όλοι μας είμαστε κυρίως δούλοι της ελπίδας και του φόβου;" Αν παρατηρήσεις τις ανθρώπινες υποθέσεις, θα καταλάβεις ότι δεν αξίζουν ούτε ελπίδα ούτε φόβο, καθώς, ό,τι και αν πεις οι πόνοι και οι χαρές όμοια προορίζονται να τελειώνουν».

Η επόμενη αξία που οφείλει να κατέχει ο ιστορικός, σύμφωνα με τον Λουκιανό, είναι η παρρησία και η αγάπη προς την αλήθεια. τοιοῦτος οὖν μοι ὁ συγγραφεὺς ἔστω, ἄφοβος, ἀδέκαστος, ἐλεύθερος, παρρησίας καὶ ἀληθείας φίλος³²³. Όπως είναι φυσικό, ο όρος "παρρησία" συναντάται αρχικά σε ιστοριογραφικά πλαίσια στο έργο του Πολυβίου κατά την περιγραφή της Ρωμαϊκής κατάκτησης της Ελλάδας στα 146 π.Χ., όπου ο συγγραφέας προβάλλει με θάρρος δυσάρεστες όψεις των σφαλμάτων και των παθογενειών των Ελλήνων.

322 Λουκιανός, *Δημόνακτος Βίος*, 19-20, Porod 2009: 38-39

323 Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 41.

ἐγὼ δ' οὔτε φίλον οὐδέ ποτ' ἂν ὑπολαμβάνω γνήσιον νομισθῆναι παρὰ τοῖς ὀρθῶς φρονοῦσι τὸν δεδιότα καὶ φοβούμενον τοὺς μετὰ παρρησίας λόγους, καὶ μὴν οὐδὲ πολίτην ἀγαθὸν τὸν ἐγκαταλείποντα τὴν ἀλήθειαν διὰ τὴν ἐσομένην ὑπ' ἐνίων προσκοπὴν παρ' αὐτὸν τὸν καιρὸν: συγγραφέα δὲ κοινῶν πράξεων οὐδ' ὅλως ἀποδεκτέον τὸν ἄλλο τι περὶ πλείονος ποιούμενον τῆς ἀληθείας³²⁴.

«Ἐγὼ λοιπὸν δὲν θεωρῶ οὔτε τὸν ἄνθρωπο ὁ οποίος εἶναι φοβισμένος καὶ δειλὸς στὴν ἐκφραση τῆς σκέψης του νὰ λογίζεται ἀπὸ αὐτοὺς που ἔχουν ἐξουσιοδοτηθεῖ νὰ κρίνουν ὡς καλὸς φίλος, οὔτε ὅτι θα ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται ὡς καλὸς πολίτης ἐκεῖνος ὁ οποίος ἀφήνει τὸ μονοπάτι τῆς ἀλήθειας ἐπειδὴ φοβάται μήπως προσβάλλει προσωρινὰ συγκεκριμένα πρόσωπα καὶ σαν συγγραφέα πολιτικῆς ιστορίας θα ἔπρεπε ἀπόλυτα νὰ ἀρνούμαστε νὰ ἀνεχτοῦμε ἐκεῖνο που δὲν δέχεται νὰ γράφει τὴν ἀλήθεια».

Ἡ τελευταία ιδιότητα που ἀποδίδεται σὲ ἕνα ἀξίω ἱστορικό ἀπὸ τὸν Λουκιανὸ εἶναι ἡ ιδιότητα τοῦ κοσμοπολίτη.

ξένος ἐν τοῖς βιβλίοις καὶ ἄπολις, αὐτόνομος, ἀβασίλευτος, οὐ τί τῶδε ἢ τῶδε δόξει λογιζόμενος, ἀλλὰ τί πέπρακται λέγων.³²⁵

«να εἶναι ξένος πρὸς τὰ βιβλία του, νὰ μὴν ἔχει πατρίδα ἢ δικιὰ του πόλη, ἀνεξάρτητος, χωρὶς νὰ δίνει λόγο σὲ βασιλιά, νὰ μὴν σκέφτεται πὼς θα φανοῦν στὸν καθένα αὐτὰ που γράφει, ἀλλὰ νὰ γράφει ὅτι ἀκριβῶς συνέβη».

Τὴν ἴδια θέση συναντᾶμε στὸ ἔργο τοῦ Πολυβίου ὅπου ἐκεῖνος ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν Φίλινο, ὁ οποίος ἔγραψε μιὰ φιλοκαρχηδονιακὴ ἱστορία καὶ στὸν Ρωμαῖο Φάβιο Πίκτωρα γιὰ τὴν παράδοση ἐσφαλμένων μαρτυριῶν γιὰ τὸν πρῶτο Καρχηδονιακὸ πόλεμο.

“δοκοῦσι δέ μοι πεπονθέναι τι παραπλήσιον τοῖς ἐρῶσι. διὰ γὰρ τὴν αἵρεσιν καὶ τὴν ὄλην εὐνοίαν Φιλίνῳ μὲν πάντα δοκοῦσιν οἱ Καρχηδόνιοι πεπραχθαι φρονίμως, καλῶς, ἀνδρωδῶς, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι τὰναντία, Φαβίῳ δὲ τοῦμπαλιν τούτων. ἐν μὲν οὖν τῷ λοιπῷ βίῳ τὴν τοιαύτην ἐπιείκειαν ἴσως οὐκ ἂν τις ἐκβάλλοι: καὶ γὰρ φιλόφιλον εἶναι δεῖ τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ φιλόπατριν καὶ συμμισεῖν τοῖς φίλοις τοὺς ἐχθροὺς

324 Πολύβιος, *Ἱστορίαι*, 38.4.6.3-5.

325 Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 41.

καὶ συναγαπαῶν τοὺς φίλους: ὅταν δὲ τὸ τῆς ἱστορίας ἦθος ἀναλαμβάνη τις, ἐπιλαθέσθαι χρῆ πάντων τῶν τοιούτων καὶ πολλάκις μὲν εὐλογεῖν καὶ κοσμεῖν τοῖς μεγίστοις ἐπαίνοις τοὺς ἐχθρούς, ὅταν αἱ πράξεις ἀπαιτῶσι τοῦτο, πολλάκις δ' ἐλέγχειν καὶ ψέγειν ἐπονειδίστως τοὺς ἀναγκαιοτάτους, ὅταν αἱ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἁμαρτίαι τοῦθ' ὑποδεικνύωσιν³²⁶.”

«Μου φαίνεται ὅτι ἦταν κάτι κοντινὸ σε εραστὲς, καθὼς ἐξαιτίας των ἀπόψεών του καὶ της συνεχούς εὐνοίας οἱ Καρχηδόνιοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ Φιλινὸς ἐπραξε συνετά, σωστά καὶ με ἀνδρεία, οἱ δε Ρωμαῖοι θεωροῦσαν τα ἀντίθετα, ἐνὼ καὶ ὁ Φάβιος εἶχε τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀποψη. Στους υπόλοιπους τομεῖς τῆς ζωῆς δὲν θα ἐπρεπε νὰ ἀποκλείουμε τέτοια εὐνοια καὶ ἐπιείκεια καθὼς ἓνας ἀγαθὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀγαπᾷ τους φίλους καὶ τὴν πατρίδα του καὶ πρέπει νὰ μισεῖ καὶ νὰ ἀγαπᾷ τους ἴδιους ἀνθρώπους που μισοῦν καὶ ἀγαποῦν οἱ φίλοι του, ἀλλὰ ὅταν κάποιος ἀναλαμβάνει νὰ γράψει ἱστορία, πρέπει νὰ ξεχνᾷ ὅλα τα παραπάνω καὶ πολλές φορές νὰ χαρακτηρίζει καὶ νὰ κοσμεῖ με τους μεγαλύτερους ἐπαίνους τους ἐχθρούς ἀν τὸ ἀπαιτοῦν οἱ πράξεις τους ἐνὼ θὰ ἀσκεῖ κριτικὴ καὶ ἀκόμη θὰ κατηγορεῖ τους πιο κοντινοὺς του φίλους κάθε φορά που τα σφάλματα των πράξεων τους τὸ ἐπιβάλλουν».

Ἡ παραπάνω ἀποψη τοῦ Λουκιανού δὲν εἶναι ἀσύνδετη με τις ἀξίες καὶ τα ιδεώδη τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας. Εἰδικότερα, ὁ Λουκιανὸς στο ἔργο του *Βίων Πρᾶσις* προβάλλει τὸν Διογένη τῆς Σινώπης νὰ μιλάει γιὰ τὸν εαυτό του ἐκθέτοντας τὸν σαν πολίτη τοῦ κόσμου: «τοῦ κόσμου πολίτην ὀρᾶς».³²⁷ Τέλος, αὐτὴ ἡ ιδιότητα ἀποδίδεται στὸν Διογένη τὸν Κυνικὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου: «ἐρωτηθεὶς πόθεν εἶη, "κοσμοπολίτης," ἔφη».³²⁸

Συνολικά, τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανού *Πὼς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* φαίνεται νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ στο εἶδος τοῦ που μας σώζεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ολοκληρωμένη πραγματεία γιὰ τὴ συγγραφὴ ἱστορίας. Τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανού, σὲ σύμπλευση με τὸ περιεχόμενον των περισσοτέρων ἐγχειριδίων προγυμνασμάτων που ἀναλύθηκαν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο καὶ ἀφοροῦν τὴν διδασκαλία τῆς ἱστορίας κατὰ τὴ δευτέρη σοφιστικὴ περίοδο, υπερτονίζει ὡς ἱστοριογραφικὰ πρότυπα τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Ξενοφῶντα. Οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς προγυμνασμάτων ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω στοχεύουν καὶ υπογραμμίζουν τὴν ικανότητα παραγωγῆς λόγου ὡς τὴν σημαντικότερη ιδιότητα που οφείλει νὰ ἀποκτήσει ὁ νέος ἱστοριογράφος καὶ φυσικὰ φροντίζουν μέσω τῆς ποικιλίας καὶ πολυμορφίας των ρητορικῶν ἀσκήσεων νὰ ἐμφυσησοῦν στους μαθητὲς τους τὴν εὐελιξία καὶ τὴν πολυχρηστικότητα τῆς γλώσσας ὡς

326 Πολύβιος, *Ἱστορίαι*, 1.14.2-5, Porod 2009: 39-42.

327 Λουκιανός, *Βίων Πρᾶσις*, 8.

328 Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, 6.63.

εργαλείου απαραίτητου για την περιγραφή και εξιστόρηση γεγονότων, προσώπων και καταστάσεων.

Ο Λουκιανός από την μεριά του, μέσω της συγκεκριμένης πραγματείας του και σαφώς επηρεασμένος από τις αστοχίες που παρατηρήθηκαν από τους ιστορικούς που περιέγραφαν τους παρθικούς πολέμους, στρέφει τη στόχευση της πραγματείας του στα λάθη που πρέπει να αποφεύγει ένας ιστοριογράφος αλλά και κυρίως στο ιδεολογικό και ηθικό φορτίο που οφείλει να «κουβαλά». Ουσιαστικά ο Λουκιανός, χωρίς να υποτιμά την αξία των ιστορικών γνώσεων και της δεινής ικανότητας παραγωγής λόγου που οφείλει να κατέχει ο ιστοριογράφος, θεωρεί ότι το μόνο εμπόδιο ανάμεσα σε αυτόν και σε ένα επιτυχημένο ιστοριογραφικό δοκίμιο είναι τα συμφέροντα, οι επιθυμίες και τα προσωπικά ρεύματα επιρροής. Ο Λουκιανός, ζώντας σε έναν κόσμο που φέρεται ή τουλάχιστον αρχίζει να φέρεται από το χρήμα και την εκάστοτε εξουσία, πιστεύει ότι το δικό του λιθαράκι στην εκπαίδευση και ανάδειξη του νέου ιστοριογράφου και κατά συνέπεια στον εκπαιδευτικό κόσμο της εποχής του δεν θα είναι να του προτείνει να διαβάσει τον Ξενοφώντα ή να εξασκηθεί στον διάλογο, την υπόθεση και σε άλλες γραμματικές ασκήσεις. Στόχος του είναι να καταστήσει τον ιστοριογράφο έναν μεσολαβητή των γεγονότων, ο οποίος τα περιγράφει στους αναγνώστες ή ακροατές του όντας κενός από τα προσωπικά του πάθη και βιώματα, διασφαλίζοντας έτσι τις αξίες της αξιοπιστίας και φιλαληθείας.

Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας, επηρεασμένος από τις αρχές της Κυνικής φιλοσοφίας επιχειρεί να αποσυνδέσει την συγγραφή ιστοριογραφικών έργων από την υλική ανταμοιβή του ιστοριογράφου από τους επίδοξους πάτρωνες του και να του καταστήσει σαφές ότι η αμοιβή του δεν περιορίζεται σε υλικά πλαίσια αλλά στην εκπόνηση έργων αδέκαστων και διαχρονικών που διασφαλίζουν την έννοια της ανιδιοτέλειας.

Συμπεράσμα.

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης της περιόδου που μελετάμε είναι η μελέτη της ρητορικής ως η συνηθέστερη μορφή ανώτατης εκπαίδευσης. Η ρητορική εκπαίδευση στηρίζονταν στο στάδιο της εκμάθησης των βασικών ασκήσεων (προγυμνάσματα), οι οποίες έδιναν την απαραίτητη εξοικείωση στην αφήγηση, στην περιγραφή, στην σύγκριση, στον έπαινο, στον ψόγο, και στην αναίρεση ή επιβεβαίωση ενός επιχειρήματος. Θεμέλιος λίθος των παραπάνω ασκήσεων ήταν η παιδεία των κλασικών κειμένων. Η πρώτη ολοκληρωμένη πραγματεία προγυμνασμάτων και ανάλυσης της ρητορικής αποδίδεται στον Θέωνα κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Αναφορικά με την ιστοριογραφική εκπαίδευση της εποχής, αρκεί να φανταστούμε έναν κόσμο στον οποίο οι μελλοντικοί ιστορικοί καλούνται πρώτα να γράψουν ιστορική μυθοπλασία, να επινοήσουν ιστορίες στα πλαίσια του είδους της εναλλακτικής ιστορίας και έπειτα να παρουσιάσουν προσωποποιήσεις ιστορικών χαρακτήρων για σχολικές παραστάσεις και δημόσιες εορτές.

Οι κυριότερες ιστορικές πηγές για την διδασκαλία της ιστορίας κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής ανάγονται στα έργα του Ηροδότου και του Θουκυδίδη.³²⁹ Τα ιστορικά θέματα που προβάλλονταν στα προγυμνάσματα και κατά συνέπεια διδάσκονταν οι μαθητές, κατηγοριοποιούνται χρονικά σε 4 ομάδες. Η πρώτη και η δεύτερη ομάδα αναλύει ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα και πρόσωπα που έδρασαν πριν και κατά την περίοδο των Περσικών πολέμων αντίστοιχα. Η τρίτη ομάδα εξετάζει την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, ενώ η τέταρτη μελετά τον 4ο π.Χ. αιώνα έως και τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου.³³⁰

Όπως φάνηκε από το παραπάνω κεφάλαιο, ο πυρήνας της διδασκαλίας κατά την περίοδο μελέτης εστίαζε στην ρητορική και ιδιαίτερα στη διδασκαλία ιστορικών θεμάτων. Οι πρακτικές που φαίνεται να χρησιμοποιούνται για την μεταλαμπάδευση των ιστορικών γνώσεων κρίνονται αξιέπαινες και πρωτοποριακές, καθώς ο μαθητής δε δεχόταν παθητικά τα ιστορικά δεδομένα αλλά καλούνταν να τα διασκεύασει και να τα κατανοήσει με έναν τρόπο δυναμικό. Ειδικότερα, η άσκηση μετατροπής μιας μορφής ιστορικού κειμένου το οποίο μπορεί να παραδιδόταν στο είδος του διαλόγου, για παράδειγμα, σε όλες τις υπόλοιπες εκφάνσεις του γραπτού και προφορικού λόγου (ερώτηση, υπόθεση, θέση κ.α.) αποτελεί μια διδασκαλία η οποία χαρακτηρίζεται ως εγκύκλια, καθώς καλύπτει όλο το φάσμα της αναμενόμενης για τον επίδοξο ιστορικό ή ρήτορα εκπαίδευσης. Επομένως, η διαδικασία σύνθεσης λόγου (γραπτού και προφορικού) αναπτυσσόταν αρμονικά από τον μαθητή χωρίς αυτός να αναμένεται να υστερεί σε μια συγκεκριμένη μορφή λόγου, καθώς διδάσκοταν μέσα από ένα και μόνο σώμα ασκήσεων όλο το φάσμα της αναμενόμενης συνθετικής γνώσης. Αν προσπαθούσαμε να παρομοιάσουμε τη διαδικασία με τις σύγχρονες εκπαιδευτικές μεθόδους, τότε αυτή θα προσομοίαζε με τη σημερινή διδασκαλία του μαθήματος της έκθεσης, με μια ουσιώδη διαφορά. Οι μαθητές των ρητορικών και σοφιστικών σχολών της περιόδου μελέτης επρόκειτο ύστερα από ένα εύλογο χρονικό διάστημα να κληθούν να «ξεδιπλώσουν» τις ρητορικές και συγγραφικές τους ικανότητες μπροστά στο κοινό, δηλαδή, σε δημόσια θέα.

---

329 Όπως σημειώνει ο Gibson, οι περισσότερες αναφορές από το έργο του Ηροδότου σχετίζονται κυρίως με τα δυο πρώτα βιβλία της *Ιστορίας* του, ενώ υπάρχουν μεμονωμένες αναφορές από τα βιβλία 3, 5, 7 και 8. Από το έργο του Θουκυδίδη αναφέρονται κυρίως τα τρία πρώτα βιβλία μαζί με μεμονωμένες αναφορές στα βιβλία 4 και 7. Βλ. Gibson 2004: 117, υποσημ. 59.

330 Gibson 2004: 117.

Κεφάλαιο Γ'

Το έργο *Εικόνες του Φιλοστράτου του Πρεσβύτερου*

Σκοπός του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να αναλύσει το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου και ιδιαίτερα την χρησιμότητα και τον ρόλο που διαδραμάτιζε το λογοτεχνικό είδος της *έκφρασης* στην εκπαίδευση της δεύτερης σοφιστικής περιόδου. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η *έκφραση* ως λογοτεχνικό είδος χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως μέρος ενός σώματος ευρύτερων ρητορικών και γραμματειακών ασκήσεων με τον τίτλο *προγυμνάσματα*, οι οποίες στόχευαν στην καλλιέργεια και εξάσκηση της τέχνης του γραπτού και προφορικού λόγου σε πολυποίκιλες περιστάσεις της δημόσιας ζωής. Οι προγυμνασματικές μορφές εξάσκησης συναντώνται αρχικά στο έργο *Τέχνη Ρητορική*, το οποίο περιλαμβάνεται στα έργα του Αριστοτέλη, όμως με βάση τις τελευταίες θεωρήσεις αποδίδονται στον Αναξιμένη από την Λάμψακο, ενώ χρονικά τοποθετούνται στον τέταρτο αιώνα π.Χ. (380-320). Η εξέλιξη και ανάδειξη των προγυμνασμάτων οφείλεται στο ρεύμα της δεύτερης σοφιστικής περιόδου και ιδιαίτερα στις προσωπικότητες των Αίλιου Θέωνα (μέσον πρώτου αιώνα μ.Χ.), Ερμογένη από την Ταρσό (περίοδος συγγραφής: 161-180 μ.Χ.), και του Αφθονίου από την Αντιόχεια (δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα μ.Χ.), των οποίων τα έργα σώζονται σήμερα.

Αρχικά, αξίζει να αναλυθεί η θέση της άσκησης της *έκφρασης* μέσα στα πλαίσια των προγυμνασμάτων. Ειδικότερα, η σειρά που κατείχε η *έκφραση* στην διδασκαλία ανάμεσα στα υπόλοιπα προγυμνάσματα διέφερε λόγω της εκφραστικής ιδιαιτερότητας που εμφάνιζε, κατατάσσοντας την κατά μια έννοια ως το δυσκολότερο προγύμνασμα για τους μαθητές. Ενώ με βάση την παράδοση των χειρογράφων, η *έκφραση* βρισκόνταν στις τελευταίες θέσεις, κατά την αυθεντική αλληλουχία των ασκήσεων του Θέωνα η *έκφραση* διδάσκεται πέμπτη κατά σειρά μετά από την άσκηση του κοινού τόπου. Επιπρόσθετα, ο Νικόλαος τονίζει ότι αρκετοί ρήτορες-σοφιστές επέλεξαν να διδάξουν την *έκφραση* αμέσως μετά την σύγκριση, εξαιτίας της χρήσης του ανείμενου (ασμενούς, εξευγενισμένου, αργού) ρυθμού και από τις δύο ασκήσεις, όπως τονίζει στον ορισμό που δίνει στο είδος της *έκφρασης*.³³¹

Μια ακόμη σύνθετη προβληματική εγείρεται από τις αναφορές του Ψεύδο-Ερμογένη, ο οποίος τονίζει ότι η σύγκριση και η *έκφραση* δεν χρησιμοποιούνται από ορισμένους σοφιστές ως ξεχωριστά προγυμνάσματα, αλλά η διδασκαλία τους ενσωματώνεται στην διδασκαλία του προγυμνάσματος του κοινού τόπου, ή του εγκωμίου, ή του ψόγου για την άσκηση της σύγκρισης, ενώ η *έκφραση* μπορούσε να περιληφθεί στα προγυμνάσματα του μύθου και του διηγήματος πέραν των προγυμνασμάτων του εγκωμίου και του κοινού τόπου. Έτσι, αναδεικνύεται βέβαια και η ευελιξία των θεματικών μιας *έκφρασης*, η οποία της επέτρεπε να συνδέεται με ένα ευρύ φάσμα

ασκήσεων και μορφών του γραπτού λόγου, ή να αποτελεί δομικό συστατικό τους.³³²

Αναφορικά με την δομή και την οργάνωση των κεφαλαίων μιας έκφρασης, στο έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου προτάθηκαν πολλές διαφορετικές και ασύνδετες αρκετές φορές προσεγγίσεις, ενώ παράλληλα ξεχώριζε το αρχιτεκτονικό μοντέλο που προτάθηκε από τον Lehmann και αναλύεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο. Η τυπική δομή όμως μιας έκφρασης που χρησιμοποιούνταν από το κατά τύποις εκπαιδευτικό σύστημα της δεύτερης σοφιστικής περιόδου διαφέρει αρκετά από την δομή του έργου του Φιλοστράτου. Στο προοίμιο, υπήρχε ο σύντομος ορισμός του θέματος, ενώ ακολουθούσε η απαρίθμηση των θεματικών κατηγοριών που θα αναλύονταν. Έπειτα, και σύμφωνα με τον Θέωνα, ο οποίος προέτρεπε στην πραγματεία του κάθε δάσκαλο να επιλέξει παραδείγματα από την λογοτεχνία, οι συγγραφείς επέλεξαν να συνδέσουν και να προβάλουν κάθε μια από τις θεματικές κατηγορίες που απαριθμήθηκαν στην αρχή, με αποσπάσματα έργων της κλασικής λογοτεχνίας, ενώ δεν παρέλειπαν την εισαγωγή γενικευμένων αναφορών σχετικά με την γλωσσική μορφή της έκφρασης τους, αλλά και την ένταξη του έργου τους σε κάποιο ευρύτερο συγκείμενο. Τέλος υπάρχουν περιπτώσεις ασκήσεων-εκφράσεων που κλείνουν με έναν ιδιαίτερο και ξεχωριστό για την καθεμία τρόπο, όπως η έκφραση του Αφθόνιου, ο οποίος περιγράφει στο τέλος την Αλεξανδρινή ακρόπολη, αλλά και η έκφραση του Νικόλαου, ο οποίος παρέχει συμβουλές για την χρήση της έκφρασης στα τρία είδη ρητορικών λόγων: στους δικανικούς, στους επιδεικτικούς και στους συμβουλευτικούς.³³³

Πως όμως ορίζεται η έκφραση στα πλαίσια της διδακτικής και παιδευτικής της λειτουργίας; Όπως αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, η πιο γνωστή προσπάθεια ορισμού της έκφρασης βρίσκεται στα έργα των Αίλιου Θέωνα, Αφθόνιου, Ψεύδο-Ερμογένη και Νικόλαου με την χρήση του ίδιου ουσιαστικά λεξιλογίου, εκτός από τον ορισμό του Νικόλαου, ο οποίος, αντί για τον όρο ‘‘περιγηματικός’’ χρησιμοποιεί τον όρο ‘‘αφηγηματικός’’: «ἔκφρασις ἔστι λόγος περιγηματικός ἑναργῶς ὑπ’ ὄψιν ἄγων τό δηλούμενον»³³⁴, «έκφραση είναι ο περιγραφικός λόγος, ο οποίος οδηγεί με ζωντάνια μπροστά στα μάτια, το αντικείμενο που περιγράφεται». Η παραπάνω φράση, όπως πιθανότατα και κάθε άλλος ορισμός που παραδιδόταν από τον δάσκαλο στον μαθητή, έπρεπε να απομνημονευτεί από πλευράς του μαθητή μέσω της μεθόδου της συνεχούς επανάληψης. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της ερμηνείας του είναι ο ρόλος του ακροατηρίου. Ενώ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα προγυμνάσματα ορίζονταν με περισσότερο επίσημους όρους (το διήγημα για παράδειγμα ορίζονταν ως ο λόγος ο οποίος εξέθετε

332 Webb 2009: 50.

333 Webb 2009: 50.

334 Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 10.49, κ.ε.

γεγονότα τα οποία συνέβησαν ή φανερώνουν κάποια πιθανότητα να συμβούν), η έκφραση αντίθετα ορίζονταν αρχικά σε σχέση με την επιρροή που ασκούσε στον θεατή. Επομένως, αυτή η άσκηση προσέλκυε σε μεγαλύτερο και ακριβέστερο βαθμό την προσοχή του μαθητή από ότι οι άλλες αναφορικά με την επικοινωνιακή λειτουργία της ρητορικής και με τη ζωντανή αλληλεπίδραση ανάμεσα στον ομιλητή και το ακροατήριο.

Η ιδέα της τοποθέτησης «μπροστά στα μάτια» (ὕπ' ὄψιν ἄγων) ανάγεται ήδη στην ρητορική θεωρία του Αριστοτέλη,³³⁵ ο οποίος συζητά για τη δύναμη της μεταφοράς να τοποθετήσει το έκθεμα μπροστά στα μάτια του θεατή-ακροατή (πρὸ ὀμμάτων), καθιστώντας έτσι την έκφραση συνώνυμη με άλλους ρητορικούς όρους που σχετίζονται με την ζωντανή περιγραφή, όπως η ενάργεια, η διατύπωση και η διαγραφή (descriptio, explicatio, sub oculos subiectio στη λατινική γλώσσα.). Παραδείγματα των παραπάνω όρων συναντάμε στην περιγραφή της καταστροφής της Φωκίδας από τον Δημοσθένη ως διατύπωση,³³⁶ αλλά και στο έργο του ρήτορα Τιβερίου, όπου η διαδικασία της διατύπωσης οδηγεί το θέμα μπροστά στα μάτια του θεατή.³³⁷

Στην πράξη, οι συγγραφείς που αναφέρονται παραπάνω επικαλούνται πλήρως την μεταφορική ιδιότητα του ορισμού που παραδίδουν. Έτσι, η έκφραση προσπαθεί να πετύχει κάτι το οποίο είναι γλωσσολογικά αδύνατο, στοχεύοντας στην αίσθηση της όρασης του ακροατή και φέρνοντας το αναφερόμενο (δηλούμενο) στο παρόν του ακροατηρίου. Τελικός στόχος είναι η μετατροπή του ακροατή σε θεατή.³³⁸ Ο ρόλος της ενάργειας είναι πρόδηλος για τους περισσότερους συγγραφείς προγυμνασμάτων, και ιδιαίτερα για τον Σαρδιανό, τον Θέωνα και τον Νικόλαο. Το επίθετο 'εναργής' σημαίνει ο ξεκάθαρα ορατός, επομένως η ύστερη χρήση του στην ρητορική για να ορίσει τον λόγο ο οποίος φαίνεται να «εμφανίζεται» στα μάτια του θεατή είναι μεταφορική. Αυτή η συνεχής προσφυγή στην χρήση της μεταφοράς έχει την εξήγησή της³³⁹. Όλες οι συζητήσεις που προσπαθούσαν να ορίσουν την διδακτική λειτουργία της έκφρασης κατά το παρελθόν

---

335 Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική*, 1411b, 24-25.

336 Δημοσθένης *Περί τῆς παραπρεσβείας* 19.65, Τιβέριος, *Περί τῶν παρά Δημοσθένει σχημάτων*, 43, Webb 2009: 51-52.

337 Έλληνας ρήτορας του ύστερου τρίτου και τέταρτου αιώνα μ.Χ. Το μοναδικό του έργο το οποίο και σώζεται, έχει τίτλο: *Περί τῶν παρά Δημοσθένει σχημάτων*, όπου χρησιμοποιεί ως κύρια πηγή του το έργο του Αψίνη. Βλ. λήμμα «Tiberius» στο H. Cancik & H. Schneider, επιμέλεια, *Brill's new Pauly*, Leiden, 2006.

338 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 119, 11.31-32, Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 68, 11.11-12.

339 Levy & Pernot 1997: 15-29, Manieri 1998: 113-122.

πρότειναν ιδέες και θεωρήσεις οι οποίες ξεπερνούσαν σε πολυπλοκότητα το τεχνικό λεξιλόγιο της εποχής που θα μπορούσε να τις περιγράψει, καθώς η έκφραση είναι ένα είδος το οποίο υπερπηδά τις συνήθειες κατηγοριοποιήσεις και τις συνήθειες προσδοκίες για την γλώσσα. Αυτή λοιπόν η αμηχανία που προκαλούσε το συγκεκριμένο είδος διαφαίνεται και στην συχνή χρήση της λέξης «σχεδόν» από τους συγγραφείς προγυμνασμάτων. Για παράδειγμα, ο Θέων αναφέρει ότι οι ακροατές βλέπουν σχεδόν το θέμα,³⁴⁰ ενώ ο Νικόλαος χρησιμοποιούσε τη λέξη «μόνονου» καθώς οι ακροατές γίνονταν σχεδόν θεατές.³⁴¹ Η θεατρικότητα του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους κατά τον ορισμό του τονίζεται από τις φράσεις «ὕπ' ὄψιν ἄγων»³⁴² και «[ἔκφρασις] πειρᾶται θεατάς τοὺς ἀκούοντας ἐργάζεσθαι».³⁴³ Η πρώτη ουσιαστικά αναφέρεται στον δραματοποιό, ο οποίος κυριολεκτικά αναπαράγει χαρακτήρες και γεγονότα, τοποθετώντας τα μπροστά στα μάτια του κοινού, ενώ η δεύτερη, η οποία αποδίδεται στον Νικόλαο, φανερώνει την τάση του δραματοποιού να θεωρεί τους ακροατές του ως θεατές μιας θεατρικής παράστασης παρά ενός έργου τέχνης.³⁴⁴

Αντίθετα, ο όρος “περιγηματικός”, ορίζει τον ομιλητή ως τον οδηγό του ακροατή γύρω από την τοποθεσία που περιγράφεται, με τον ίδιο τρόπο που ο Πausανίας μας οδηγεί γύρω από την Ελλάδα στο έργο του *Περιήγηση Ελλάδος*. Η αναλογία ανάμεσα σε έναν λόγο και σε ένα ταξίδι είναι συχνή στην Ελληνική γραμματεία, καθώς ακόμη και ο όρος της διήγησης κυριολεκτικά σημαίνει την καθοδήγηση μέσα από μια συγκεκριμένη θεματική, ενώ ένα αντίστοιχο παράδειγμα συναντάμε και στον Πίνδαρο:

«ἀλλ' ἐπὶ πάσας ὀλκάδος ἔν τ' ἀκάτω, γλυκεῖ' αἰοῖδά, στεῖχ' ἀπ' Αἰγίνας, διαγγέλλοισ', ὅτι Λάμπωνος υἱὸς Πυθέας εὐρουσθενῆς νίκη Νεμείοις παγκρατίου στέφανον».

«αλλά σε κάθε πλοίο και βάρκα, γλυκό τραγούδι, από την Αίγινα διαλαλεί ότι ο αγαθός γιος του Λάμπωνα, ο Πυθέας, κέρδισε το στεφάνι της νίκης στο Παγκράτιο στους αγώνες της Νεμέας».³⁴⁵

Ο Πίνδαρος μέσα από αυτό το χωρίο προσπαθεί να αναδείξει τα λειτουργικά πλεονεκτήματα που αποδίδει στον πελάτη του η επιλογή του δικού του μέσου για προβολή. Οι ωδές του ταξιδεύουν σε κάθε πλοίο, ενώ τα αγάλματα παραμένουν στην ίδια βάση. Ακόμη, ο Πίνδαρος επισημαίνει την

---

340 Αίλιος Θέων, *Προγυμνάσματα*, 119, 11.31-32.

341 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 70, 11.5-6.

342 Ερμογένης *Προγυμνάσματα* 10.49, κ.ε.

343 Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, 68, 11.11-12.

344 Webb 2009: 52-53.

345 Πίνδαρος, *Ωδές, Νεμεόνικοι*, 5.1-5.

σιωπή του αγάλματος για να την αναδείξει ως μειονέκτημα απέναντι στο δικό του μέσο. Η επιλογή της αναφοράς της Αίγινας μόνο τυχαία δεν είναι. Ο ποιητής φαίνεται να αναφέρεται σε δυο πτυχές της πόλης: την περίφημη γλυπτική σχολή και την θαλάσσια παράδοσή της. Υποθέτουμε ότι ο Πίνδαρος επιχειρεί να εκμεταλλευτεί την μια διάσημη παράδοση της Αίγινας εις βάρος της άλλης για να αναδείξει το έργο του.³⁴⁶ Όμως, η έννοια της περιήγησης στην οποία μας παραπέμπει ο όρος «περιηγηματικός» ουσιαστικά περιγράφει μια περισσότερο εκλεπτυσμένη και επεξεργασμένη μορφή εξιστόρησης, δηλαδή, μεταφορικά, ένα δυσκολότερο μονοπάτι παρά την ευθεία διαδρομή της διήγησης. Έτσι η έκφραση και ο ομιλητής της δεν περιορίζονται μόνο στην προβολή της τοποθεσίας, του γεγονότος ή του προσώπου που περιγράφεται, αλλά επεκτείνονται και στην χειραγώγηση της προσοχής του ακροατηρίου προσθέτοντας τάξη και νόημα στο πλήθος των προβαλλόμενων που «παρελαύνουν» μπροστά στα μάτια του θεατή-ακροατή.³⁴⁷

Από την πλευρά του Φιλοστράτου, στο έργο *Εικόνες* δεν διαφαίνεται κάποια συγκεκριμένη προσπάθεια ορισμού του έργου ως έκφραση, καθώς ο ίδιος προτιμά να μην χρησιμοποιήσει τον συγκεκριμένο όρο ή ομόρριζά του για να προσδιορίσει το έργο του. Η «δήλωση προθέσεων» του περιορίζεται στο προοίμιο, όπου δηλώνεται ότι το έργο στοχεύει στην εκμάθηση της θέασης και της ορθής ερμηνείας των έργων ζωγραφικής από το μαθητικό κοινό του.

«ἐγὼ μὲν οὖν καὶ ἀπ’ ἐμαυτοῦ ᾧμην δεῖν ἐπαινεῖν τὰς γραφάς, ἦν δὲ ἄρα υἱὸς τῷ ξένῳ κομιδῇ νέος, ἐς ἔτος δέκατον, ἤδη φιλήκοος καὶ χαίρων τῷ μανθάνειν, ὅς ἐπεφύλαττέ με ἐπιόντα αὐτὰς καὶ ἐδεῖτό μου ἐρμηνεύειν. ἴν’ οὖν μὴ σκαιὸν με ἡγοῖτο, ἔσται ταῦτα,» ἔφην «καὶ ἐπίδειξιν αὐτὰ ποιησόμεθα, ἐπειδὴν ἦκη τὰ μειράκια.» ἀφικομένων οὖν ὁ μὲν παιῶν ἔφην «προβεβλήσθω καὶ ἀνακείσθω τούτῳ ἢ σπουδῇ τοῦ λόγου, ὑμεῖς δὲ ἔπεσθε μὴ ξυντιθέμενοι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐρωτῶντες, εἴ τι μὴ σαφῶς φράζοιμι».³⁴⁸

«Μου ἦρθε λοιπόν η ιδέα ότι οφείλω να μιλήσω επαινετικά για τους πίνακες ζωγραφικής, όταν ο γιος του οικοδεσπότη μου, ένα μικρό αγόρι μόνο δέκα χρονών αλλά ήδη ένας δραστήριος ακροατής και διψασμένος για μάθηση με παρακολουθούσε καθώς πήγαινα από τον έναν στον άλλο πίνακα ζητώντας από μένα να τους ερμηνεύσω σε αυτόν. Έτσι, για να μη με θεωρήσει αγενή, απάντησα “εντάξει, ας κάνουμε μια επεξήγηση των πινάκων μόλις φτάσουν και τα άλλα αγόρια” Όταν

346 Ο` Sullivan, 2003, 81-82.

347 Webb 2009: 53-54.

348 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.1.5.

λοιπόν ήρθαν, είπα: ‘‘Άς μπει μπροστά το αγόρι για να του απευθύνω την προσπάθεια μου για ερμηνεία των πινάκων και εσείς οι υπόλοιποι ακολουθείστε μας, όχι μόνο με την ακοή σας αλλά κάνοντας και ερωτήσεις, εάν κάτι δεν είναι σαφές».

Συνθέτοντας μια έκφραση.

Κατά την διαδικασία σύνθεσης μιας έκφρασης, οι συγγραφείς πρότειναν την απαρχή του έργου από τις γενεσιουργές αιτίες του και στην συνέχεια ακολουθούσε η υπόλοιπη περιγραφή. Έτσι, στην περίπτωση που το έργο περιέγραφε έναν ανδριάντα, το κείμενο ξεκινούσε από την ανάλυση του κεφαλιού της μορφής και ολοκληρωνόταν στα πέλματα. Στις περιστάσεις περιγραφής γεγονότων αρχικά παρατίθενται οι αιτίες που οδήγησαν σε αυτά και στο τέλος οι συνέπειες τους. Για παράδειγμα, η πρότυπη έκφραση του Λιβάνιου για την περιγραφή μιας μάχης ξεκινά με το διπλωματικό προλούδιο των εχθροπραξιών, όπου οι ρήτορες κάθε πόλης αγορεύουν υπέρ ή κατά του πολέμου, και καταλήγει με τους εορτασμούς της νικητήριας πόλης και την καταστροφή της ηττημένης.³⁴⁹ Από την έκφραση της Αλεξανδρινής ακρόπολης του Αφθόνιου σημειώνουμε την συμπερίληψη των «περιέχοντων», δηλαδή όλων εκείνων των αξιομνημόνευτων οικοδομημάτων γύρω από την τοποθεσία που επιθυμεί να περιγράψει η έκφραση και των «έν αυτοῖς ὑπαρχόντων», δηλαδή την κυρίως περιγραφή της τοποθεσίας της έκφρασης.³⁵⁰

Η θεματολογία των διδακτικών εκφράσεων.

Για να προβληθεί καλύτερα η θεματολογία των διδακτικών εκφράσεων στα πλαίσια των προγυμνασμάτων αξίζει να παρατεθεί ο πίνακας που παραδίδει η Webb.³⁵¹

Συγγραφέας	Θέματα
Θέων.	Γεγονότα, προσωπικότητες, τοποθεσίες, περίοδοι, τρόποι.
Ψεύδο-Ερμογένης	Προσωπικότητες, γεγονότα, τοποθεσίες, καταστάσεις (καιροί), περίοδοι.
Αφθόνιος	Προσωπικότητες, γεγονότα, εποχές, τοποθεσίες,

349 Λιβάνιος, *Προγυμνάσματα*, 460-464.

350 Αφθόνιος, *Προγυμνάσματα*, 37.

351 Webb 2009: 56.

	ζώα, φυτά.
Νικόλαος	Τοποθεσίες, εποχές, προσωπικότητες, γεγονότα, πίνακες ζωγραφικής και ανδριάντες.

Από τον παραπάνω πίνακα εξάγεται το συμπέρασμα ότι, η μόνη έκφραση που περιγράφει πίνακες ζωγραφικής για εκπαιδευτικούς σκοπούς κατά την περίοδο της δεύτερης σοφιστικής είναι το έργο *Εικόνες* του Φιλόστρατου, καθώς η έκφραση του Νικόλαου που επίσης περιγράφει έργα ζωγραφικής και ανδριάντες εκτός των άλλων τοποθετείται χρονικά στον 5ο αιώνα μ.Χ., τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο την μοναδικότητα του έργου του Φιλοστράτου.

Τα ιδιαίτερα γλωσσικά χαρακτηριστικά μιας διδακτικής έκφρασης χαρακτηρίζονται από ένα συγκεκριμένο και πρωταρχικό στόχο. Η γλώσσα της έκφρασης οφείλει να προσομοιάζει με το ίδιο το αντικείμενο το οποίο περιγράφει. Η παραπάνω θέση εκφέρεται με διαφορετικό τρόπο από όλους τους κυριότερους εκπροσώπους των ρητορικών προγυμνασμάτων. Επομένως, ο Αφθόνιος αρχικά χρησιμοποιεί τον όρο «ἀπόμιμείσθαι» για να περιγράψει την σχέση της γλώσσας της έκφρασης με το αντικείμενο περιγραφής, ενώ ο Ψεύδο-Ερμογένης σημειώνει την λέξη «συνεξομοιοῦσθαι» για την ανάλυση της ίδιας σχέσης.³⁵²

Συνολικά, στις αρχαίες σχολικές αίθουσες οι ορισμοί που δόθηκαν παραπάνω αντικατοπτρίζουν μόνο ένα μικρό μέρος της διδασκαλίας της έκφρασης και των άλλων προγυμνασμάτων. Η σημαντικότερη μέθοδος διδασκαλίας φαίνεται να ήταν αυτή των παραδειγμάτων. Η αξία αυτής της μεθόδου τονίζεται ιδιαίτερα από τον Θέωνα, είτε αυτά προέρχονταν από κλασικούς συγγραφείς, είτε συνθέτονταν από τους ίδιους τους δασκάλους. Και στις δυο περιπτώσεις αναμενόταν από τους μαθητές να εσωτερικεύσουν τα παραδείγματα τα οποία διδάχθηκαν, ώστε να μπορούν να συνθέσουν τις δικές τους μιμήσεις. Ακόμη όμως και τα παραδείγματα εκφράσεων που προέρχονται από την κλασική λογοτεχνία δεν παρουσιάζουν κάποια συγκεκριμένη ενότητα. Έτσι, εκφράσεις όπως οι περιγραφές του Θερσίτη³⁵³ και του Ευρυβάτη,³⁵⁴ οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα για περιγραφές προσώπων περιορίζονται μόνο σε ένα ή δύο στίχους, ενώ άλλες έχουν υπολογίσιμη έκταση, όπως η περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, ή η νυχτερινή μάχη στο έβδομο βιβλίο της ιστορίας του Θουκυδίδη. Επίσης η νυχτερινή μάχη του

352 Ψεύδο-Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 23, 11.11-12, Patillon 1997: 148, Webb 2009: 57.

353 Όμηρος, *Ιλιάδα*, 2.217, 219.

354 Όμηρος, *Οδύσσεια*, 19.246.

Θουκυδίδη έχει δραματικό τόνο,³⁵⁵ ενώ άλλες, όπως η περιγραφή του λιμένα του Χειμέριου,³⁵⁶ φαίνονται στον σύγχρονο αναγνώστη ως ψυχρές αναφορές (σχήμα).³⁵⁷

Ο γενικός στόχος του εκπαιδευτικού συστήματος κατά την αρχαιότητα ήταν η ανάδειξη ενός ενήλικα με ευγλωττία και ένα σταθερό υπόβαθρο γενικής παιδείας (εγκύκλιος παιδεία). Η βασική εκπαιδευτική ύλη χωρίζονταν σε τρία στάδια. Αρχικά, τα παιδιά ακολουθούσαν τον γραμματιστή για να διδαχθούν ανάγνωση, έπειτα τον γραμματικό από τον οποίο διδάσκονταν ποίηση, και τέλος παρακολουθούσαν τη διδασκαλία του ρήτορα-σοφιστή, από τον οποίο αποκτούσαν αρχικά εξοικείωση με τα κείμενα των κλασικών συγγραφέων και έπειτα εξασκούσαν στην σύνθεση ολοκληρωμένων λόγων στηριγμένων σε ένα μεγάλο εύρος ιστορικών ή μυθοπλαστικών θεμάτων.³⁵⁸ Η θέση του έργου *Εικόνες* ανήκει και στιγματίζει το τελικό στάδιο της εκπαίδευσης, για την οποία δυστυχώς η πρόσβαση δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη από κάθε κοινωνική ομάδα στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα από την στιγμή που η κάθε μορφής εκπαίδευσης ήταν αποτέλεσμα κυρίως ιδιωτικών πρωτοβουλιών και πόρων.

Το εννοιολογικό πλαίσιο του όρου *έκφραση*.

«Η έκφρασις αποτελεί τον περιγραφικό λόγο ο οποίος στοχεύει στην αναπαράσταση του «αντικειμένου» με ζωντάνια μπροστά στα μάτια του δέκτη».³⁵⁹ Αναφορικά με τον παραπάνω ορισμό, κρίνεται χρήσιμο να συμπληρωθεί η έννοια «αντικείμενο» όπως αυτή αναφέρθηκε παραπάνω. Σε καμία περίπτωση ο όρος «αντικείμενο» δεν περιγράφει μόνο έργα τέχνης τα οποία περιγράφονται από μια λογοτεχνική έκφραση. Αντίθετα, τα εγχειρίδια των κυριότερων εκπροσώπων της δεύτερης σοφιστικής όταν αναλύουν το προγύμνασμα *έκφρασις* φροντίζουν να καταστήσουν σαφές ότι αυτό μπορεί να περιγράφει με την ίδια ενάργεια πρόσωπα, τόπους, χρόνο, γεγονότα, ενώ τα ύστερα προγυμνάσματα προσέθεταν στις περιγραφές τους εκφράσεις φυτών, ζώων και εορτών.

Αδιαμφισβήτητα, η παραπάνω παράγραφος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας καταγιγισμός εννοιολογικών σχηματισμών, των οποίων η παράλειψη της ανάλυσης τους μόνο προβλήματα θα δημιουργούσε στην συνέχεια. Ο Ερμογένης, ως κυριότερος εκπρόσωπος του είδους των προγυμνασμάτων στα οποία ανήκει και η έκφραση, τονίζει ότι οι ξεχωριστές αρετές της έκφρασης είναι η σαφήνεια και η ενάργεια, ενώ ο ρυθμός οφείλει να συνεισφέρει στην προσπάθεια

355 Walker 1993: 353-357.

356 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 1.46.4.

357 Webb 2009: 58.

358 Marrou 1965: 260 κ.ε, Webb 1992: 31-32.

359 Bartsch 1989, 7-10, Becker 1995, 24-31, Webb 1999, 11-15, Elsner 2002, 1.

εξαγωγής του οπτικού μηνύματος μέσω της ακρόασης του λογοτεχνικού έργου. Κριτικής σημασίας για αυτόν αποτελεί το γεγονός της συμπόρευσης της έκφρασης με το προβαλλόμενο «αντικείμενο».³⁶⁰

Από τις αρετές της έκφρασης όπως αυτές δηλώθηκαν παραπάνω ξεχωρίζει η ανάγκη ορισμού της αισθητικής ενάργειας, καθώς αυτή διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο για την μελέτη της έκφρασης, επειδή στα πλαίσια της λογοτεχνικής και οπτικής αναπαραστάσεις προσεγγίζουν η μια την άλλη περιγράφοντας λογοτεχνικά ένα έργο οπτικής τέχνης. Η έννοια της ενάργειας στην ιστοριογραφία και ειδικότερα στον Θουκυδίδη φέρει διαφορετικές συνδηλώσεις. Όπως προτείνει ο Grethlein δυο είναι τα χαρακτηριστικότερα επεισόδια ανάδειξης των διαφορετικών εκφάνσεων της ενάργειας στο έργο του Θουκυδίδη.³⁶¹ Το πρώτο αφορά στις δυο ναυτικές νίκες του Φορμίωνα³⁶² και το δεύτερο στην κατάληψη της Μυτιλήνης.³⁶³ Αρχικά, αναλύοντας το πρώτο επεισόδιο, η πρώτη από τις δυο ναυμαχίες που περιλαμβάνει αφορά στη νίκη ενός μέρους του Αθηναϊκού στόλου (20 πλοία) υπό τις διαταγές του Φορμίωνα έναντι των 47 πλοίων του Πελοποννησιακού στόλου που βρίσκονταν υπό τις διαταγές του Κνήμωνα μεταφέροντας στρατεύματα στην περιοχή του Πατραϊκού κόλπου όπου και έλαβε χώρα και η ναυμαχία. Οι τεχνικές που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης κατά την περιγραφή του συγκεκριμένου επεισοδίου με σκοπό την ανάδειξη της ενάργειας της περιγραφής ορίζονται από τον Grethlein ως εξής: η γραφική περιγραφή, η χρήση συγκεκριμένων ρηματικών χρόνων, η εσωτερική εστίαση, οι δημηγορίες και η σύνθεση. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με την γραφική περιγραφή και την χρήση συγκεκριμένων ρηματικών χρόνων ο Grethlein εστιάζει στο παρακάτω απόσπασμα:³⁶⁴

«ὡς δὲ τό τε πνεῦμα κατήκει καὶ αἱ νῆες ἐν ὀλίγῳ ἤδη οὔσαι ὑπ' ἀμφοτέρων, τοῦ τε ἀνέμου τῶν τε πλοίων, ἅμα προσκειμένων ἐταράσσοντο, καὶ ναῦς τε νηὶ προσέπιπτε καὶ τοῖς κοντοῖς διεωθοῦντο, βοῆ τε χρώμενοι καὶ πρὸς ἀλλήλους ἀντιφυλακῆ τε καὶ λαιδορία οὐδὲν κατήκουον οὔτε τῶν παραγγελλομένων οὔτε τῶν κελευστῶν, καὶ τὰς κώπας ἀδύνατοι ὄντες ἐν κλύδωνι ἀναφέρειν ἄνθρωποι ἄπειροι τοῖς κυβερνήταις ἀπειθεστέρας τὰς ναῦς παρεῖχον, τότε δὴ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον σημαίνει, καὶ οἱ

---

360 Ερμογένης, *Προγυμνάσματα*, 10.49f, βλ. λήμμα «Ekphrasis» στο *Oxford Classical dictionary*, 4η έκδοση, 2005.

361 Grethlein 2013: 31.

362 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.83-92.

363 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.25-34.

364 Grethlein 2013: 31.

Ἀθηναῖοι προσπεσόντες πρῶτον μὲν καταδύουσι τῶν στρατηγίδων νεῶν μίαν, ἔπειτα δὲ καὶ τὰς ἄλλας ἢ χωρήσειαν διέφθειρον, καὶ κατέστησαν ἐς ἄλκην μὲν μηδένα τρέπεσθαι αὐτῶν ὑπὸ τῆς ταραχῆς, φεύγειν δὲ ἐς Πάτρας καὶ Δύμην τῆς Ἀχαΐας». ³⁶⁵

«Και ὅταν ὁ ἄνεμος φύσηξε, τὰ πλοῖα βρισκόμενα ἤδη σε μικρὸ χῶρο βρέθηκαν σε σύγχυση μεταξύ τους λόγω τοῦ ἀνέμου καὶ τὸ ἓνα συγκρούονταν με τὸ ἄλλο, ἐνῶ προσπαθοῦσαν νὰ τὰ ἀπομακρύνουν μεταξύ τους με πασσάλους, ἐνῶ τὰ πληρώματα φώναζαν καὶ ωθοῦσαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο με βία, δείχνοντας ἀνυπακοή στὶς ἐντολές καὶ στὸς ἀξιωματικούς, ὄντας ἀνῆμποροι μες στὴν ἀπειρία τους νὰ σηκώσουν τὰ κουπιά ἐξω ἀπὸ τὴν θαλασσοταραχή, κάνοντας τὰ πλοῖα περισσότερο ἀνυπάκουα στὸς χειρισμούς τῶν κυβερνητῶν τους. Τότε δόθηκε τὸ σύνθημα ἀπὸ τὸν Φορμῖωνα καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἔπεσαν πάνω στα ἐχθρικά πλοῖα βυθίζοντας ἓνα ἀπὸ τὰ πλοῖα ποὺ μετέφεραν τοὺς στρατηγούς τοῦ ἀντιπάλου. Στὴν συνέχεια κατέστρεψαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὅπου καὶ ἀνὰ αὐτὰ προσπαθοῦσαν νὰ ξεφύγουν, καθιστώντας ἀδύνατη τὴν ἀντίσταση οἰποιοῦδήποτε ἐχθρικοῦ πλοίου λόγω τῆς ταραχῆς, καὶ κατέφυγαν στὴν Πάτρα καὶ τὴ Δύμη τῆς Ἀχαΐας».

Ὅπως ὁ ἴδιος τονίζει, ἡ σύγχυση τῶν Πελοποννησίων ποὺ περιγράφεται στὸ ἀπόσπασμα σε χρόνο παρατατικό καὶ σε μορφή μετοχῶν ἐνεστώτα συνεισφέρει στὴν ἐνάργεια τοῦ ἀποσπάσματος. Ἡ ἐπιλογή τῶν συγκεκριμένων χρόνων ἐξηγεῖται καθὼς αὐτοὶ ἐνδείκνυνται γιὰ τὴν περιγραφή περιστάσεων δράσης, ἐπίθεσης ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν διαρκῶν καὶ ἐπαναλαμβανόμενων ὄψεων τῶν ναυτικῶν ἐλιγμών. Ἐκτός ἀπὸ τὰ παραπάνω, οἱ συγκεκριμένοι ρηματικοὶ τύποι σηματοδοτοῦν τὴ σχετικὴ ἀπόσταση τοῦ ἀφηγητῆ ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἀφηγεῖται. Ἐπιπρόσθετα, στὴν παραπάνω λειτουργία συνεισφέρουν καὶ οἱ ἀόριστοι τύποι, καθὼς ἀπομακρύνουν προσωρινὰ τὸν ἀφηγητῆ ἀπὸ τὰ ἀφηγούμενα γεγονότα καὶ παράλληλα δίνουν ἔμφαση στὸ χάσμα μεταξύ παρόντος καὶ παρελθόντος. Ὁ παρατατικός ἐντέλει τοποθετεῖ τὸν ἀφηγητῆ στὸ παρελθόν, καὶ πιο συγκεκριμένα στὸν χρόνο τῶν γεγονότων, καὶ παράλληλα μεταφέρει τὸν ἀναγνώστη ἐγγύτερα στὴν σκηνή, ἐνῶ ὁ ἱστορικός ἐνεστώτας ἐμπλουτίζει τὸ σημεῖο ἀναφοράς με ἐπιπρόσθετη ἀμεσότητα καὶ ἔμφαση. Οἱ δύο παραπάνω ρηματικοὶ χρόνοι μαζί ἐνισχύουν τὴν γραφικὴ ποιότητα τῆς περιγραφῆς καὶ ἐπιτρέπουν στὸν ἀναγνώστη νὰ ἀκολουθήσει τὴν μάχη σαν αὐτὴν νὰ ξεδιπλώνεται μπροστὰ στα μάτια του. ³⁶⁶

Ἀναφορικά με τὴν ἐσωτερικὴ ἐστίαση, ἡ συγκεκριμένη πρακτικὴ ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη νὰ μάθει γιὰ τὸ παρελθόν ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν. Ἀντίθετα με τὴν ἐτυμολογία τῆς, ἡ ἐστίαση σχετίζεται καὶ ἐσωκλείει τὴ συμμετοχὴ ὅλων τῶν αἰσθήσεων, τῆς

365 Θουκυδίδης, *Ἱστορία*, 2.84.3.

366 Grethlein 2013: 33.

πνευματικής δραστηριότητας και της συναισθηματικής αντίδρασης του αναγνώστη, καθώς η αφήγηση των γεγονότων υπό το πρίσμα των χαρακτήρων που πρωταγωνιστούν αναγκάζουν τον αναγνώστη να αντιμετωπίσει τα γεγονότα ως τωρινά. Η παραπάνω τακτική της εσωτερικής εστίασης γίνεται πρόδηλη στην περιγραφή των ναυτικών ελιγμών που οδήγησαν στην πρώτη ναυμαχία.

«ὁ γὰρ Φορμίων παραπλέοντας αὐτοὺς ἔξω τοῦ κόλπου ἐτήρει, βουλόμενος ἐν τῇ εὐρυχωρίᾳ ἐπιθέσθαι. οἱ δὲ Κορίνθιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἔπλεον μὲν οὐχ ὡς ἐπὶ ναυμαχίᾳ, ἀλλὰ στρατιωτικώτερον παρεσκευασμένοι ἐς τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ οὐκ ἂν οἰόμενοι πρὸς ἑπτὰ καὶ τεσσαράκοντα ναῦς τὰς σφετέρας τολμῆσαι τοὺς Ἀθηναίους εἴκοσι ταῖς ἑαυτῶν ναυμαχίαν ποιήσασθαι: ἐπειδὴ μέντοι ἀντιπαραπλέοντάς τε ἑώρων αὐτούς, παρὰ γῆν σφῶν κομιζομένων, καὶ ἐκ Πατρῶν τῆς Ἀχαΐας πρὸς τὴν ἀντιπέρας ἠπειρον διαβάλλοντες ἐπ' Ἀκαρνανίας κατεῖδον τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τῆς Χαλκίδος καὶ τοῦ Εὐήνου ποταμοῦ προσπλέοντας σφίσι καὶ οὐκ ἔλαθον νυκτὸς ἀφορμισάμενοι, οὕτω δὴ ἀναγκάζονται ναυμαχεῖν κατὰ μέσον τὸν πορθμόν».³⁶⁷

«Ὁ Φορμίων παρακολουθούσε καθώς ἔπλεαν παράλληλα με την ακτή και ἔξω από τον κόλπο καθώς επιθυμούσε να επιτεθεί σε ανοιχτή θάλασσα. Οἱ Κορίνθιοι και οἱ σύμμαχοι τους δεν ἔπλεαν με σκοπό τη ναυμαχία αλλά ὄντας στρατιωτικά προετοιμασμενοι δεν πίστευαν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι με τα εἴκοσι τους πλοία θα τολμούσαν να δώσουν μάχη σε ανοιχτή θάλασσα με τα δικά τους σαράντα εφτά πλοία. Ὁμως, μόλις παρατήρησαν τους Ἀθηναίους να πλέουν κοντά στην ἀπέναντι ακτή ενώ και οἱ ἴδιοι ἦταν κοντά στην ξηρά, καθώς περνούσαν ἀπὸ την Πάτρα της Ἀχαΐας στην Ἀκαρνανία στην ἀπέναντι δηλαδή, ξηρά, εἶδαν τους Ἀθηναίους να πλέουν ἐναντίον τους ἀπὸ την Χαλκίδα και τον Εὐήνο ποταμό και καθώς δεν τους ἀντιλήφθηκαν λόγω της ἐκκίνησης του πλου τους ἐν μέσω της νύχτας, ἀναγκάστηκαν να δώσουν την ναυμαχία στην μέση του κόλπου».

Στο συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ο Θουκυδίδης, μεταφέρει ἰδιαίτερα τις προσδοκίες, τις οπτικές και τα κίνητρα των πρωταγωνιστῶν ἀπὸ τις κινήσεις τους στον χώρο της μάχης. Ἐνῶ ο Φορμίωνας ἐπιθυμεί να ἐπιτεθεί στην ανοιχτή θάλασσα, οἱ Κορίνθιοι ἀπὸ την ἄλλη πλευρά δείχνουν ἀπροετοίμαστοι για αὐτὸ το ἐνδεχόμενο και πιστεύουν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δεν θα τολμήσουν να ἐπιτεθῶν στην ἀνώτερη τους ναυτικὴ δύναμη³⁶⁸.

367 Θουκυδίδης, *Ἱστορία*, 2.83.2-3.

368 Grethlein 2013: 33-34.

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη, εκτός από την υιοθέτηση των οπτικών και απόψεων των πρωταγωνιστών, αποδίδουν σε αυτούς την ευκαιρία να εκφραστούν με τα δικά τους λόγια και έτσι η άμεση παρουσίαση των εκφράσεων των πρωταγωνιστών φαίνεται να αποδίδει στον αναγνώστη πρόσβαση χωρίς μεσάζοντες στο παρελθόν, και με σύγχρονους όρους προκαλεί τη σύγκλιση του αφηγημένου χρόνου με τον αφηγηματικό. Εκτός από τα παραπάνω οι δημηγορίες μαζί με την εσωτερική εστίαση στηρίζουν τη μιμητική εμφάνιση της αφήγησης, καθώς ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τις παραπάνω τακτικές για να συγχωνεύσει ένα μεγάλο μέρος πληροφοριών χωρίς να χρησιμοποιεί τη δικιά του αφηγηματική χροιά, ενώ οι δημηγορίες προσθέτουν στην δράση εκτός από πληροφορίες για τα γεγονότα και τις ερμηνευτικές οπτικές τους. Τέλος, αυτές οι μορφές άμεσων και ευθέων ομιλιών των πρωταγωνιστών επιτρέπουν στον Θουκυδίδη να κρατήσει ένα προφίλ ενός αφηγητή χαμηλών τόνων.³⁶⁹

Η πρακτική της σύνθεσης αφορά στην επιλογή και διευθέτηση των αφηγηματικών στοιχείων από τον Θουκυδίδη. Αυτή η σύνθεση διαφαίνεται ιδιαίτερα από την ανάδειξη του ρόλου του στοιχείου του απροσδόκητου στην αφήγηση, όπως αυτό φαίνεται αρχικά από την ταχύτητα και το «θάρσος» με το οποίο τα έντεκα Αθηναϊκά πλοία καθηλώνουν τα αντίστοιχα υπεράριθμα εχθρικά, γεγονός που συνδέεται με την εμπειρία και το θάρρος που εκφράζεται από τη δημηγορία του Φορμίωνα, αλλά απροσδόκητα εμφανίζεται ένα εμπορικό πλοίο το οποίο καθορίζει την εξέλιξη της ναυμαχίας.³⁷⁰ Ο ρόλος του στοιχείου του απροσδόκητου στη σύνθεση προβάλλεται και από την εισαγωγή παράλληλων αφηγήσεων στην κυρίως αφήγηση. Παράδειγμα αποτελεί η παρεμβατική στον λόγο του Φορμίωνα αφήγηση της στρατηγικής των Πελοποννησίων.³⁷¹

Το δεύτερο ιστορικό γεγονός που φανερώνει τις διαφορετικές εκφάνσεις της ενάργειας στο έργο του Θουκυδίδη βρίσκεται στην αφήγηση της κατάληψης της Μυτιλήνης στα 427 π.Χ. από τους Αθηναίους, και η οποία ακολουθεί την προσπάθεια των ολιγαρχικών του νησιού, οι οποίοι βρίσκονταν σε συνεννόηση με τους Πελοποννησίους, να καταλάβουν την εξουσία στο νησί. Ο Grethlein διακρίνει τις πρακτικές της εστίασης, της σύνθεσης, της αφηγηματικής χειραγώγησης του χρόνου, της έμμεσης εκτίμησης, ενώ τέλος ξεχωρίζει η πρακτική της αφήγησης γεγονότων είτε από τον αφηγητή, είτε από τους πρωταγωνιστές, τα οποία πιθανόν να είχαν συμβεί. Αναφορικά με την πρακτική της εσωτερικής εστίασης και σύνθεσης στην περιγραφή του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος τονίζεται η περιγραφή της φυγής του Αλκίδα από την Έφεσο:

---

369 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.87, Grethlein 2013: 36-38.

370 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.91.3.

371 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.90.4, Grethlein 2013: 38-39.

ᾠφθη γὰρ ὑπὸ τῆς Σαλαμινίας καὶ Παράλου ἔτι περὶ Κλάρων ὀρμῶν (αἱ δ' ἀπ' Ἀθηνῶν ἔτυχον πλέουσαι) , καὶ δεδιῶς τὴν δίωξιν ἔπλει διὰ τοῦ πελάγους ὡς γῆ ἐκούσιος οὐ σχίσων ἄλλη ἢ Πελοποννήσω. τῷ δὲ Πάχητι καὶ τοῖς Ἀθηναίοις ἤλθε μὲν καὶ ἀπὸ τῆς Ἐρυθραίας ἀγγελία, ἀφικνεῖτο δὲ καὶ πανταχόθεν: ἀτειχίστου γὰρ οὔσης τῆς Ἰωνίας μέγα τὸ δέος ἐγένετο μὴ παραπλέοντες οἱ Πελοποννήσιοι, εἰ καὶ ὡς μὴ διεννοοῦντο μένειν, πορθῶσιν ἅμα προσπίπτοντες τὰς πόλεις. αὐτάγγελοι δ' αὐτὸν ἰδοῦσαι ἐν τῇ Κλάρῳ ἢ τε Πάραλος καὶ ἡ Σαλαμινία ἔφρασαν.»³⁷²

«Ἐπειδὴ ἐγίνε ἀντιληπτός ἀπὸ τα ἱστορικά πλοία των Ἀθηναίων, Σαλαμινία καὶ Πάραλος, ἐνὸς βρίσκονταν στὸν ὄρμο τῆς Κλάρου (ὅπου ἔτυχε νὰ πλέουν ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα) φοβούμενος τὴν καταδίωξη του, ὁ Ἀλκίδα ἐπλευσε κοντὰ στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα χωρὶς καμία ἄλλη πρόθεση πέρα ἀπὸ τὸ νὰ φτάσει στὴν Πελοπόννησο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ Πάχης καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἔλαβαν ἀπὸ τὴν Ἐρυθραία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε κατεύθυνση μῆνυμα ὅτι ὄντας ἀνοχύρωτη ἡ Ἰωνία ὑπῆρχε μὲγάλος φόβος μήπως πλεύσουν ἐναντίον τῆς οἱ Πελοποννήσιοι, καθὼς δὲν σκέφτονταν νὰ μείνουν καὶ νὰ πολιορκήσουν τὶς πόλεις. Ἀυτόπτες μάρτυρες τῆς παρουσίας των Σπαρτιατῶν στὴν Κλάρο ἦταν τα πλοία Πάραλος καὶ Σαλαμινία».

Στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα παρουσιάζεται μιὰ περίπτωση διπλῆς ἐσωτερικῆς ἐστίασης, καθὼς ὁ Ἀλκίδα παρατηρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐγίνε ἀντιληπτός ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους κατὰ τὴ φυγὴ του, ἐνὸς στὴν συνέχεια ὁ Θουκυδίδης στρέφεται πρὸς τὴν πλευρὰ των Ἀθηναίων καὶ σημειώνει ὅτι ὁ Πάχης δέχεται πολλὲς εἰδοποιήσεις γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πελοποννησιακὸς στόλος πιθανῶς νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντία στὶς Ἰωνικὲς πόλεις, ἐνὸς τα ἱστορικά πλοία Πάραλος καὶ Σαλαμινία δίνουν ἀναφορὲς γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ του Ἀλκίδα. Συνολικά, ὁ Θουκυδίδης, γνωστός γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ του οἰκονομία, ἀναφέρει τὸ ἴδιο συμβάν δυο φορὲς στὴν ἴδια παράγραφο, πρῶτα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ των Πελοποννησίων, οἱ ὁποῖοι ἀποφασίζουν νὰ ἀποχωρήσουν στὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ του Πάχη, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ θέαση τῆς παρουσίας του Ἀλκίδα σημαίνει τὸν κίνδυνο μιᾶς ἐπίθεσης ἀπέναντι στὴν ἀνοχύρωτη Ἰωνία.³⁷³ Οὐσιαστικά ἡ ἐπανάληψη τῆς ἀναφορᾶς του γεγονότος ὑποδεικνύει τὴ σημασία πὺ ἀποδίδει ὁ Θουκυδίδης στὴν πρόσληψη των γεγονότων ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ὄλων των ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν. Ἐτσι, ἐπιλέγει νὰ ἀποδίδει τα ἱστορικά γεγονότα ὅπως ἀκριβῶς τα βίωσαν οἱ ἱστορικοὶ πρωταγωνιστῆς με σκοπὸ νὰ δώσει στὸν ἀναγνώστη τὴ δικιά του οπτικὴ γιὰ τὸ παρελθόν, καθιστώντας τὸ παρόν.³⁷⁴

372 Θουκυδίδης, *Ἱστορία*, 3.33.1-2.

373 Θουκυδίδης, *Ἱστορία*, 3.33.2.

374 Grethlein 2013: 40-44.

Σχετικά με την πρακτική της αφήγησης γεγονότων είτε από τον αφηγητή, είτε από τους πρωταγωνιστές, τα οποία πιθανόν να είχαν συμβεί, αξίζει να σημειώσουμε τον λόγο του Τευτίαπλου, μέσω του οποίου προσπαθεί να πείσει τον Αλκίδα να πλεύσει ενάντια στην Μυτιλήνη, αλλά τελικά αποτυγχάνει.³⁷⁵ Ο σκοπός της εισαγωγής μιας τέτοιας αφήγησης στο ιστορικό έργο από τον Θουκυδίδη είναι να αναδείξει στον αναγνώστη πέρα από τις σκέψεις των πρωταγωνιστών τις πιθανές επιλογές που είχαν στην διάθεση τους οι πρωταγωνιστές, αλλά που τελικά δεν τις ακολούθησαν, προβάλλοντας έτσι και τις άλλες πιθανές εκβάσεις των γεγονότων. Συνολικά ο παραπάνω λόγος αναδεικνύει τη ρευστότητα της περίπτωσης καθώς οι Πελοποννήσιοι σκέφτονταν το ενδεχόμενο να πλεύσουν προς τη Μυτιλήνη και πιθανόν να την κυρίευαν.³⁷⁶

Η πρακτική της έμμεσης εκτίμησης διαφαίνεται ιδιαίτερα στο τέλος του λόγου του Τευτίαπλου, όπου ο Θουκυδίδης αποφεύγει να διακόψει τη ροή των γεγονότων με την αφηγηματική του φωνή αλλά καταφέρνει να εκφράσει μια εκτίμηση-γνωμικό ενσωματώνοντας την στην διήγηση των γεγονότων:

«καὶ μὴ ἀποκνήσωμεν τὸν κίνδυνον, νομίσαντες οὐκ ἄλλο τι εἶναι τὸ κενὸν τοῦ πολέμου ἢ τὸ τοιοῦτον, ὃ εἴ τις στρατηγὸς ἔν τε αὐτῷ φυλάσσοιτο καὶ τοῖς πολεμίοις ἐνορῶν ἐπιχειροίη, πλεῖστ' ἂν ὀρθοῖτο».³⁷⁷

«Δεν πρέπει να διστάσουμε από τον κίνδυνο αλλά να καταλάβουμε ότι εάν υπάρχει ένας γενικός κανόνας για τον πόλεμο τότε είναι ότι εάν ένας στρατηγός φυλάσσεται από τον κίνδυνο και όταν τον βλέπει να υπάρχει στους εχθρούς τότε επιχειρεί θα έχει την μεγαλύτερη επιτυχία».

Επανερχόμενοι στην προσπάθεια ορισμού της *έκφρασης*, η σύγχρονη ερμηνεία του όρου *έκφρασις* αποδίδεται στον Leo Spitzer, ο οποίος σημειώνει την έννοια ως την αποκλειστική περιγραφή έργων τέχνης.³⁷⁸ Η διάκριση που προτείνει ο Elsner αναφορικά με τα είδη έκφρασης έργων τέχνης στην αρχαιότητα διακρίνει την έκφραση σε δυο είδη.³⁷⁹ Το πρώτο είδος αναφέρεται στην παρεμβατική έκφραση, η οποία συναντάται ενσωματωμένη στο σώμα ενός λογοτεχνικού έργου και το δεύτερο στην αυτοτελή έκφραση. Το κλασικό παράδειγμα παρεμβατικής έκφρασης αποτελεί η περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα στην Ιλιάδα. Ο ρόλος της συγκεκριμένης

375 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.30.1-3.

376 Grethlein 2013: 44-45.

377 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.30.4., Grethlein 2013: 45-46.

378 Spitzer 1955: 207, 218, 223.

379 Elsner 2002: 2.

περιγραφής μόνο ως εμβληματικός μπορεί να χαρακτηριστεί με βάση την επιρροή που άσκησε στους ύστερους επικούς συγγραφείς, στην βουκολική ποίηση και στα μυθιστορήματα των ελληνιστικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας.³⁸⁰ Η περιγραφή λοιπόν, όχι μόνο αποδεικνύει τη συμμετοχή του κειμένου σε μια μεγαλύτερη παράδοση, αλλά παράλληλα καθίσταται ως ο πολύπλοκος λογοτεχνικός μηχανισμός, ο οποίος βοηθά τον συγγραφέα να δείξει τον τρόπο με τον οποίο επιθυμεί οι αναγνώστες του να κατανοήσουν το κείμενο.³⁸¹

Ο ρόλος όμως της παρεμβατικής έκφρασης μέσα σε ένα λογοτεχνικό έργο περιορίζεται στα παραπάνω; Ο Whitmarsh σημειώνει το φαινόμενο της εκφραστικής μετάδοσης («μόλυνσης»), όπου οι ιδιαίτερες θεματικές-ανησυχίες της έκφρασης (το βλέμμα, το τέχνασμα, η ψευδαίσθηση) φαίνονται να παρεισδύουν πέρα από τα δέοντα του είδους τους στις κυρίαρχες θεματικές του ίδιου του έργου στο οποίο παρεμβαίνουν.³⁸² Ουσιαστικά, ο Elsner παραθέτοντας τις θέσεις του Whitmarsh τονίζει ότι μια παρεμβατική έκφραση μπορεί να διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής του έργου, αλλάζοντας ουσιαστικά την εξέλιξη και τροπή της.³⁸³ Ειδικότερα, στο έργο του Οβιδίου με τίτλο *Μεταμορφώσεις* οι παρεμβατικές εκφράσεις αγαλμάτων και εικόνων μέσα στο έργο δεν εμφανίζονται μόνο ως τα τελικά αποτελέσματα μεταμορφώσεων ανθρώπων στα συγκεκριμένα άψυχα αντικείμενα, αλλά υφίστανται και τα ίδια τα αντικείμενα «μεταμόρφωση», καθώς από την κειμενική μορφή περνούν στην φαντασιακή μορφή που πλάθει για αυτά ο αναγνώστης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ιστορία του Φαέθωντα, ο οποίος καθώς προσεγγίζει το παλάτι του ήλιου αντικρίζει μπροστά του εικόνες και έργα τέχνης που συμβολίζουν την εγκόσμια τάξη που προβλήθηκε στο έργο. Οι περιγραφές αυτών των έργων αποτελούν *εκφράσεις* οι οποίες επηρεάζουν την πλοκή καθώς φαίνονται να αποκτούν ζωή και κίνηση η οποία πυροδοτείται από το πέρασμα του Φαέθωντα από μπροστά τους. Ουσιαστικά, η περιγραφή πετυχαίνει τον σκοπό της όταν ο κόσμος που περιγράφεται από τους πίνακες επανέρχεται στην συνηθισμένη κατάσταση του όταν το πρόσωπο το οποίο πυροδότησε την κίνηση τους πεθαίνει από τον κεραυνό του Δία και πλέον η παρουσία του στο κείμενο καταλήγει με την περιγραφή της ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης του.³⁸⁴ Επομένως η έκφραση στην ελληνιστική και ρωμαϊκή κουλτούρα δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από την προηγούμενη της παράδοση, δηλαδή αυτή των ομηρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.³⁸⁵

380 Όμηρος, *Ιλιάδα*, Σ', στιχ. 478-608, Friedlander 1912: 1-103.

381 Elsner 2002: 3.

382 Hardie 2002b: 173-78.

383 Whitmarsh 2002: 173-178, Elsner 2002: 4-5.

384 Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, 1.747, 2.366, Feldherr 2002: 176-177.

385 Elsner 2002: 4-9.

Ήδη από τα ομηρικά και αρχαϊκά χρόνια οι πρώτες μορφές του λογοτεχνικού είδους της έκφρασης συναντώνται αρχικά στα ομηρικά έπη μέσω του χαρακτηριστικού παραδείγματος της περιγραφής της ασπίδας του Αχιλλέα που αναλύθηκε και παραπάνω και κατά τα αρχαϊκά χρόνια ξεκινά ο εμπλουτισμός συγκεκριμένων ταφικών κυρίως μνημείων με επιγραφές οι οποίες περιγράφουν το μνημείο ή το περιεχόμενο του. Αυτές οι επιγραφές συχνά είχαν ως σκοπό να «παρέχουν» φωνή στο άψυχο μνημείο-αντικείμενο. Ειδικότερα, αρκετές από τις επιγραφές που βρέθηκαν σε αντικείμενα ή αγάλματα ήταν γραμμένες σε πρώτο πρόσωπο, δίνοντας τη ψευδαίσθηση της ομιλίας από το αντικείμενο που περιγράφουν. Η εξήγηση που δίνει η Rosalind Thomas τονίζει ότι με δεδομένη την συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να διαβάζουν φωναχτά ο στόχος αυτών των επιγραφών ήταν ο κάθε περαστικός να διαβάσει την επιγραφή με τη φωνή του και να παραλάβει με αυτόν τον τρόπο το μήνυμα της κάθε επιγραφής που περιέγραφε το αντικείμενο ή μνημείο. Η παραπάνω τάση της χρήσης πρώτου προσώπου στις μνημειακές επιγραφές αλλάζει στα μέσα του έκτου αιώνα π.Χ., καθώς επεκτείνεται η χρήση του τρίτου προσώπου κάνοντας την χρήση της γραφής περισσότερο απρόσωπη και λειτουργώντας ως ένας τρόπος μετάδοσης πληροφοριών από κάποιο τρίτο πρόσωπο. Σύμφωνα με την Thomas αυτή η αλλαγή μετατρέπει και τους συμβολισμούς ανάμεσα στις σχέσεις της γραφής, του προφορικού λόγου και του τραγουδιού, καθώς η γραφή φαίνεται τότε να είναι περισσότερο αυτόνομη ως φορέας μετάδοσης πληροφοριών σε σχέση με τον προφορικό λόγο, ενώ ξεκινά και η παραγωγή λογοτεχνίας σε μορφή πρόζας, δηλαδή της τάσης που αντιτάχθηκε στην αρχαϊκή θεώρηση ότι οτιδήποτε αξίζει να διατηρηθεί πρέπει να γράφεται σε έμμετρο λόγο³⁸⁶. Συνολικά, ο γραπτός λόγος της αρχαϊκής περιόδου και κατά συνέπεια και η αυτοτελής έκφραση φαίνεται να είναι στην υπηρεσία του προφορικού λόγου, αναπαράγοντας τον έμμετρο λόγο και επιτρέπον στα άψυχα αντικείμενα να «μιλούν».³⁸⁷

Η εξέλιξη του εκφραστικού επιγράμματος, και κατά συνέπεια της ίδιας της έκφρασης σαν είδος, προβάλλεται από το επίγραμμα του Ποσειδίππου, όπου περιγράφεται ένα αντικείμενο το οποίο λειτουργεί σαν τάφος και σαν ηλιακό ρολόι καθώς σημειώνει το τέλος του χρόνου (τουλάχιστον για τον θανόντα) και καταγράφει την ώρα για τον διαβάτη και τον αναγνώστη δυνητικά.

Τίμων, ὄ<ς> σκιο[θηρον ἐθή]κατο τοῦθ', ἵνα μετροῖι
ῶρας, νῦν ἰδ ἐκ[εἰ κεῖται ὑπ]αί πεδίον

386 Thomas 1992: 63-64.

387 Thomas 1992: 65.

Ἀσθη παῖς θ[ερα]πεύει, ὄ]δοιπόρε, τήν ἑλιφ', <εἶ>ως
ἐνδέχετ' ἑλπ[ίδ' ἔχειν π]αρθένον ὠρολογεῖν
ἀλλά σύ γῆρας ἰκοῦ, κούρη παρά σήματι τούτῳ
σωρόν ἐτέων μέτρει τόν καλόν ἠέλιον.³⁸⁸

«Ο Τίμων ο οποίος ἔστησε αὐτό το ηλιακό ρολόι για να μετράει
τις ὥρες, τώρα βρίσκεται ἐκεῖ κάτω ἀπό το ἔδαφος.

Αὐτό το κορίτσι, το οποίο ἀφησε πίσω, τον φροντίζει, διαβάτη
Μέχρι να υπάρξει ἐλπίδα ὅτι η παρθένος θα διαβάζει τις ὥρες.

Ἀλλά πριν φτάσεις στα γηρατιά, νέο κορίτσι, δίπλα σε αὐτόν τον τάφο
και μέχρι να τελειώσουν τα χρόνια σου να μετράς τον υπέροχο ἠλιο».

Ουσιαστικά, διαφαίνεται ἐδῶ η μεταφορά ἀπό τον τύπο του ἐπιγράμματος το οποίο εἶναι παρόν και ἐπιγράφεται στο ἀγαλμα στον τύπο του ἐπιγράμματος ὅπου το ἐπίγραμμα λειτουργεῖ σαν τον λόγο κάποιου τρίτου για το μνημεῖο. Ἐπομένως το ἴδιο το ἐπίγραμμα προκαλεῖ μια ριζοσπαστικότερη θέαση μνημειακῆς μνημοσύνης του θανόντος, η οποία μεταχειρίζεται ἔννοιες ὅπως οἱ γενιές, οἱ διαβάτες, η ηλικία και η νεότης, ο χρόνος και το τέλος του και ο χώρος, σαν να ἰσορροποῦν ἀνάμεσα στον κόσμο του ἠλίου (ζωή) και τον κόσμο κάτω ἀπό την γη (θάνατος).³⁸⁹

Ἡ ἐξέλιξη τῆς περιγραφικότητας των αὐτοτελῶν ἐκφραστικῶν ἐπιγραμμάτων προβάλλεται ξανά ἀπό τον Ποσειδίππο, καθὼς περιγράφει ἕνα χάλκινο ἀγαλμα του Λυσίππου στο παρακάτω ἐπίγραμμα:

τίς πόθεν ὁ πλάστης; Σικυώνιος. οὔνομα δὴ τίς;

Λύσιππος. σὺ δὲ τίς; Καιρὸς ὁ πανδαμάτωρ.

τίπτε δ' ἐπ' ἄκρα βέβηκας; ἀεὶ τροχάω. τί δὲ ταρσοῦς

ποσσὶν ἔχεις διφυεῖς; ἴπταμ' ὑπηνέμιος.³⁹⁰

«Ποιος και ἀπό που εἶναι ὁ δημιουργός; Εἶναι Σικυώνιος. Και το ὄνομα του;

Λύσιππος. Εσύ ποιος εἶσαι; Ο ἀνίκητος χρόνος.

Γιατί στέκεσαι στις ἄκρες των ποδιῶν σου; Ἐπειδὴ συνέχεια τρέχω.

---

388 Ποσειδίππος, *Ἐπιγράμματα*, 52.

389 Elsner 2002: 9-10.

390 Ποσειδίππος, *Ἐπιγράμματα*, 142, 1-4.

Γιατί έχεις φτερά στα πόδια σου; Επειδή πετάω με τον άνεμο».

Ειδικότερα, ο συγγραφέας μέσω του επιγράμματος του μας παρέχει έναν σχολιασμό σε ένα από τα πιο διάσημα έργα του Λυσίππου, έργο το οποίο δεν έχει σωθεί, και του οποίου το πιο αξιόπιστο στοιχείο για την ύπαρξη του αποτελεί το ίδιο το επίγραμμα. Ουσιαστικά, ο συγγραφέας φαίνεται να προσπαθεί να αποδώσει σε μορφή αυτοψίας τα χαρακτηριστικά του έργου, ενώ ενδιαφέρεται για τις εικονογραφικές λεπτομέρειες του αγάλματος. Η περιγραφή του Ποσειδίππου καταγράφεται κατά συνέπεια ως *έκφραση* και υπό την έννοια του σχολιασμού του έργου από τον θεατή, αλλά και υπό την έννοια της «ομιλίας» του ίδιου του έργου.³⁹¹ Στο κατώφλι του 3^{ου} αιώνα π.Χ. η τάση που καταγράφεται δείχνει τα αυτοτελή εκφραστικά επιγράμματα να συγκεντρώνονται σε λογοτεχνικές συλλογές και έπειτα σε βιβλία αφιερωμένα μόνο για αυτό το είδος έκφρασης.

Ο συνδυασμός και η συμπίεση της παρεκβατικής και της αυτοτελούς έκφρασης.

Αυτή η καινοτομία αποδίδεται από τον Elsner στον Φιλόστρατο και στην πρωτοβουλία του να τοποθετήσει στο «τραπέζι του διαλόγου» τα δυο είδη έκφρασης σε ένα έργο το οποίο έχει έντονα τα χαρακτηριστικά της ρητορικής, του μυθιστορήματος και της βουκολική και επικής ποίησης. Η μεθόδος του Φιλόστρατου παρέχει στον συγγραφέα την δυνατότητα να εντυφίσει σε ένα πλήθος ευρύτερων θεμάτων της έκφρασης, όπως η περιγραφή τοπίων και χώρων, η ενθύμηση συγκεκριμένων περιόδων χρόνου και εορτών, και η καταγραφή μαχών σαν να ήταν πίνακες ζωγραφικής.³⁹²

Ο Φιλόστρατος, εγκαινιάζοντας την παράδοση των ανεξάρτητων περιγραφών έργων τέχνης σε πρόζα κρίνεται ως ο θεμελιωτής της έννοιας «Kunstbeschreibung» (ερμηνεία-περιγραφή έργων τέχνης), κατά την οποία η περιγραφή έργων τέχνης έγινε τελικώς το ύψιστο παράδειγμα έκφρασης, όπως αυτή ορίζεται από τους συγγραφείς της ρητορικής. Το έργο τελικά, ήταν μια διδαχή για την πρόσληψη και θέαση της τέχνης, ή μια παιδείυση για το πώς να κοιτάμε τα έργα τέχνης;³⁹³

Από την Αναγέννηση μέχρι και την περίοδο των ανασκαφών στην Πομπηία και στο Ηράκλειο της Ιταλίας, οι *Εικόνες* μαζί με τα σωζόμενα θραύσματα έργων ζωγραφικής που διατηρήθηκαν στη Ρώμη συνιστούσαν από εικονικής πλευράς όλη τη γνώση που κατείχε η Ευρώπη για την κλασική ζωγραφική. Ακόμη και σήμερα όμως, που η αρχαιολογία έχει φέρει στο φως περισσότερα κατάλοιπα του παρελθόντος, οι *Εικόνες* αποτελούν μια μοναδική πηγή πληροφοριών καθώς αποτελούν την πιο εκτενή μαρτυρία για πώς θα ήταν στο παρελθόν μια Ρωμαϊκή

391 Elsner 2002: 11-12.

392 Elsner 2002: 14.

393 Elsner 1995: 287f, Elsner 2002; 14-15.

πινακοθήκη, ένα ρωμαϊκός κατάλογος πινάκων ζωγραφικής. Επιπλέον, το κείμενο αναλύει τον τρόπο πρόσληψης και θέασης των έργων από την Ρωμαϊκή κοινωνία.

Η πρόθεση του συγγραφέα να στηρίξει το έργο του στην πραγματικότητα τονίζεται στο προοίμιο του έργου, όπου δηλώνει ότι οι 60 κειμενικές περιγραφές έργων ζωγραφικής αντιστοιχούν σε αυθεντικούς πίνακες ζωγραφικής, οι οποίοι στεγάζονται σε μια ενιαία συλλογή στην Νεάπολη της Ιταλίας. Αναλυτικότερα, ο γιος του οικοδεσπότη του οίκου που φέρεται σύμφωνα με το έργο να φιλοξενούσε τα έργα ζωγραφικής ζήτησε από τον Φιλόστρατο να μιλήσει για τα έργα ζωγραφικής που βρίσκονταν στον οίκο και εκείνος το αποδέχτηκε:

«βουλομένω δέ μοι τὰς μελέτας μὴ ἐν τῷ φανερωῷ ποιεῖσθαι παρεῖχεν ὄχλον τὰ μειράκια φοιτῶντα ἐπὶ τὴν οἰκίαν τοῦ ξένου. κατέλυον δὲ ἔξω τοῦ τείχους ἐν προαστείῳ τετραμμένω πρὸς θάλατταν, ἐν ᾧ στοὰ τις ἐξωκοδόμητο κατὰ ζέφυρον ἄνεμον ἐπὶ τεττάρων, οἶμαι, ἢ καὶ πέντε ὀροφῶν ἀφορῶσα ἐς τὸ Τυρρηρικὸν πέλαγος».³⁹⁴

«Καθὼς επιθυμοῦσα νὰ μὴν προβάλλω στὸ κοινὸ τὶς μελέτες μου, τὰ νεαρὰ παιδιά συνέχιζαν νὰ επισκέπτονται τὸ σπίτι τοῦ οικοδεσπότη μου καὶ νὰ με παρακινοῦν. Ἐμένα ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη σε ἕνα προάστιο με θέα στὴ θάλασσα ὅπου υπῆρχε μιὰ στοὰ χτισμένη με τέσσερις ἢ πέντε αὐλές, ανοιχτές στὸν δυτικὸ ἄνεμο καὶ στραμμένες πρὸς τὸ Τυρρηρικὸ πέλαγος».

Το κείμενο που ακολουθεῖ στο έργο του αυτοπαρουσιάζεται ως η καταγραφή των λόγων του, οι οποίοι αποδόθηκαν μπροστά σε ένα νεανικό ακροατήριο, διψασμένο για μάθηση, παράλληλα με τη φυσική παρουσία των έργων ζωγραφικής στο χώρο.³⁹⁵

Μέρος της γοητείας του κειμένου για την περίοδο της Αναγέννησης αλλά και για τον σύγχρονο αναγνώστη αποτελεί η υπόσχεση που αφήνει για ανασύσταση του σκηνικού και των συνδηλώσεων μιας ρωμαϊκής πινακοθήκης στα πλαίσια ενός πολυτελούς ρωμαϊκού οίκου του 2ου αιώνα μ.Χ. Έτσι, μέσα από τις αναφορές του κειμένου αναδομείται μια ολόκληρη συλλογή χαμένων έργων ζωγραφικής της αρχαιότητας μαζί με τον τρόπο πρόσληψης τους από ένα παρόν και νεανικό κοινό της σύγχρονης τους εποχής. Παρά το γεγονός ότι τα ευρήματα ζωγραφικής από το Ηράκλειο και την Πομπηία προχρονολογούνται κατά δυο αιώνες σε σχέση με τις αναφορές του Φιλοστράτου, οι ανακαλύψεις στην περιοχή της Καμπανίας, και η δημοσίευση τους από τα μέσα του 18ου αιώνα φαίνεται να έδωσαν διαφορετική πνοή και ένταση στην θεώρηση και πρόσληψη

394 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.1.

395 Bryson 1994: 255.

του έργου *Εικόνες* ως την *Ατλαντίδα* του κόσμου της ζωγραφικής κατά την αρχαιότητα, ενώ κατά τον 19ο αιώνα έγιναν προσπάθειες να συσχετισθεί το κείμενο του Φιλοστράτου με τις τοιχογραφίες που ήρθαν στο φως από την συγκεκριμένη περιοχή.³⁹⁶

Ο αντίκτυπος των παραπάνω προσεγγίσεων ήταν να οδηγηθούν μερικοί μελετητές στο συμπέρασμα ότι το κείμενο δεν συνέπιπτε ή δεν παρουσίαζε επαρκή σύνδεση με τα αρχαιολογικά ευρήματα της Καμπανίας.³⁹⁷ Όπως ήταν αναμενόμενο, από εκείνο το σημείο ξεκίνησε να εγείρεται το ζήτημα της αυθεντικότητας των περιγραφών, δηλαδή το κατά πόσον περιγράφουν έργα ζωγραφικής που υπήρξαν στην πραγματικότητα. Η μελέτη του Lehmann υποστηρίζει ότι οι τοιχογραφίες που υπήρξαν πρότυπα για την συγγραφή του βιβλίου *Εικόνες* υπήρξαν στην πραγματικότητα και για να εξηγήσει την παραπάνω θέση επιχειρεί να αναλύσει την δομή της περιγραφής του Φιλοστράτου, προτείνοντας την υπόθεση της αίθουσας, ή αλλιώς την αναπαράσταση ενός αρχιτεκτονικού μοντέλου σύμφωνα με το οποίο όλα τα έργα ζωγραφικής που περιγράφονται στο έργο υπήρξαν αντικείμενα θέασης από τον ίδιο τον συγγραφέα σε ένα πραγματικό μουσείο-πινακοθήκη. Με βάση λοιπόν την παραπάνω υπόθεση, ο Φιλόστρατος εισέρχεται στον συγκεκριμένο χώρο από ένα άνοιγμα μιας πόρτας η οποία φαίνεται να είναι ανάμεσα στον πίνακα που προβάλλει τον μύθο με τα άλογα του Διομήδη³⁹⁸ και αυτόν που δείχνει τον διαγωνισμό με τον Άτλαντα.³⁹⁹ Ο σκοπός του Φιλόστρατου φαίνεται να είναι η περιγραφή των εικόνων στο σημείο που βρίσκονται, δηλαδή στους τοίχους, αδιαφορώντας για την σωστή αφηγηματική σειρά. Επομένως, εάν δεχτούμε την ύπαρξη της αίθουσας και του ανοίγματος της πόρτας, η διακοπή στην συνοχή αποδίδεται σε αρχιτεκτονική τομή και όχι σε κειμενική ιδιαιτερότητα.⁴⁰⁰ Έτσι, υπό το πρίσμα του Lehmann όλες οι κειμενικές ασυνέχειες προβάλλονται ως αρχιτεκτονικές ιδιορρυθμίες και τα κενά, οι διακοπές και η ατέλεια του κειμένου μεταμορφώνονται μέσα από μια ιδιαίτερη εκφραστική διαδικασία στην ολότητα ενός πίνακα, ενός οικοδομήματος, ενός μουσείου.⁴⁰¹

Μετά από τη συγκεκριμένη υπόθεση, ο Lehmann, προχωρά στην σκιαγράφιση των τοίχων του αποκαλούμενου του φανταστικού μουσείου από το κάτω μέρος των τοίχων έως και την κορυφή τους. Παρατηρείται όμως το φαινόμενο σε περιπτώσεις εικόνων που έχουν συνοχή στην ακολουθία

---

396 Bryson 1994: 256-257.

397 Για την ιστορία της αντιπαράθεσης βλ. Jacobs & Welcker 1825, Kayser 1844, Benndorf & Schenkel 1893, Steinmann 1914.

398 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.25.

399 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.20.

400 Bryson 1994: 259-260.

401 Bryson 1994: 259-260.

τους, όπως αυτές που σχετίζονται με τον Ηρακλή, να εμφανίζονται σχετικά αταίριαστες εικόνες στη μέση της περιγραφής και οι οποίες διακόπτουν την συνοχή χωρίς κάποιο προφανή λόγο. Η εξήγηση του Lehmann για το συγκεκριμένο φαινόμενο αποδίδει την υπόθεση ότι υπάρχει μια δεύτερη σειρά πινάκων ζωγραφικής στο δωμάτιο και η οποία βρίσκεται πάνω από την πρώτη, προς το ταβάνι και την οποία περιγράφει ο Φιλόστρατος.⁴⁰² Η θεωρία του Lehmann όμως δεν σταματά στην θεώρηση της ύπαρξης της αίθουσας των έργων τέχνης. Για να καλύψει την ερμηνεία ολόκληρου του κειμένου υποθέτει την ύπαρξη ενός κτιρίου-στοάς στο οποίο βρίσκονταν οι αίθουσες με τους πίνακες ζωγραφικής που περιγράφει ο Φιλόστρατος.

Η κριτική που ασκήθηκε πάνω στην συγκεκριμένη ερμηνευτική προσπάθεια του Lehmann ήταν αρκετή. Ο Lehmann προσπαθώντας να αναδείξει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του έργου και να ερμηνεύσει την άτακτη σειρά των περιγραφών επινόησε το αρχιτεκτονικό μοντέλο της προβολής του έργου ως πινακοθήκης-μουσείο, δηλαδή ως έναν χώρο και πεδίο με σαφή εκπαιδευτικό προσανατολισμό. Όμως, η προσπάθεια του Lehmann αποτελεί μια μη ερμηνευτική διαδικασία καθώς ο ίδιος την προβάλλει έτσι. Αρχικά, αποκλείει τις περιγραφές εκείνες τις οποίες θεωρεί ως εκδοτικά συμπληρώματα του πρωτότυπου κειμένου, ενώ παράλληλα περιορίζει τις ρητορικές προσπάθειες του συγγραφέα. Με άλλα λόγια, ο Lehmann προχωράει σε διάφορες πρακτικές γλωσσικού εξαγνισμού του κειμένου του Φιλόστρατου. Ειδικότερα, το οπτικό κομμάτι του έργου αποχωρίζεται τη γλωσσική του διάσταση με δυο τρόπους: μέσω της μετάβασης από το κείμενο στην αρχιτεκτονική και από την κριτική της τέχνης στην αρχαιολογία. Το αποτέλεσμα των παραπάνω διαδικασιών είναι η έκφραση και ανάδειξη του κειμενικού έργου μέσα από ένα εξαγνισμένο αρχιτεκτονικό οικοδόμημα.⁴⁰³ Σε κάθε περίπτωση, το παραπάνω μοντέλο δεν εξυπηρετεί τον εκπαιδευτικό σκοπό του έργου και κατά συνέπεια το επιχείρημα της πραγματικής ύπαρξης των έργων ζωγραφικής-προτύπων του έργου *Εικόνες*, επειδή το εγχείρημα του Lehmann επιχειρεί να περιορίσει την κειμενικότητα του έργου υπέρ του αρχιτεκτονικού του μοντέλου και οδηγεί στην υποβάθμιση της ανάδειξης των εκφραστικών του ιδιοτήτων, δηλαδή της ίδιας της ταυτότητας του έργου, το οποίο ανήκει στο λογοτεχνικό είδος της έκφρασης.⁴⁰⁴

Ήταν λοιπόν αξιόπιστες οι περιγραφές του Φιλοστράτου, ή απλά ο ίδιος επινόησε μια ολόκληρη πινακοθήκη ως μια άσκηση στην μορφή του λογοτεχνικού είδους της έκφρασης; Η διαμάχη των μελετητών της εποχής οδηγήθηκε σε επίπεδα πόλωσης με τους Welcker, Brunn και Wickoff να υποστηρίζουν την θέση ότι το κείμενο περιγράφει πραγματικά έργα ζωγραφικής, ενώ στην αντίπερα όχθη βρίσκονταν οι Caylus, Friedrichs, Matz και Robert. Αντίθετα, η έρευνα από

402 Lehmann 1941: 20, Bryson 1994: 260

403 Bryson 1994: 275-277

404 Bryson 1994: 281-283

την Αγγλική πλευρά υποστήριξε την άποψη ότι το έργο εκφράζει πραγματικά έργα ζωγραφικής, και ο Lehmann και το άρθρο του «The imagines of the Elder Philostratus» προσέγγισε, εξέλιξε και προώθησε την πιο ισχυρή και ευρηματική υπόθεση για την υπεράσπιση της άποψης ότι οι *Εικόνες* βασίζονταν σε μια συλλογή πραγματικών έργων ζωγραφικής από τα τέλη του δεύτερου αιώνα μ.Χ.⁴⁰⁵

Τέλος και αναφορικά με την σύγχρονη έρευνα αξίζει να σημειωθούν αρχικά η μονογραφία του Baumann, *Bilder schreiben. Virtuose Ekphrasis in Philostrats Eikones* (2011, De Gruyter), ο συλλογικός τόμος των Bowie και Elsner *Philostratus* (Cambridge, 2009), η διδακτορική διατριβή της Webb *The transmission of the Eikones of Philostratos and the development of Ekphrasis from late antiquity to the Renaissance* (University of London, 1992) και τέλος η μετάφραση και σχολιασμένη έκδοση του έργου από τον Δημήτριο Πλάντζο *Φιλόστρατος, Εικόνες*, (Κατάρτι, 2006).

Οι σημαντικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με την συνεισφορά του έργου *Εικόνες* του Φιλοστράτου στην εκπαιδευτική διαδικασία κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο.

Ο εκπαιδευτικός στόχος των περιγραφών των πινάκων ζωγραφικής από τον Φιλόστρατο είναι διττός. Αρχικά υποδεικνύουν στους μαθητές τον σωστό τρόπο θέασης και κατανόησης της ζωγραφικής, ενώ παράλληλα προτείνουν την ποικιλία τρόπων μέσω των οποίων οι οπτικές εικόνες όπως και κάθε άλλο υλικό μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τις σοφιστικές ρητορικές ασκήσεις (*declamatio*). Οι παραπάνω στόχοι ανταποκρίνονται και στις ανάγκες του ακροατηρίου. Για το αγόρι της αφήγησης, το ενδιαφέρον εστιάζει κυρίως στην εξήγηση και ερμηνεία των εικόνων καθεαυτών, ενώ η υπόλοιπη ομάδα των νέων ενδιαφέρεται για κάθε λόγο του σοφιστή. Ουσιαστικά το επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι η σοφιστική ρητορική, καθώς το ίδιο το κείμενο από την μια πλευρά αποτελεί μια συλλογή εκφράσεων ξεχωριστών πινάκων ζωγραφικής, αλλά παράλληλα είναι ένα παράδειγμα χρήσης του συγκεκριμένου λογοτεχνικού υλικού για την παραγωγή γραπτού λόγου υψηλής αξίας και σημασίας.⁴⁰⁶

Το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου φαίνεται να αποδίδει τα εκπαιδευτικά του μηνύματα στον αναγνώστη μέσα από την επίκληση σε τρεις κυρίως παράγοντες. Ο πρώτος είναι ο συσχετισμός και η χρήση λογοτεχνικών έργων ως προτύπων για τις περιγραφές και τα έργα ζωγραφικής που περιγράφονται, ο δεύτερος στηρίζεται στην σύνδεση των περιγραφών με τη μυθολογία και τον

---

405 Bryson 1994: 257.

406 Webb 2006: 116-117, Newby 2009: 324.

ηθικοπλαστικό της χαρακτήρα, και ο τρίτος στοχεύει μέσα από τη λεκτική περιγραφή στην ενεργοποίηση και το «ξύπνημα» όλων των αισθήσεων του νεαρού δέκτη, καθιστώντας πιθανώς το έργο *Εικόνες* ένα πρώτο δείγμα εκπαιδευτικού υλικού που βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στις παραδοσιακές μορφές εκπαίδευσης και τη βιωματική μόρφωση όπως αυτή έχει γίνει γνωστή στις μέρες μας. Φυσικά δεν λείπουν και οι περιπτώσεις περιγραφών εικόνων που συνδυάζουν περισσότερους από έναν από τους παραπάνω παράγοντες.

Πριν να αναλυθεί εκτενώς η εκπαιδευτική χροιά των *Εικόνων* αξίζει να συγκριθούν τα δυο πρότυπα *έκφρασης* από την αρχαιότητα. Το πρώτο είναι η περιγραφή της Ασπίδας του Αχιλλέα στην *Ιλιάδα*,⁴⁰⁷ καθώς σηματοδοτεί την έναρξη μιας μακράς ποιητικής παράδοσης που στηρίχθηκε στην μιμητική φύση της τέχνης και τη θεωρητική αληθοφάνεια των εννοιών της ποίησης και της ζωγραφικής, ενώ το δεύτερο πρότυπο είναι το έργο *Εικόνες* του Φιλόστρατου, το οποίο στηρίζεται στη δραματική ερμηνεία και αναπαράσταση της οπτικής τέχνης, εκθέτοντας την ερμηνευτική διάσταση της φαινομενικά αντικειμενικής λεκτικής περιγραφής.⁴⁰⁸

Οι σοφιστές της δεύτερης σοφιστικής περιόδου περιλαμβάνουν στις *Εκφράσεις* τους λεπτομέρειες που δεν είναι παρούσες στα έργα που περιγράφουν, ιδιαίτερα όταν επικαλούνται τις αισθήσεις του αναγνώστη πέρα από την όραση του. Επίσης, εισάγουν ψυχολογικά και συναισθηματικά κίνητρα στους χαρακτήρες που αποδίδουν, ενώ προσθέτουν χρονολογικές αναφορές σε γεγονότα που προηγούνται ή ακολουθούν των αντικειμένων που περιγράφουν. Φυσικά δεν λείπουν και οι ιστορικές και μυθολογικές συνδηλώσεις που περιλαμβάνονται στα έργα τους. Όπως τονίζει η Shaffer επειδή οι σοφιστές υποθέτουν ότι το ακροατήριο τους είναι οικείο με την μυθολογία, συχνά διασκευάζουν γνωστά μυθολογικά θέματα, επινοώντας αντιφατικούς διαλόγους και μονολόγους για τους χαρακτήρες που απεικονίζουν τα έργα τέχνης που περιγράφουν. Τελικός σκοπός τους είναι η παροχή κατάλληλων ερεθισμάτων για την ενεργοποίηση της περιέργειας και των συναισθημάτων των αναγνωστών, τα οποία και θα τους οδηγήσουν στην επιθυμητή ερμηνεία του έργου τέχνης που περιγράφεται λεκτικά.⁴⁰⁹

Σύμφωνα με την Shaffer, για τον Φιλόστρατο οι τυπικές ιδιότητες ενός πίνακα ζωγραφικής αποδίδουν τον ηθικό και φιλοσοφικό σκοπό του καλλιτέχνη, καθώς η τελειότητα κάθε πίνακα στηρίζεται στην αποτελεσματική περιγραφή του χαρακτήρα, το πάθος της περίπτωσης που αναπαριστά, ή το παιχνίδι των συναισθημάτων που προκαλεί. Αντίθετα, η κειμενική περιγραφή του

---

407 Όμηρος, *Ιλιάδα*, ΙΗ, 483-608.

408 Shaffer 1998: 304.

409 Shaffer 1998: 307.

έργου του Φιλοστράτου στηρίζεται στην παρουσίαση της πραγματικότητας μέσω όλων των αισθήσεων, δίνοντας βάρος και στον ρόλο της ιστορίας και της εκπαίδευσης του ατόμου στην προσπάθεια του να ερμηνεύσει με ακρίβεια την τέχνη της ζωγραφικής.⁴¹⁰

Εξετάζοντας αρχικά το προοίμιο του έργου, τονίζουμε ότι αυτό έχει πολλαπλές λειτουργίες. Πρώτα υπερασπίζεται την τέχνη της ζωγραφικής, την συγκρίνει με τις άλλες οπτικές τέχνες, και εξηγεί το γενικότερο παρασκήνιο του έργου.⁴¹¹ Εκτός από τα παραπάνω, αναλύεται στο προοίμιο η συγκεκριμένη μορφή των προσφωνήσεων που ακολουθούν και απευθύνονται στον δεκάχρονο γιο του οικοδεσπότη του Φιλόστρατου, ενώ η ομάδα των μεγαλύτερων παιδιών που ακολουθεί λειτουργεί ως μια μορφή εσωτερικού ακροατηρίου.⁴¹²

Στην συνέχεια, στο προοίμιο ο Φιλόστρατος υπερασπίζεται τη ζωγραφική στο πεδίο της συνεισφοράς της στην σοφία, στην αλήθεια και κατά συνέπεια στην εκπαίδευση. Αξιοσημείωτη είναι και η ετυμολογία και ερμηνεία του όρου «ζωγραφιά», καθώς αυτός χρησιμοποιείται και αναφέρεται και στην συγγραφή αλλά και στη ζωγραφική μαζί λόγω των δυο συνθετικών της λέξης.⁴¹³ Η συγκεκριμένη ιδιότητα του όρου διαφαίνεται σε περιπτώσεις του κειμένου όπως στην περιγραφή των Ερώτων, όπου «ακούμε» τις προσφορές προς την θεά Αφροδίτη να ζωγραφίζονται-περιγράφονται με το όνομα τους.⁴¹⁴ Έτσι, προβάλλεται για ακόμη μια φορά η ιδιότητα της ζωγραφικής να μπορεί να περιγραφεί και με την όραση αλλά με την ακοή, καθώς ο Φιλόστρατος χρησιμοποιεί ξανά αυτή τη διαδραστική υβριδικότητα ανάμεσα σε αυτό που διαβάζεται και σε αυτό που βλέπεται.⁴¹⁵ Οι μέθοδοι του Φιλόστρατου δεν σταματούν εδώ. Το παιχνίδι ανάμεσα στην απουσία και την παρουσία γεγονότων που περιγράφονται μέσα από τους πίνακες ζωγραφικής διαδραματίζεται ακόμη πιο έντονα στην περιγραφή του ερωτευμένου για τον Δίονυσο Βάκχο,⁴¹⁶ ο οποίος φαντάζεται τον θεό και τον βλέπει παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο θεός είναι απών. Έτσι δημιουργείται μπροστά μας μια εικόνα, η οποία παρά την εκφραστική επίκληση σε έναν απόντα πίνακα, χαρακτηρίζεται ξεκάθαρα από την θεωρία της ρητορικής έκφρασης που σχετίζεται με την παρουσία και απουσία προσώπων και αντικειμένων, συνθέτοντας για εμάς μια εικόνα στην οποία

---

410 Shaffer 1998: 307-308.

411 Φιλόστρατος *Εικόνες*, προοίμιο, 2, Squire 2013: 105.

412 Φιλόστρατος *Εικόνες*, προοίμιο, 5, Squire 2013: 105.

413 Φιλόστρατος *Εικόνες*, προοίμιο, 1.

414 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.6.7.

415 Squire 2013: 106-107.

416 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.17.9.

το προβαλλόμενο αντικείμενο είναι ταυτόχρονα φανερό και κρυφό.⁴¹⁷ Η παραπάνω μέθοδος εξηγεί και την χρήση προστακτικής έγκλισης από τον συγγραφέα, σε μια προσπάθεια του να μας δώσει το έναυσμα να δούμε πίσω από τις λέξεις.⁴¹⁸

Ο παράγοντας που καθιστά σύμφωνα με τον Squire τις οπτικό-ακουστικές τακτικές του Φιλόστρατου ολοένα και πιο πολύπλοκες συνίσταται στο γεγονός ότι οι πίνακες ζωγραφικής που περιγράφονται φαίνεται να προέρχονται από κειμενικές περιγραφές και πιο συγκεκριμένα από λογοτεχνικά κείμενα. Ο πρώτος πίνακας προέρχεται από την Ομηρική περιγραφή του επεισοδίου του Σκάμανδρου.⁴¹⁹ Ξεχωρίζει η αποστροφή του λόγου του Φιλόστρατου κατά την οποία προτρέπει το παιδί να μην κοιτάει τον πίνακα (ἀπόβλεψον), αλλά να εστιάσει στο κείμενο από το οποίο προέρχεται η έμπνευση για τον πίνακα ζωγραφικής. Με λίγα λόγια η θέαση συνδέεται και προέρχεται από την παραπομπή στο λογοτεχνικό κείμενο.⁴²⁰

Η σύνδεση του πρώτου πίνακα που περιγράφεται στο έργο με τον πιο πρώιμο και σημαντικότερο Έλληνα ποιητή (Όμηρος), ή με την αντίστοιχη ποιητική παράδοση (Όμηρική), επιβεβαιώνει και την δήλωση του Φιλόστρατου στο προοίμιο του έργου για τον παραλληλισμό των τεχνών της ζωγραφικής και της ποίησης. Για να εξετασθεί η πρόσληψη του λογοτεχνικού και ζωγραφικού έργου από τον θεατή αξίζει να αναλυθεί αυτή η πρώτη περιγραφή, δηλαδή αυτή της εικόνας του Σκάμανδρου. Εκεί το παιδί-θεατής φαίνεται να μη συνειδητοποιεί το ομηρικό πρότυπο πάνω στο οποίο στηρίζεται το ζωγραφικό έργο εξαιτίας της επίδρασης της ίδιας της εικόνας σε αυτό, η οποία φαίνεται να αποσπά και να στρέφει την προσοχή του κάθε θεατή στο ίδιο της το αντικείμενο και όχι σε δεύτερες σκέψεις. Η αντίθεση που προβάλλεται στο συγκεκριμένο χωρίο του έργου αναδεικνύει τον μορφωμένο (συγγραφέας) και τον ανεξοικείωτο και απαίδευτο (παιδί) θεατή ενός έργου τέχνης:

«ἔγνωσ, ὦ παιῖ, ταῦτα Ὀμήρου ὄντα ἢ οὐ πάποτε ἔγνωκας δηλαδή θαῦμα ἡγούμενος, ὅπως δήποτε ἔζη τὸ πῦρ ἐν τῷ ὕδατι;»

«παρατήρησες παιδί μου ότι το θέμα αυτού του πίνακα έρχεται από τον Όμηρο, ή σου διέφυγε καθώς θαυμάζεις και απορείς πως είναι δυνατό να καίει φωτιά μέσα στο νερό;»⁴²¹

417 Squire 2013: 108.

418 Bryson 1994: 266, 273, Palazzini 1996: 117, Squire 2013: 108.

419 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.1.1.

420 Conan 1987: 166–7, Elsner 1995: 29–31, 2000a: 259, 2004: 258–9, Leach 2000: 246–7, Webb 2006a: 124–5, Newby 2009: 326–7, Squire 2013: 108-109.

421 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.1.1.

Σημείο αναφοράς για την κατανόηση του συγκεκριμένου αποσπάσματος αποτελεί ο όρος «θαύμα», καθώς χρησιμοποιείται και από τον Λουκιανό στο έργο του *Περὶ τοῦ οἴκου*⁴²² για να δηλωθεί το κυριότερο χαρακτηριστικό του απαίδευτου θεατή, ο οποίος φαίνεται να έχει παγιδευθεί στο οπτικό θέαμα του πίνακα ζωγραφικής παραμερίζοντας κάθε σκέψη για την ορθή ερμηνεία του. Η απάντηση του πεπαιδευμένου κόσμου της εποχής στο παραπάνω φαινόμενο είναι ο «έλεγχος» της εικόνας μέσω των λέξεων. Έτσι, το εκπαιδευτικό και μορφωτικό μήνυμα της παραπάνω περιγραφής είναι η αποφυγή και αντίσταση των εικονικών παγίδων και των ισχυρών αισθητικών επιδράσεων των εικόνων μέσω της αναφοράς και υπαγωγής στα διασημότερα έργα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης και κατά περίπτωση στην *Ιλιάδα* του Ομήρου.

Στην προσπάθεια του ο Φιλόστρατος να δώσει λεκτικό υπόβαθρο στους πίνακες που περιγράφει επικαλείται και άλλους αρχαίους συγγραφείς, όπως τον Αίσωπο,⁴²³ τον Ευριπίδη,⁴²⁴ τον Πίνδαρο,⁴²⁵ τον Ξενοφώντα⁴²⁶ και την Σαπφώ.⁴²⁷ Ένα δείγμα όπου οι πίνακες ζωγραφικής προσκολλούνται εγγύτατα στο ποιητικό κείμενο, αποτελεί η περιγραφή του μυθικού επεισοδίου με πρωταγωνιστή τον Πενθέα,⁴²⁸ του οποίου το σώμα σκίζουν σε κομμάτια οι Βάκχες. Ο Πενθέας, όπως και στο έργο του Ευριπίδη *Βάκχαι*,⁴²⁹ προβάλλεται σε μορφή λιονταριού μπροστά τους και εκείνες κατακρεουργούν το σώμα του με τα γυμνά τους χέρια, ενώ η μητέρα του διαδραματίζει και εδώ όπως και στο έργο του Ευριπίδη κυρίαρχο ρόλο ως τραγική φιγούρα η οποία θρηνεί αργότερα μόλις συνειδητοποιεί τις πράξεις της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Φιλόστρατος επιλέγει να μην αναφέρει ευθέως το όνομα του Ευριπίδη, αλλά να αφήσει τον θεατή να αναγνωρίσει το παράλληλο με τον πίνακα ζωγραφικής λογοτεχνικό έργο.⁴³⁰

Όμως, ο Φιλόστρατος, εκτός από το να ενθαρρύνει τη μελέτη των αρχαίων κειμένων από τα οποία αντλούνται τα πρότυπα έμπνευσης για τους πίνακες ζωγραφικής, παράλληλα υποβαθμίζει τις

---

422 Λουκιανός, *Περὶ τοῦ οἴκου*, 2, 20, Thomas 1994: 162-182, Goldhill 2001b: 160-167, Newby 2002b: 128-129, Newby 2009: 326.

423 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.3.

424 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.23.1.

425 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.12, 2.24.2.

426 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.9.1.

427 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.1.2.

428 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.14.

429 Ευριπίδης, *Βάκχαι*, 142-143.

430 Newby 2009: 329-330.

αρχαίες φιλολογικές πηγές παραλλάσσοντας και διασκευάζοντας λεπτομέρειες των κειμενικών περιγραφών σε σύγκριση με τον πίνακα που ερμηνεύει.⁴³¹ Παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του ταξιδιού του Ποσειδώνα,⁴³² όπου ο θεός αποδίδεται από τον Φιλόστρατο ως χαρούμενος στο άρμα του, το οποίο κινείται από τους ιππόκαμπους στην καταδίωξη της Αμυμώνης, εικόνα η οποία έρχεται σε αντίθεση με την περιγραφή του Ομήρου,⁴³³ η οποία προβάλλει το οργισμένο και πολεμοχαρές πρόσωπο του θεού, ενώ οδηγεί το ιπήλατο άρμα του. Επομένως, κάθε φορά που ένας απλός θεατής βρισκόταν «εκτεθειμένος» σε έναν πίνακα ο οποίος του προκαλούσε σύγχυση αναφορικά με την ερμηνεία του, ο Φιλόστρατος πρότεινε την σύνδεση του με την ποίηση, προβάλλοντας ιδιαίτερα την ικανότητα της εικόνας να αποκλίνει από το κείμενο και να εδραιώνει τη δικιά της ερμηνεία σχετικά με τα γεγονότα που περιγράφει.

Για την ερμηνεία ανεξήγητων φαινομένων που αποδίδονται στους πίνακες ο Φιλόστρατος χρησιμοποιεί τον όρο «θαύμα», «θαυμασιότερα», «θαυμάζω». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του πλοίου του Διονύσου το οποίο ορίζεται ως θαύμα, ενώ η κρήνη κρασιού ως θαυμασιότερα: «θαυμασιωτέρα δὲ ἢ πηγὴ τοῦ οἴνου». Ουσιαστικά, ο Φιλόστρατος αντί να περιορίζει την φαντασία του θεατή και να ερμηνεύει τα φαινόμενα, την ενθαρρύνει τονίζοντας την πολυπλοκότητα και ποικιλία των «θαυμάτων» του, όταν περιγράφει την εικόνα με τον τίτλο *Νήσοι* και αναφέρεται σε ένα από αυτά ως θαύμα καθώς ρέει κάτω από αυτό φωτιά:

«τὴν δὲ νῆσον, ὧ παῖ, τὴν πλησίον θαῦμα ἠγώμεθα, πῦρ γὰρ δὴ ὑποτύφει αὐτὴν πᾶσαν σήραγγάς τε καὶ μυχούς ὑποδεδυκὸς τῆς νήσου»,

«το γειτονικό νησί, παιδί μου, ως θαύμα θα πρέπει να το θεωρήσουμε, φωτιά σιγοκαίει στα σωθικά του, τρέχοντας μέσα από σήραγγες και σπηλιές υπόγειες».

Στην πράξη, ο συγγραφέας προσκαλεί τον νεαρό θεατή να ακολουθήσει ως τρόπο πρόσληψης των έργων από τη μεριά του το μοτίβο του θαλάσσιου ταξιδευτή, ο οποίος νιώθει και αισθάνεται την εικόνα των νησιών, ακόμη και αν δεν βρίσκεται στον χώρο του πραγματικού:

«καθάπερ ἀπὸ νεῶς διαλεγώμεθα περὶ τουτωνὶ τῶν νήσων, οἶον περιπλέοντες αὐτὰς τοῦ ἤρος»,

---

431 Newby 2009: 328.

432 Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 1.8.

433 Όμηρος *Ιλιάδα*, 13.27 κ.ε.

«να μιλήσουμε για εκείνα τα νησιά σαν μέσα από καράβι, σαν να ταξιδεύουμε μαζί τους την άνοιξη».⁴³⁴

Η τάση του Φιλόστρατου να στηρίζει συνέχεια την τακτική του θαύματος ως εξήγηση για τα ανεξήγητα φαινόμενα των εικόνων δεν είναι σταθερή, καθώς κατά την περιγραφή του ηφαιστείου της νήσου εκφράζει τις θέσεις και των φιλοσόφων, δηλαδή, την ορθολογική εξήγηση του φαινομένου, αλλά και τις θέσεις των ζωγράφων και ποιητών, δηλαδή την αφηρημένη και καλλιτεχνική ερμηνεία:

«καὶ φιλοσοφεῖν μὲν βουλομένῳ τὰ τοιαῦτα νῆσος ἀσφάλτου καὶ θείου παρεχομένη κρᾶσιν, ἐπειδὴν ὑφ' ἄλως ἀναβρωθῆ, πολλοῖς ἐκπυροῦται πνεύμασι τὰ τὴν ὕλην ἐξερεθίζοντα παρὰ τῆς θαλάττης ἀνασπῶσα, ἡ γραφὴ δὲ τὰ τῶν ποιητῶν ἐπαινοῦσα καὶ μῦθον τῆ νήσῳ ἐπιγράφει, γίγαντα μὲν βεβλησθαί ποτε ἐνταῦθα, δυσθανατοῦντι δ' αὐτῷ τὴν νῆσον ἐπενεχθῆναι δεσμοῦ ἕνεκεν, εἶκειν δὲ μήπω αὐτόν, ἀλλ' ἀναμάχεσθαι ὑπὸ τῆ γῆ ὄντα καὶ τὸ πῦρ τοῦτο σὺν ἀπειλῇ ἐκπνεῖν».

«Και για όποιον τον ενδιαφέρουν τέτοια ερωτήματα, το νησί παράγει κατράμι και θείο φυσικό, που όταν ανακατευτούν από τη θάλασσα γεννούν πνοές φωτιάς, παίρνοντας από αυτήν ότι βοηθά στην ανάφλεξη τους. Ο ζωγράφος, αποδεχόμενος την εκδοχή των ποιητών, αποδίδει και έναν ακόμη μύθο στο νησί με τον πίνακα του, ότι δηλαδή κάποτε ένας γίγαντας έπεσε εδώ χτυπημένος, και έτσι όπως ψυχορραγούσε, μπήκε πάνω του το νησί σαν για να τον φυλακίσει». Αυτός όμως ακόμη δεν το βάζει κάτω και συνεχίζει να παλεύει κάτω από τη γη και ξεφυσά αυτή τη φωτιά μαζί με απειλές».⁴³⁵

Η ίδια σύγκρουση της φιλοσοφικής ενάντια στην καλλιτεχνική διανόηση προβάλλεται και κατά την περιγραφή της ιστορίας του Φαέθοντα, όπου η φιλοσοφική θέση προβάλλει το μήνυμα της υπέρβασης και έκφρασης αλαζονείας απέναντι στην φύση, ενώ η καλλιτεχνική αναδεικνύει μόνο το άρμα και τα άλογα:

«ταῦτα τοῖς μὲν σοφοῖς πλεονεξία τις εἶναι δοκεῖ τοῦ πυρῶδους, ποιηταῖς δὲ καὶ ζωγράφοις ἵπποι καὶ ἄρμα, καὶ συγχεῖται τὰ οὐράνια»

---

434 Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 1.18.4, 2.17.5, 2.17.1, Newby 2009: 331.

435 Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 2.17.5.

«αν και για τους λογίους ο μύθος συμβολίζει την πυράκτωση της φύσης από τις ακτίνες του ήλιου, οι ποιητές και οι ζωγράφοι περιορίζονται στην περιγραφή των αλόγων και του άρματος».⁴³⁶

Το επόμενο παράδειγμα περιγραφής πίνακα ζωγραφικής που στηρίζεται σε λογοτεχνικά και μυθολογικά πρότυπα παράλληλα είναι η περιγραφή *Μύθοι*. Η περιγραφή της εικόνας των Μύθων του Αίσωπου στο έργο του Φιλόστρατου διαδραματίζει κεντρικό ρόλο. Ο Αίσωπος περιγράφεται ως μυθοποιός και το αντικείμενο της ιδιότητας του είναι να «υφαίνει» μύθους οι οποίοι δίνουν λόγο ακόμη και στα πιο άγρια ζώα. Ουσιαστικά, οι μύθοι του προβάλλονται ως ηθοπλαστικοί, καθώς όπως δηλώνεται ξεκάθαρα στο κείμενο μαθαίνουν στα παιδιά τις υποθέσεις της ζωής,⁴³⁷ ενώ και ο ίδιος ο Αίσωπος προβάλλεται ως σοφός αντικαθιστώντας ακόμη και τον αφηγητή στον ρόλο της εκπαίδευσης των παιδιών που παρίστανται στο έργο.⁴³⁸ Ο παιδαγωγικός σκοπός των ιστοριών του Αίσωπου αντανακλά ξεκάθαρα στις απόψεις του Φιλόστρατου για τη σοφιστική παιδαγωγική μέθοδο. Σύμφωνα με τον Elsner, η εικόνα που περιγράφεται να αποδίδει τον Αίσωπο να μιλά για τους μύθους του μπροστά σε παιδικό ακροατήριο έχει τρεις συνδηλώσεις. Περιέχει το στοιχείο του μύθου (το περιεχόμενο της εικόνας), την έννοια της φιλοσοφίας (ο ζωγράφος είναι φιλόσοφος) και τη θεατρικότητα, καθώς ο Αίσωπος απευθύνεται επίσημα στον χορό των χαρακτήρων του. Και οι τρεις παραπάνω συνδηλώσεις χαρακτηρίζονται από τον Elsner ως γραφοκεντρικές και με τις δυο ερμηνείες που σχετίζονται με το έργο, δηλαδή και τη ζωγραφική και τον γραπτό ή προφορικό λόγο.⁴³⁹

Η περιγραφή του πίνακα του Μέναικου αποτελεί παράδειγμα χρήσης των λογοτεχνικών και μυθολογικών προτύπων παράλληλα με την χρήση ρητορικών μεθοδεύσεων στο έργο του Φιλόστρατου.⁴⁴⁰ Η περιγραφή ξεκινά με την απόδοση του ιστορικού πλαισίου που συνοδεύει τον πίνακα, δηλαδή, της πολιορκίας των Θηβών και έπειτα ακολουθεί η εξιστόρηση των γεγονότων με την ίδια σειρά που αυτά αποδίδονται στο έργο του Ευριπίδη *Φοίνισσες*,⁴⁴¹ αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο την ίδια δραματικότητα που αναλύθηκε και στον πίνακα για την Ιπποδάμεια. Πέρα όμως από την αναπαραγωγή της ίδιας χρονολογικής σειράς των γεγονότων με το έργο του Ευριπίδη, ο Φιλόστρατος διασκευάζει την εξιστόρηση αναφορικά με τον χρησμό του Τειρεσία, καθώς αυτός

---

436 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.17.5, 1.11, Newby 2009: 331-332.

437 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.3.1.

438 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.3.2.

439 Elsner 2000a: 259-260.

440 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.4.

441 Ευριπίδης, *Φοίνισσες*, 180.

εκφράζεται σε υποθετική μορφή αλλά στην συνέχεια ο Φιλόστρατος τον παρουσιάζει ως εκπληρωμένο χρησιμοποιώντας υποτακτική έγκλιση, με σκοπό να αναδείξει την ετοιμότητα του Μένουκου να δώσει τη ζωή του για τις Θήβες, αλλά και την ταχύτητα με την οποία ενήργησε. Η περιγραφή του θανάτου του Μενούκου μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα σπουδαίο ερέθισμα για την φαντασία του ακροατή, καθώς κινείται τόσο αργά ώστε ο δέκτης μπορεί εύκολα να οραματιστεί τον Μένουκο καθώς αυτός πεθαίνει. Ουσιαστικά, η δραματοποίηση της περιγραφής στοχεύει στη μετάδοση του ηθικού μηνύματος που εκπέμπει η περιγραφή του Φιλόστρατου, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι το πρότυπο του ευγενούς ήρωα.⁴⁴²

Εκτός από τα παραπάνω, ο Φιλόστρατος επιλέγει να τονίσει και να δώσει έμφαση σε αξίες όπως το θάρρος, η αυτοπεποίθηση, η αρετή και η διορατικότητα, αναλύοντας τους χαρακτήρες των επτά στρατηγών του μύθου μέσα από τις χειρονομίες και τα χαρακτηριστικά των προσώπων τους. Έτσι, ξεχωρίζει την μορφή του Καπανέα, καθώς τυγχάνει της εύνοιας των θεών εξασφαλίζοντας την αρετή και τη διορατικότητα, ενώ δεν διστάζει να ορμήσει στη μάχη δείχνοντας το θάρρος και την αυτοπεποίθηση του, συμπληρώνοντας έτσι και τις τέσσερις ηθικές και διανοητικές αξίες που αναφέρθηκαν παραπάνω και προσπαθεί να αναδείξει ο Φιλόστρατος στο νεανικό κοινό του.⁴⁴³

Συνολικά, η περιγραφή της εικόνας του Μένουκου συμβάλλει στον εκπαιδευτικό σκοπό του έργου, καθώς εκτός από τα ηθικά μηνύματα συνεισφέρει και στην εγρήγορση του θεατή έργων ζωγραφικής μέσω της προειδοποίησης για τις οφθαλμαπάτες που μπορεί να κρύβει η συγκεκριμένη τέχνη. Επομένως, ξεχωρίζουμε την φράση «κλέπτεσθαι τους όφθαλμούς»,⁴⁴⁴ και δεχόμαστε την προτροπή να αγγίζουμε το αίμα του ήρωα, λες και το υποκείμενο του πίνακα μπορεί να εισέλθει στον κόσμο του ακροατηρίου του, ή αντίστροφα το ακροατήριο μπορεί να συμμετέχει στο δράμα του Μένουκου.

Η ιδιαιτερότητα της περιγραφής του πίνακα, που αναδεικνύει την μορφή της Ιπποδάμειας και την αρματοδρομία ανάμεσα στον Πέλοπα και τον βασιλιά Οινόμαο, έγκειται στο γεγονός ότι εκτός από τα μυθολογικά και λογοτεχνικά πρότυπα της, διακατέχεται από έντονα θεατρικά στοιχεία προβάλλοντας τα εκπαιδευτικά της μηνύματα μέσω του μύθου, της ποίησης και του θεάτρου. Ο Φιλόστρατος προκαλεί το ακροατήριο του να φανταστεί τρεις διαφορετικές στιγμές της ιστορίας: την αρματοδρομία, τον θάνατο του Οινόμαου, και τις εορτές που ακολουθούν μετά την αρματοδρομία.⁴⁴⁵ Έτσι ο Φιλόστρατος, εισάγοντας στις περιγραφές του στο στοιχείο του δράματος,

---

442 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.4.3, Beall 1993: 356-357.

443 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.4.1, Beall 1993: 357-358.

444 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.4.2.

445 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.17.

προσκαλεί το ακροατήριο να μετατρέψει τον πίνακα ζωγραφικής σε μια δραματική παράσταση.⁴⁴⁶ Ακολουθώντας την ίδια μέθοδο και στην περιγραφή του πίνακα της Κασσάνδρας,⁴⁴⁷ ο Φιλόστρατος τονίζει ότι ο συγκεκριμένος πίνακας μπορεί να περιγραφεί και ως δράμα, αλλά επιπρόσθετα κρύβει περισσότερα μηνύματα από ένα δραματικό έργο, αναδεικνύοντας έτσι το ηθικό και φιλοσοφικό στίγμα που αφήνει η ερμηνεία του έργου, και το οποίο είναι απαραίτητο για τον εκπαιδευτικό του σκοπό. Όμως ο Φιλόστρατος, ως ένας ρήτορας αφοσιωμένος στην ανάπτυξη της θέασης και της ικανότητας της ερμηνείας από την πλευρά των μαθητών του, δεν επιδιώκει να αποδώσει ο ίδιος την αίσθηση του για την επιδίωξη του ζωγράφου μέσα από κάθε πίνακα, αλλά να οδηγήσει τους ίδιους του τους μαθητές να καταλήξουν στα δικά τους συμπεράσματα μέσα από τις μικρές συμβουλές που έδινε το κείμενο του. Χαρακτηριστικά, στην περιγραφή του Έλους,⁴⁴⁸ αυτό αποδίδεται ως ένα αποτέλεσμα της σοφίας της φύσης, εννοώντας από φιλοσοφική σκοπιά την αρμονία που διέπει όλα τα είδη στο βασίλειο της φύσης.⁴⁴⁹ Ο Φιλόστρατος όμως, σύμφωνα με τον Beall, δεν εστιάζει μόνο στον συμβολισμό και την αλληγορία κάθε πίνακα, αλλά και στα μορφικά του χαρακτηριστικά. Η παραπάνω τάση διαφαίνεται στην περιγραφή του πίνακα της Κασσάνδρας, καθώς αν και αναμένεται η Κασσάνδρα να αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο της περιγραφής, αντίθετα ο Αγαμέμνονας κράτα το κεντρικότερο σημείο της σκηνής, όπως περιγράφει χαρακτηριστικά ο Φιλόστρατος, καθώς με βάση την σύνθεση και την εστίαση του φωτός στον πίνακα περιγράφεται να βρίσκεται στο κέντρο ως βασική μορφή.⁴⁵⁰

Ο Beall επιστρέφοντας στην περιγραφή του πίνακα της Ιπποδάμειας τονίζει ότι η δομή και σύνθεση αυτής της περιγραφής από τον Φιλόστρατο είναι επιτηδευμένα βασισμένη στις αντιθέσεις. Το πρώτο και κυριότερο δίπολο της περιγραφής περιλαμβάνει την μορφή του βασιλιά Οινόμαου και του Πέλοπα, ενώ δίνεται βάση στην σύγκριση και αντίθεση των αλόγων του κάθε πρωταγωνιστή, καθώς αυτά είναι τα κυριότερα εργαλεία για την σύγκρουση των δυο πλευρών. Το παραπάνω αντιθετικό δίπολο χρησιμοποιείται και για να δώσει έμφαση στην αμοιβαία έλξη του Πέλοπα και της Ιπποδάμειας. Εκτός από την αντίθεση του Πέλοπα με τον Οινόμαο, ο Φιλόστρατος αντιπαραβάλλει και την παράλογη πρόκληση του Βασιλιά Οινόμαου προς τον Πέλοπα με τη ρομαντικά νικηφόρα διαδρομή της Ιπποδάμειας, ώστε να αποδοθεί η αντίφαση ανάμεσα στην κόρη και τον πατέρα-βασιλιά της, παρομοιάζοντας με αυτόν τον τρόπο την αρματοδρομία με έναν αγώνα ανάμεσα στον φυσικό έρωτα δυο ανθρώπων και στο αφύσικο μίσος, με τελικό νικητή τον έρωτα.

446 Beall 1993: 351.

447 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.10.

448 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.9.1.

449 Beall 1993: 352.

450 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.10.4.

Τέλος, δηλώνεται ότι θα μπορούσε να συνοψιστεί το νόημα του συγκεκριμένου πίνακα στην παρακάτω φράση: *Amor vincit omnia*.⁴⁵¹

Ένα ακόμη ιδιαίτερα αποκαλυπτικό παράδειγμα για την τάση του Φιλόστρατου να επικαλείται τη λογοτεχνία ως πρότυπο των περιγραφών του αποτελεί η περιγραφή της Πανθείας,⁴⁵² η οποία προβάλλεται μέσα από τις αναφορές του Ξενοφώντα. Η λεκτική περιγραφή του πίνακα από τον Φιλόστρατο αντιστοιχίζεται στα γλωσσικά δεδομένα της περιγραφής του Ξενοφώντα, και έτσι και οι δυο μαζί αντιτίθενται στην εικόνα που προέρχεται από τον υποτιθέμενο πίνακα ζωγραφικής.⁴⁵³ Ουσιαστικά ο στόχος του Φιλόστρατου είναι ο δέκτης της περιγραφής να δει την εικόνα και έπειτα να οραματιστεί το κείμενο.⁴⁵⁴

Εξετάζοντας τις περιγραφές εικόνων που πετυχαίνουν το εκπαιδευτικό τους στόχο κυρίως μέσα από τη χρήση της μυθολογίας, τονίζουμε αρχικά την περιγραφή του δαίμονα Κωμού. Εδώ ο Φιλόστρατος προσπαθεί να προβάλει το ηθικοπλαστικό- εκπαιδευτικό μήνυμα της περιγραφής, που εσωκλείεται στο γεγονός ότι ο Κωμός, δηλαδή το γλέντι και η καλοπέραση, εκτός από την πρόσκαιρη χαρά έχει και αρνητικές επιδράσεις στο σώμα.⁴⁵⁵ Στην συνέχεια μέσα από την περιγραφή του πίνακα του Βοσπόρου ο Φιλόστρατος περιγράφει το παιχνίδισμα του φωτός με το θαλάσσιο στοιχείο, δηλαδή το νερό, τονίζοντας ότι τα ψάρια που βρίσκονται στην επιφάνεια της θάλασσας φαίνονται μαύρα, ενώ όσο το βάθος μεγαλώνει το χρώμα τους φαίνεται όλο και λιγότερο, καθώς όσο η ματιά διεισδύει βαθύτερα μέσα στο νερό τόσο χάνει την ικανότητα της να διακρίνει με σαφήνεια.⁴⁵⁶ Μέσα από αυτήν την έκφραση, ο Φιλόστρατος δηλώνει ότι όπως η εικόνα ζωγραφικής αποτελείται από στρώματα και επίπεδα «τοποθετημένα» το ένα πάνω στο άλλο, το ίδιο κάνει και η λεκτική περιγραφή ξετυλίγοντας το παράδοξο της αναπαράστασης σε χρονολογικά στάδια, καθώς οι αναγνώστες πρέπει να ταξιδέψουν αργά ανάμεσα στα ενσωματωμένα στάδια της περιγραφής για να ανακαλύψουν τα μηνύματα που είναι κρυπτογραφημένα σε αυτήν.⁴⁵⁷ Με λίγα λόγια, το εκπαιδευτικό αποτέλεσμα από τη συγκεκριμένη περιγραφή έγκειται στην αναγνώριση αρχικά της πολυπλοκότητας των νοημάτων ενός ζωγραφικού πίνακα και μιας λεκτικής περιγραφής και στην επίτευξη της απαραίτητης εγρήγορσης των αισθήσεων και του νου του μαθητή για την

---

451 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.17, Beall 1993: 353-355.

452 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.9.1.

453 Ξενοφώντα, *Ιστορία*, 2.9.1.

454 Tatum 1989: 21-2, Squire 2013: 110.

455 Shaffer 1998: 308.

456 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.13.9.

457 Shaffer 1998: 313.

κατανόηση και αναγνώριση της καταλληλότερης ερμηνείας για το ερέθισμα που δέχεται.

Σε μυθολογικά πρότυπα στηρίζεται και η περιγραφή του πίνακα που απεικονίζει την Πασιφάη.⁴⁵⁸ Ο πίνακας παρουσιάζει δυο σκηνές: η μια αφιερώνεται στην Πασιφάη, η οποία απεγνωσμένη ψάχνει την προσοχή και σημασία του ταύρου που έχει ερωτευτεί, και η άλλη προβάλλει τον Δαίδαλο να επιμελείται του γλυπτού μιας αγελάδας στο εργαστήριο του. Έτσι η πανέμορφη Πασιφάη προσπαθεί να γοητεύσει έναν άγριο και άγαρμπο ταύρο, προβάλλοντας έτσι τη δύναμη της επιθυμίας και του πόθου ως θεμελιώδη αρχή της ανθρώπινης και ζωικής φύσης, μόνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση ο έρωτας που επιθυμεί η Πασιφάη θα επιτευχθεί μόνο εάν ανταλλάξει το θεϊκό και απαστράπτον ένδυμα της με το είδος της ομορφιάς που θα εκτιμηθεί από τον ταύρο.⁴⁵⁹ Επίσης, στην περιγραφή της εικόνας ο Φιλόστρατος δεν παραλείπει να αναδείξει την τεχνική αριστεία του Δαίδαλου, η οποία αναδεικνύεται από την παρουσία των Ερώτων, οι οποίοι βοηθούν τον Δαίδαλο στο έργο του και ιδιαίτερα στην τήρηση των αρχής της συμμετρίας. Φυσικά ο όρος συμμετρία έχει ιδιαίτερα σημασία για τις αρχές της αισθητικής φιλοσοφίας που διέπουν τον Φιλόστρατο. Αρχικά χρησιμοποιεί τον όρο ήδη από το προοίμιο σχολιάζοντας ότι αποτελεί απαραίτητο συστατικό και για τον λόγο, πέρα από τη χρησιμότητα του στην τέχνη. Επιπρόσθετα, ο όρος τονίζεται να για να περιγραφεί η τάξη και η κανονικότητα της φύσης ιδιαίτερα στο κεφάλαιο με τίτλο Πήγεις,⁴⁶⁰ όπου ο Φιλόστρατος δηλώνει ότι το μέγεθος των νάνων είναι συμμετρικό με το όνομα τους. Η εκτεταμένη χρήση του όρου συμμετρία επαφίεται στην άποψη του Φιλόστρατου ότι η φύση πρέπει να αναδειχθεί και ως καλλιτέχνης και ως έργο τέχνης.⁴⁶¹

Αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή του σοφίσματος του Δαίδαλου ο οποίος περιγράφεται να κατασκευάζει μια ξύλινη αγελάδα για να ξεγελαστεί ο Μινώταυρος από την Πασιφάη:

«ή Πασιφάη τοῦ ταύρου ἐρᾷ καὶ ἰκετεύει τὸν Δαίδαλον σοφίσασθαί τινα πειθῶ τοῦ θηρίου, ὁ δὲ ἐργάζεται βουῖν κοίλην παραπλησίαν ἀγελαίᾳ βοῖ τοῦ ταύρου ἐθάδι»

«Η Πασιφάη είναι ερωτευμένη με τον ταύρο και ικετεύει τον Δαίδαλο να βρει ένα τέχνασμα ώστε να δελεάσει το θηρίο και αυτός κατασκευάζει ένα κούφιο ομοίωμα αγελάδας, όμοιο με μια αγελάδα του κοπαδιού που ο ταύρος έχει συνηθίσει».

---

458 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.16.

459 Beall 1993: 359-360.

460 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.5.

461 Beall 1993: 360.

Συνολικά, η χρήση των όρων σοφισμα και σοφία, παράλληλα με την αττική ενδυμασία του Δαίδαλου, προβάλλουν με έμμεσο τρόπο τον γλωσσικό αττικισμό ως κύριο χαρακτηριστικό της δεύτερης σοφιστικής περιόδου και των συγγραφέων και ρητόρων της.⁴⁶²

Συνολικά η περιγραφή της Πασιφάης αναδεικνύει την αξία της σχέσης ανάμεσα στην τέχνη και την ρητορική για την εκπαίδευση των νέων. Αρχικά ο Φιλόστρατος δίνει έμφαση στην σοφία που είναι έκδηλη στις ασχολίες του Δαίδαλου που περιγράφονται στον πίνακα, καθώς μέσα από το έργο *Εικόνες* ο όρος σοφία και τα παράγωγα του χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν και την τεχνική επάρκεια, αλλά και την ευδαιμονία της επινόησης που προβάλλεται από τους ζωγράφους. Η σοφία της ζωγραφικής κατά συνέπεια συνδέεται με την ποίηση, καθώς και οι ζωγράφοι αλλά και οι ποιητές συμβάλλουν στις γνώσεις μας για το παρελθόν. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Δαίδαλου, όπως αυτά προβάλλονται από την περιγραφή, δηλαδή, η ευφυΐα του, τα γυμνά του πόδια και το λιτό ένδυμα του, υποδεικνύουν στον Φιλόστρατο ότι ο Δαίδαλος διακατέχεται από έναν αττικό χαρακτήρα. Συνήθως ο όρος *αττικίζει* σήμαινε είτε αυτόν που συγχωνώζονταν με Αθηναίους, είτε αυτόν που μιλούσε σε αττική διάλεκτο. Όπως είναι φυσικό, η χρήση του παραπάνω όρου μας κάνει να υποθέσουμε ότι θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε στον Δαίδαλο εκτός από τις ιδιότητες του ζωγράφου και του ποιητή αλλά και του Αττικίζοντα σοφιστή, ο οποίος είναι ο δημιουργός της πειθούς⁴⁶³.

Η αξία της τέχνης στην ουσιαστική και εκπαίδευση των νέων διαφαίνεται και στην περιγραφή των Θηρευτών.⁴⁶⁴ Εδώ ο Φιλόστρατος επαινεί την ικανότητα του ζωγράφου να αποδώσει και την τρίτη διάσταση, δηλαδή αυτή του βάθους (*trompe l'oeil*) στο έργο και παράλληλα αναγνωρίζει το γεγονός ότι αυτή η ικανότητα του ζωγράφου μπορεί να παραπλανήσει το μάτι του θεατή για την υλική πραγματικότητα των αντικειμένων που περιγράφει. Ο Φιλόστρατος δημιουργεί μια κυκλική περιγραφή στην οποία η αρχική έννοια της καλλιτεχνικής αριστείας του δημιουργού που μπορεί να παραπλανήσει τον παρατηρητή αλλά και την φύση, οδηγεί στην τελική έννοια που προβάλλει το κείμενο, και είναι αυτή της αντίθεσης ανάμεσα στην αναπαράσταση και στην πραγματικότητα. Λέξεις και όροι όπως σαν, σχεδόν, σαν να, μακάρι, αποτελούν μερικές από τις αναρίθμητες τεχνικές του συγγραφέα για να υπενθυμίσει στον ακροατή ότι οι εικονικές εικόνες που περιγράφει προσομοιάζουν παρά αντανακλούν σε αυτό το οποίο αναπαριστούν, δίνοντας έμφαση στο χάσμα ανάμεσα στα αντικείμενα και στη γλωσσική ή ζωγραφική-εικονική τους

---

462 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.16.1, Swain 1996: 17-64, Newby 2009: 333.

463 Beall 1993: 361-363.

464 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.28.

αναπαράσταση.⁴⁶⁵ Συνολικά, η εκπαιδευτική αξία της παραπάνω περιγραφής έγκειται στην ανάπτυξη της ικανότητας των νέων να ορίζουν τα όρια ανάμεσα στην πραγματικότητα και την αναπαράστασης της.

Το ερώτημα που εγείρεται στην συνέχεια είναι το εξής: ποια μορφή αναπαράστασης αποδίδει την πραγματικότητα με τον ουσιαστικότερο και πιο αληθινό τρόπο ώστε να χρησιμοποιηθεί για εκπαιδευτικούς σκοπούς; Για τον ρήτορα, η πραγματικότητα των έργων ζωγραφικής υπόκειται στην υποκειμενικότητα των χαρακτήρων τους και ειδικότερα στην δυνατότητα τους να «ακούν». Έτσι, ο ομιλητής μιλά στον πίνακα και παραπλανάται καθώς σκέφτεται ότι οι πρωταγωνιστές του τον ακούν. Από την μια πλευρά λοιπόν εκφράζονται οι Σιμωνίδειες θεωρήσεις για τη σχέση της ζωγραφικής με την ποίηση κάνοντας τους πρωταγωνιστές των έργων ζωγραφικής να μιλούν και να ακούν,⁴⁶⁶ και από την άλλη πλευρά ο Πλατωνικός *Φαίδρος* προέβαλλε τη δυνατότητα «ομιλίας» των λέξεων σε σύγκριση με την ησυχία της ζωγραφικής.⁴⁶⁷ Στη μέση αυτών των δυο απόψεων παρεμβάλλεται με αριστοτεχνικό τρόπο το κείμενο του Φιλόστρατου, το οποίο οραματίζεται και εκθέτει στη φαντασία ένα αμφίδρομο διάλογο ανάμεσα στον λόγο και στην εικόνα⁴⁶⁸.

Μέσα από τα παραπάνω φαινόμενα, το κείμενο του Φιλόστρατου καθίσταται ένα γραπτό σενάριο ενός ζωντανού και ομιλούντος διαλόγου. Ο αφηγητής θέτει ξεκάθαρα το σκηνικό τοποθετώντας το παιδί μπροστά ώστε να απευθύνεται σε αυτό, ενώ επιθυμεί τα υπόλοιπα παιδιά να ακολουθούν θέτοντας ερωτήματα, εάν κάτι δεν είναι σαφές.⁴⁶⁹ Ουσιαστικά, όπως τονίζει ο Squire, εκτός από τον πίνακα ζωγραφικής που περιγράφεται κάθε φορά, ο ομιλητής του Φιλόστρατου στο κείμενο κατασκευάζει και μια ακόμη εικόνα-έργο ζωγραφικής το οποίο έχει ως περιεχόμενο του τον ομιλητή, ο οποίος εξηγεί στα παιδιά τους πίνακες ζωγραφικής που βλέπουν. Το κείμενο το οποίο φτάνει σε εμάς τελικά είναι η γραπτή αναπαράσταση της εικόνας του ομιλητή και των παιδιών που παρατηρούν με προσοχή τα λόγια και τις κινήσεις του.⁴⁷⁰

Το φαινόμενο λοιπόν της *mise-en-abime* που τονίζει ο Squire στο έργο του Φιλόστρατου συνίσταται στην παρουσία τριών αντικατοπτριζόμενων πεδίων ή επιπέδων: το πρώτο αφορά στην εικόνα των έργων ζωγραφικής, το δεύτερο σχετίζεται με την εικόνα του ομιλητή που προσπαθεί να

---

465 Shaffer 1998: 308-311.

466 Squire 2013: 114, υποσημ. 106.

467 Πλάτωνας, *Φαίδρος*, 275D, Männlein-Robert 2007b: 30–1, 154–7, Squire 2013: 114.

468 Mathieu-Castellani 1996: 94, Squire 2013: 114.

469 McCombie 2002: 152, Φιλόστρατος *Εικόνες*, προοίμιο 5.

470 Squire 2013: 114-115.

ερμηνεύσει στα παιδιά τα έργα ζωγραφικής, και το τρίτο αναφέρεται στην τελική μορφή του γραπτού κειμένου, το οποίο φτάνει σε μας και μεταφέρει την πραγματικότητα των δυο προηγούμενων πεδίων. Το παραπάνω φαινόμενο προβάλλεται και εσωτερικά του κειμένου. Ιδιαίτερα στην περιγραφή του πίνακα του Ναρκίσσου⁴⁷¹ η πηγή του νερού καθρεπτίζει το είδωλο του Ναρκίσσου, ενώ ο πίνακας ζωγραφικής αποδίδει την πηγή του νερού και κατά συνέπεια τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Αυτός ο λογοτεχνικός κατοπτρισμός, δηλαδή η περιγραφή της συζήτησης όπου ο ομιλητής του Φιλόστρατου περιγράφει στο παιδί τον κατοπτρισμό που αποδίδει ο πίνακας ζωγραφικής, εκπροσωπεί όλες εκείνες τις εκφραστικές μεθόδους του Φιλόστρατου. Για τον Squire αυτή η εικόνα αντανakλά την ψευδαίσθηση του γραπτού κειμένου ότι καταφέρνει να αποδώσει τον ζωντανό προφορικό λόγο.⁴⁷²

Άξια αναφοράς είναι επίσης η ανάλυση της μορφής του Νάρκισσου που ακολουθεί μέσω της χρήσης λεξιλογίου που παραπέμπει ξεκάθαρα στην τεχνοτροπία ενός ανδριάντα, φανερώνοντας έτσι τις στοιχειώδεις γνώσεις και εμπειρίες του συγγραφέα αναφορικά με την γλυπτική, αλλά και το γεγονός ότι αναμένει οι μαθητές του και κατά συνέπεια οι μαθητές κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο να έχουν την απαραίτητη εξοικείωση με το συγκεκριμένο λεξιλόγιο:

«ὄρθον ἀναπαύεται ἐναλλάξαν τῷ πόδε τὸ μειράκιον καὶ τὴν χεῖρα ὑπέχον πεπηγότι τῷ ἀκοντίῳ ἐν ἀριστερᾷ, ἢ δεξιᾷ δὲ περιῆκται ἐς τὸ ἰσχίον ἀνασχεῖν τε αὐτὸν καὶ σχῆμα πράττειν ἐκκειμένων τῶν γλουτῶν διὰ τὴν τῶν ἀριστερῶν ἔκκλισιν. δεικνύει δὲ ἡ χεὶρ ἀέρα μὲν, καθ' ὃ κυρτοῦται ὁ ἀγκῶν, ρυτίδα δὲ καρ' ὃ στρεβλοῦται ὁ καρπὸς καὶ σκιὰν παρέχεται συνιζάνουσα ἐς τὸ θέναρ, λοξαὶ δ' αἱ ἀκτῖνες τῆς σκιᾶς διὰ τὴν ἔσω ἐπιστροφὴν τῶν δακτύλων.»

«Ο νέος στέκεται σε στάση ανάπαυσης. Ἐχει σταυρωμένα τα πόδια του, και στηρίζει το χέρι του στο ακόντιό του που είναι μπηγμένο στη γη στα αριστερά του. Στηρίζει το δεξί χέρι στη μέση του και το σώμα του παίρνει τη γνωστή στάση με την αριστερή πλευρά να γέρνει προς τα μέσα και τους γλουτούς να προεξέχουν. Το χέρι σχηματίζει ένα άνοιγμα όπως είναι λυγισμένος ο αγκώνας, μια ρυτίδα εκεί που διπλώνεται ο καρπός και ρίχνει μια σκιά καταλήγοντας στην παλάμη, μια σκιά με λοξές ακτίνες καθώς τα δάχτυλα του είναι γυρισμένα προς τα μέσα».⁴⁷³

471 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.23.

472 Conan 1987: 167–8, Beall 1993: 361–2, Boeder 1996: 153–61, Elsner 2004: 170–1, 2007a: 132–76, 2007b: 325–6, Webb 2006a: 128–32, 2009: 188–9, 2010: 359–61, Squire 2013: 115–116.

473 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.23.4, Newby 2009: 338–339.

Εκτός από τα παραπάνω, στην περιγραφή της εικόνας του Ναρκίσσου ο Φιλόστρατος αρχικά τοποθετείται έξω από τον κόσμο της εικόνας αναγνωρίζοντας την ως πίνακα ζωγραφικής, όπως φαίνεται από τη χρήση των όρων γραφή και γέγραπται, αλλά στην συνέχεια φαίνεται να βρίσκεται και ο ίδιος σε σύγχυση ανάμεσα στους δυο κόσμους εξαιτίας της εκπληκτικής αληθοφάνειας που παρουσιάζει η μέλισσα που εμφανίζεται στον πίνακα:

«καὶ μέλιττα ἐφιζάνει τις, οὐκ οἶδα εἴτ' ἐξαπατηθεῖσα ὑπὸ τῆς γραφῆς, εἴτε ἡμᾶς ἐξηπατηθῆσθαι χρὴ εἶναι αὐτήν»

«Έχει καθίσει μια μέλισσα και δεν ξέρω τι από τα δυο συμβαίνει: αυτή εξαπατήθηκε από τη ζωγραφική ή ο σκοπός του ζωγράφου ήταν να εξαπατήσει εμάς και τη ζωγράφισε έτσι που να πιστέψουμε ότι είναι αληθινή;»

Επιπρόσθετα, η σύγχυση του Φιλοστράτου εκφράζεται με έμμεσο τρόπο από την αναφορά στην αποτυχία του νεαρού που τον συνοδεύει να δει ξεκάθαρα την αλήθεια πίσω από το σόφισμα του ζωγράφου με τον σχηματισμό της μορφής στο νερό:

«ἄλλ' ἐκτυπῶσάν σε τὸ ὕδωρ, οἶον εἶδες αὐτό, οὐκ οἶσθα, οὔτε τὸ τῆς πηγῆς ἐλέγχεις σόφισμα, νεῦσαι δέον καὶ παρατρέψαι τοῦ εἶδους καὶ τὴν χειρᾶ ὑποκινήσαι καὶ μὴ ἐπὶ ταῦτοῦ ἐστάναι, σὺ δ', ὥσπερ ἑταίρω ἐντυχῶν τάκεῖθεν περιμένεις.»

«Μα δεν καταλαβαίνεις ότι το νερό αποτύπωσε τη μορφή σου όπως την είδες πάνω στην επιφάνεια του, ούτε και μπορείς να αντιληφθείς το τέχνασμα της πηγής, αν και φτάνει μόνο να στρίψεις το κεφάλι σου ή να αλλάξεις την έκφραση σου ή ελάχιστα να κουνήσεις το χέρι σου αντί να μείνεις ακίνητος».⁴⁷⁴

Συνολικά, η αποστροφή του λόγου του ομιλητή προς το παιδί και η αιτιολόγηση της παραπλάνησης του στην φύση του νερού από την στιγμή που έστρεψε το βλέμμα του σε αυτό «οἶον εἶδες», αλλά και στο γεγονός ότι δεν είχε γνώση της συγκεκριμένης ιδιότητας του νερού («οὐκ οἶσθα»), αποδίδει την αντίθεση ανάμεσα στα ερεθίσματα που δεχόμαστε από τις αισθήσεις μας και στην γνώση της αλήθειας.⁴⁷⁵ Ο αφηγητής του Φιλόστρατου στην συνέχεια προχωρά σε μια αποστροφή του λόγου του και απευθύνεται προς τον Νάρκισσο περιμένοντας απόκριση στα λεγόμενα του και όπως τονίζει ο Squire, όπως και ο Νάρκισσος, έτσι και εμείς επειδή παραμένουμε

474 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.23.2, 123.3, Newby 2009: 337-338.

475 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.23.3.

σιωπηλοί, αφήνοντας τον αφηγητή να μιλήσει για εμάς, αντικατοπτρίζουμε την συμπεριφορά του πίνακα που περιγράφεται μπροστά στα μάτια και αυτιά μας, επιλέγοντας μιμούμενοι τον πίνακα ζωγραφικής συνειδητά ή ασυνειδήτα την λεκτική περιγραφή ως την συγγενέστερη προς την αλήθεια και καταλληλότερη «προς παίδευσιν».

Ίσως η περιεκτικότερη περιγραφή του έργου με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, η οποία στηρίζεται σε μυθολογικά πρότυπα, έγκειται στην τελευταία περιγραφή εικόνας που υπάρχει στο έργο *Εικόνες* του Φιλόστρατου, και πιο συγκεκριμένα στην περιγραφή των Ωρών. Ο αφηγητής σε αυτό το τελευταίο κεφάλαιο του έργου φαίνεται να συνοψίζει και να κλείνει τις περιγραφές του δηλώνοντας ότι τα παραπάνω λόγια του ήταν το αποτέλεσμα- οι «καρπούι»- από την θέαση της τελευταίας εικόνας και κατά συνέπεια όλων των εικόνων που περιγράφηκαν στο έργο του. Το θέμα του τελευταίου κεφαλαίου εστιάζει στον χορό των Ωρών, δηλαδή, των εποχών, οι οποίες εναλλάσσονται στο πέρασμα του χρόνου. Για μια ακόμη φορά δηλώνεται η επίκληση που κάνει ο αφηγητής και σε άλλες αισθήσεις των ακροατών και αναγνωστών πέρα από την όραση, καθώς ο όρος συνχορεύοντες προσκαλεί τον ίδιο τον δέκτη να συμμετέχει.⁴⁷⁶

Επιπρόσθετα, ο χορός των Ωρών στρέφει την προσοχή στην παρουσία του ζωγράφου στην αφήγηση. Ο ζωγράφος, λοιπόν δηλώνεται ότι μόλις αντίκρισε τις Ώρες να χορεύουν αναστατώθηκε με αποτέλεσμα να δεχθεί το απαραίτητο από τους θεούς ερέθισμα και να ζωγραφίσει (γράφειν) το θέαμα που εκτυλίσσονταν μπροστά στα μάτια του. Φυσικά ο όρος «γράφειν» για άλλη μια φορά μας κάνει να αναρωτιόμαστε εάν αναφέρεται στον ζωγράφο ή στον Φιλόστρατο που συγγράφει το έργο. Έτσι παρατηρούμε τον ζωγράφο να βρίσκεται ο ίδιος πρωταγωνιστής στο θέμα του έργου του με τον ίδιο τρόπο που το κείμενο μέσω της χρήσης του πρώτου προσώπου εντοπίζει τον θεατή να βρίσκεται αιχμάλωτος του ζωγραφιστού κόσμου του πίνακα που παρατηρεί. Ο χορός των Ωρών αποτελεί ένα τέχνασμα-αίνιγμα των θεών για να αποδοθεί η απαραίτητη έμπνευση στον ζωγράφο, ενώ θυμίζει και τα τεχνάσματα των έργων ζωγραφικής για να προσκαλέσουν τον παρατηρητή μέσα στον δικό τους κόσμο.⁴⁷⁷

Ουσιαστικά η συμμετοχή του ζωγράφου στον χορό συμβολίζει την «καταβύθιση» του στην τέχνη της ζωγραφικής μέσα από την ικανότητα και την μαεστρία των Ωρών στον χορό. Η νύξη ότι οι Ώρες είναι και οι ίδιες καλλιτέχνιδες μας μεταφέρει αριστοτεχνικά στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου του πρώτου βιβλίου, όπου ο Φιλόστρατος προβάλλει τις Ώρες ως ζωγράφους.⁴⁷⁸ Με

---

476 Elsner 2000a: 254-255.

477 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.6.3, Reardon 1971: 193, Bartsch 1989: 22-23, Elsner 2000a: 254-255.

478 Φιλόστρατος *Εικόνες*, προοίμιο 1, Elsner 2000a: 256.

αυτόν τον τρόπο μαθαίνουμε ότι οι μυθικές οντότητες των Ωρών-εποχών είναι επινοητές της ιδιαίτερης ικανότητας που ορίζεται για πρώτη φορά στο έργο με τον όρο «γράφειν» και ότι αυτές ζωγραφίζουν (ή σχεδιάζουν, ή γράφουν) το διακοσμητικό πρωτότυπο της φύσης για κάθε εποχή ξεχωριστά πάνω στο κάδρο της γης. Στην πράξη, το κείμενο του Φιλόστρατου σε αυτό το σημείο φαίνεται να βρίθει από την επιρροή του νατουραλισμού, καθώς οι Ωρες προβάλλονται σαν το θεϊκό πρότυπο της φύσης, την οποία ο καλλιτέχνης μπορεί να μιμηθεί και να εμπνευστεί από αυτήν, όπως προβάλλεται και στο τέλος του έργου. Επομένως το τελευταίο κεφάλαιο του έργου συνοψίζει τις βασικότερες έννοιες της ζωγραφικής, της συγγραφής, της θέασης, της ερμηνείας, της φύσης της τέχνης, και τέλος της εύρεσης των ορίων ανάμεσα στον εαυτό μας και τον κόσμο που μας περιβάλλει, δηλαδή ανάμεσα στο υποκείμενο και το θεώμενο αντικείμενο.⁴⁷⁹

Όπως δηλώνει ο Elsner, το σχήμα του κύκλου που αναδεικνύεται ανάμεσα στην αρχή και το τέλος του έργου *Εικόνες* μέσα από τις αναφορές στις θεότητες των Ωρών τονίζει την ρητορική δομή του έργου, καθώς όπως οι ελεγειακοί και οι λυρικοί ποιητές, έτσι και ο Φιλόστρατος τοποθετεί τις περιγραφές του τη μια απέναντι στην άλλη, αλλά και μέσα από έναν ακανόνιστο ρυθμό αλλά και τάξη. Η εξήγηση που δίνεται αφορά στην εκδοτική μορφή του έργου, η οποία πιθανότατα ήταν σε πάπυρο. Αυτή η συγκεκριμένη εκδοτική μορφή που δίνει έμφαση στην εξακολουθητική και γραμμική ανάγνωση του κειμένου η οποία οφείλεται στο ξετύλιγμα του παπύρου αλλά και στην πανταχού παρούσα φωνή του αφηγητή καθώς ερμηνεύει τα έργα ζωγραφικής θα μπορούσε να μας οδηγήσει να υιοθετήσουμε τον παραλληλισμό του κειμένου με την εμπειρία θέασης σε μια πραγματική πινακοθήκη.⁴⁸⁰ Όμως, όσο και αν προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε την σειρά περιγραφής των έργων, αλλά και τη δομή των περιγραφών σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο, πάντα υπάρχει η δυνατότητα του παρατηρητή να υπονομεύσει την σειρά αυτή μέσω της αντιπαραβολής και σύγκρισης εικόνων στο μυαλό του με τρόπο αντίθετο από αυτόν που υποβάλλει το κείμενο.⁴⁸¹

Ο Elsner φροντίζει να αναδείξει άλλη μια πτυχή της μοναδικότητας της περιγραφής των Ωρών, δηλαδή του τελευταίου κεφαλαίου του έργου. Ενώ το πρώτο κεφάλαιο του έργου περιγράφει την προσωπικότητα του Σκάμανδρου αντλώντας την στήριξη του από το Ομηρικό κείμενο, το τελευταίο κεφάλαιο προβάλλει την ζωγραφική και την περιγραφή των Ωρών ως το πρότυπο και την αφετηρία της περιγραφής.⁴⁸² Έτσι αυτή η αντιστροφή στο πρότυπο της περιγραφής (εικόνα αντί για

---

479 Elsner 2000a: 256.

480 Elsner 2000a: 256-257.

481 Elsner 2000a: 257.

482 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.34.3.

κείμενο) μας παραπέμπει και στα έργα των Αχιλλέα Τάτιου (Κατά Λευκίππην και κατά Κλειτοφώντα) και Λόγγου (Δάφνις και Χλόη) οι οποίοι ξεκινούν τις αφηγήσεις τους μέσα από μια περιγραφή εικόνας.⁴⁸³

Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας της περιγραφής διαφαίνεται στο γεγονός ότι η περιγραφή των Ωρών δεν παρουσιάζει μόνο τις εποχές του χρόνου και την εναλλαγή τους αλλά και την σημασία της πράξης στην σωστή ή κατάλληλη χρονική στιγμή. Καθετί και καθένας πρέπει να είναι στην κατάλληλη στιγμή, εάν επιθυμεί την επιτυχία της εκπαιδευτικής διαδικασίας, και εν προκειμένω εάν ο στόχος είναι η επίτευξη της χάρις σχετικά με την συγγραφή και τη ζωγραφική τότε ο χρόνος ορίζει τα πάντα. Ποιος είναι όμως ο κατάλληλος χρόνος; Ποια είναι η απαραίτητη συνθήκη για την επιτυχημένη εκπαίδευση των νέων, όπως αυτή διαφαίνεται από το έργο του Φιλόστρατου *Εικόνες*; Το επεισόδιο των Ωρών αλλά και το επεισόδιο των Μύθων του Αισώπου μας αφήνουν απόλυτα στα χέρια του αφηγητή και της ικανότητας του να διαβάζει τις εικονικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις που εκφέρει η εικόνα που περιγράφει σε εμάς. Σε κάθε περίπτωση η έννοια της σοφιστικής-ρητορικής παιδείας ακολουθεί το μοντέλο του σοφού ανθρώπου (σοφιστής, ποιητής, ή ζωγράφος) που απευθύνεται σε παιδικό ακροατήριο. (με σύγχρονους όρους, το δασκαλοκεντρικό μοτίβο διδασκαλίας).⁴⁸⁴ Όμως αυτή η απόλυτη εμπιστοσύνη που φαίνεται να απαιτείται προς την πλευρά του αφηγητή μέσα στο έργο αντιμετωπίζει δυσκολίες οι οποίες προβάλλονται μέσα από την περιγραφή του Κωμού. Εκεί ο αφηγητής αντιμετωπίζει δυσκολίες στην ερμηνεία του έργου ζωγραφικής, καθώς ο πίνακας αποδίδει ένα νυχτερινό περιβάλλον στο οποίο οι δάδες παρέχουν αρκετό φως για τους νέους που μετέχουν στο γλέντι, αλλά όχι αρκετό για εμάς τους παρατηρητές, ώστε να δούμε τα πρόσωπα τους, ενώ και το πρόσωπο του Κωμού κρύβεται καθώς αυτός βρίσκεται σχεδόν ενύπνιος και το πρόσωπο του κρύβεται από το στέρνο του.⁴⁸⁵

Οι παραπάνω οπτικές για τον παρατηρητή δυσκολίες συνοψίζονται στην λέξη «κατάληψις» η οποία μέσα στο κείμενο σημαίνει την αναγνώριση των προσώπων των πρωταγωνιστών και εμποδίζεται από την παρουσία της νύχτας και του σκοταδιού. Από την άλλη η ποικιλία των τεχνικών ερμηνείας των έργων ζωγραφικής του Φιλόστρατου δεν προβάλλεται μόνο από την περιγραφή του Σκαμάνδρου, όπου έχουμε επίκληση στο ομηρικό κείμενο, αλλά και από την ψυχοαναλυτική, όπως τη σχολιάζει ο Elsner,⁴⁸⁶ ερμηνεία του πίνακα των Ερώτων,⁴⁸⁷ όπου το κνήγι

---

483 Elsner 2000a: 259.

484 Elsner 2000a: 261.

485 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.2.2, Elsner 2000a: 261-262.

486 Elsner 2000a: 262.

487 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.6.3.

που προβάλλεται αφορά όχι σε άγρια ζώα αλλά στην ομορφιά του νεαρού κοριτσιού. Έτσι ο Φιλόστρατος επιλέγει για άλλη μια φορά να αποδώσει την ιστορία του πίνακα παρουσιάζοντας ένα ολόκληρο έπος ή λογοτεχνικό έργο σε μορφή μινιατούρας (περιγραφή του θανάτου του Οινόμαου και του γάμου του Πέλοπα και της Ιπποδάμειας⁴⁸⁸).⁴⁸⁹

Οι δυσκολίες της ερμηνείας φτάνουν στο σημείο να χαρακτηρίζονται ακόμη και ως κίνδυνοι για τους παρατηρητές. Ειδικότερα, η περιγραφή των Ιστών τονίζει ότι ο ζωγράφος ύφανε ιστό της αράχνης στο έργο του ακόμη και για εμάς, ώστε να παραπλανηθούμε από την περιγραφή αμφισβητώντας αρχικά την αληθοφάνεια, όμως στη συνέχεια ο αφηγητής την αποκαθιστά τονίζοντας ότι ο δημιουργός είναι ευφυής στην απεικόνιση της αλήθειας.⁴⁹⁰

Σε κάθε περίπτωση, ο Elsner τονίζει ότι το κυριότερο μήνυμα που στέλνει το έργο του Φιλόστρατου στην σημερινή εποχή είναι η προτροπή να κοιτάξουμε με μια περισσότερο φανταστική και ενδελεχή ματιά τις ερμηνείες της αρχαίας τέχνης, καθώς το κείμενο επιτάσσει μέσα από τους όρους, *συγχορεύοντες, συγχωροῦσιν, σύν ὥρα γράφειν* τη συμμετοχή μας ενώ οι εικόνες φαίνεται να ξεπηδούν από τον ζωγραφικό και κειμενικό καμβά ερχόμενες αντίκρυ στα μάτια μας.

Πριν να αναλυθούν οι περιγραφές εικόνων του έργου που προβάλλουν και αναδεικνύουν εκπαιδευτικά μηνύματα μέσα από βιωματικές ιδιότητες αξίζει να αναλυθεί το ζήτημα της οπτικής υποκειμενικότητας στο έργο του Φιλοστράτου καθώς η αίσθηση της όρασης είναι αυτή που χρησιμοποιείται κυρίως από τους νέους μέσα από το έργο στην προσπάθεια τους να αποκωδικοποιήσουν αρχικά και έπειτα να ερμηνεύσουν τα μηνύματα των έργων ζωγραφικής. Ειδικότερα ο Squire σημειώνει ότι το ζήτημα της οπτικής υποκειμενικότητας συνδέεται με την γενικότερη προσπάθεια και παράδοση να δημιουργηθούν θεωρίες σχετικά με την θέαση, οι οποίες την συνέδεαν με την κυριολεκτική και μεταφορική έννοια των ματιών του παρατηρητή. Όπως λοιπόν τονίζει ο Σωκράτης στον Παρράσιο, ο ζωγράφος δεν αποδίδει τον ανθρώπινο χαρακτήρα μέσα από τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, αλλά μέσα από την απεικόνιση του βλέμματος ή της ματιάς του υποκειμένου, καθώς τα μάτια λειτουργούν ως παράθυρο προς την ψυχή.⁴⁹¹ Με την ίδια λογική και ο Φιλόστρατος αποδίδει προσοχή στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αλλά και το βλέμμα τους φαίνονται στις πίνακες ζωγραφικής που περιγράφει, καθώς ήδη από το προοίμιο προσπαθεί να ορίσει και να προκαλέσει την υποκειμενική ματιά του παρατηρητή (αυγάζ

---

488 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.17.

489 Elsner 2000a: 262.

490 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.28.3, E. Isner 2000a: 265.

491 Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα*, 3.10.4.

ομμάτων).⁴⁹² Ο Squire επιπρόσθετα υπογραμμίζει τη μετα-οπτική σημασία του παραπάνω φαινομένου, καθώς αναρωτιέται πως υπάρχει περίπτωση, όπως εμείς κοιτάμε τους πίνακες ζωγραφικής μέσα από το περιβάλλον της έκφρασης, έτσι και οι ίδιοι οι πίνακες να επιστρέφουν μέσα από το βλέμμα των πρωταγωνιστών τους την δικιά μας ματιά.⁴⁹³ Στο επίπεδο της επιστημολογίας, το ζήτημα της οπτικής υποκειμενικότητας συνδέεται με τα ζητήματα της αυθεντικότητας και της αλήθειας, καθώς ο Squire θέτει το παρακάτω ερώτημα: σε έναν κόσμο στον οποίο όλοι υποτίθεται ότι έχουν την ικανότητα στην όραση, με ποια κριτήρια η δικιά μας ματιά είναι ικανή να διακρίνει την πραγματικότητα από το ψέμα;⁴⁹⁴

Τα παραπάνω φαινόμενα συνίστανται στο γεγονός ότι ενώ ο αφηγητής συνειδητά αναπαριστά εικόνες στην μορφή λέξεων, αποδίδει έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι πίνακες ζωγραφικής αποκόπτονται από την ζωγραφική τους υπόσταση μέσω της συμμετοχής των αισθήσεων του δέκτη δημιουργώντας σε αυτόν το ανάλογο βίωμα. Συγκεκριμένα υπογραμμίζουμε το παράδειγμα του μήλου, του οποίου η ερυθρότητα αναβλύζει από το εσωτερικό του δηλώνοντας εμμέσως την παρουσία ενός ομιλητή σε δεύτερο ενικό πρόσωπο, δρασκελίζοντας τα όρια ανάμεσα στον πίνακα και τον αποδέκτη του μηνύματος του πίνακα.⁴⁹⁵ Η παραπάνω πρακτική βασίζεται στην πάγια Ελληνορωμαϊκή κριτική μέθοδο που ορίζει ότι η επιτυχημένη δημιουργία εικόνων στηρίζεται στην αληθοφάνεια και την ικανότητα να ξεγελαστεί το μάτι, μόνο που ο Φιλόστρατος δεν περιορίζεται στην αίσθηση της όρασης αλλά φτάνει σε κάθε αίσθηση.⁴⁹⁶

Ειδικότερα, η αίσθηση της ακοής του παρατηρητή φαίνεται να προκαλείται από την σκηνή του Αμφίωνα και από την λύρα του.⁴⁹⁷ Σε αυτή την περιγραφή ο Φιλόστρατος εξάρει την επίδραση της μουσικής στις ανθρώπινες δραστηριότητες καθώς παρουσιάζει το τείχος των Θηβών να δομείται μόνο του, όταν οι λίθοι που το αποτελούν παίρνουν την θέση τους μόνο στο άκουσμα της μουσικής του Αμφίωνα. Γενικότερα, η θέση και η αξία της μουσικής στο εκπαιδευτικό σύστημα της αρχαιότητας είναι δεδομένη και ειδικότερα στην περίπτωση της περιγραφής του Αμφίωνα η μουσική αποκτά «μεταφυσικές» δυνάμεις περνώντας υποσυνείδητα το μήνυμα στους νέους ακροατές του Φιλόστρατου ότι η μουσική αποτελεί την κινητήριο δύναμη για τις πιο δύσκολες δραστηριότητες του ανθρώπου και κατά συνέπεια είναι απαραίτητη στα πλαίσια της μόρφωσης

---

492 Φιλόστρατος *Εικόνες*, προοίμιο 2.

493 Squire 2013: 110-111.

494 Squire 2013: 111.

495 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.31.2.

496 Pollitt 1974: 125–38, Squire 2013: 112.

497 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.10, Bougot 2004, 120, Squire 2013: 112.

ενός νέου. Το βίωμα από την αίσθηση της όσφρησης γίνεται αισθητό στον πίνακα του Κωμού ο οποίος προβάλλεται να ζωγράφισε τα τριαντάφυλλα του πίνακα του μέσω της ίδια τους της οσμής.⁴⁹⁸

Ο Φιλόστρατος, εκτός από τις παραπάνω αισθήσεις, επιστρατεύει και την αίσθηση της αφής στις περιγραφές των Ξένιων.⁴⁹⁹ Πιο αναλυτικά, στην περιγραφή των Ξένιων στο δεύτερο βιβλίο του έργου προβάλλεται μια λεπτομερής παρουσίαση των δώρων που προσφέρονται προς τον αφέντη ενός αγρού και ουσιαστικά αποδίδονται στον νέο και σε κάθε θεατή του έργου πραγματικές πτυχές των προϊόντων που κοσμούσαν το διατροφικό «τραπέζι» στην αρχαία Ελλάδα, αλλά και τον τρόπο διάταξης και παρουσίασης τους. Έτσι, η παραπάνω περιγραφή διδάσκει και μεταδίδει όψεις της διατροφικής κουλτούρας, όπως τον τυπικό κανόνα που όριζε ότι το άρτυμα έπρεπε να βρίσκεται στο δεξί χέρι, ενώ το ψωμί μπορεί να παρθεί από το αριστερό χέρι ώστε να μην αναμειχθεί το ένα με το άλλο. Γενικότερα, φαίνεται ότι ένα ελληνικό γεύμα αποτελούνταν κυρίως από αρτοσκευάσματα και σιτηρά, ενώ τα αρτύματα προσφέρονταν σε μικρές ποσότητες και μεγάλη ποικιλία ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα του οικοδεσπότη.

Συνολικά, οι περισσότερες περιγραφές του Φιλόστρατου συγχέουν τα όρια ανάμεσα στο μυθικό και λογοτεχνικό πρότυπο και την επίκληση στις αισθήσεις του δέκτη. Παρά το γεγονός ότι ο Φιλόστρατος δηλώνει ευθέως μόνο στο προοίμιο την εκπαιδευτική φύση του έργου, και ενώ πολλοί μελετητές πιστεύουν ότι το έργο δεν έχει ξεκάθαρη εκπαιδευτική στόχευση, το αποτέλεσμα που φτάνει στα μάτια και τα αυτιά των νέων τότε και σήμερα φανερώνει ξεκάθαρα τον εκπαιδευτικό του χαρακτήρα, καθώς αναδεικνύεται η αξία και η σημασία της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας και της μουσικής στην παιδεία των νέων μέσα από τον τρόπο που οι παραπάνω επιστήμες αναδεικνύονται στα έργα ζωγραφικής.

Η εισφορά του χρωματικού λεξιλογίου στον εκπαιδευτικό σκοπό του έργου

Η συνεισφορά του έργου του Φιλοστράτου *Εικόνες* στον συγκεκριμένο τομέα κρίνεται ιδιαίτερη, καθώς σε αντίθεση με τη μέχρι τότε παράδοση των εκφράσεων εικόνων, εκείνο ξεκινά ήδη από το προοίμιο του με τον ορισμό της ζωγραφικής εξ ολοκλήρου σε χρωματικούς όρους: «ζωγραφία δὲ ξυμβέβληται μὲν ἐκ χρωμάτων»,⁵⁰⁰ «η ζωγραφία είναι μίμηση με χρώματα». Συνολικά, η «πινακοθήκη» του Φιλόστρατου είναι ένα εξαιρετικό δείγμα μελέτης για τους

498 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 1.2.4, Manieri 1999, 116-117, Squire 2013: 112.

499 Φιλόστρατος *Εικόνες*, 2.26, Platt 2011, 1-7, Squire 2013: 112-113.

500 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.1.2.

ιστορικούς τέχνης, αλλά και επίσης για τη μελέτη του ελληνικού λεξιλογίου και ιδιαίτερα του χρωματικού. Η λογοτεχνική επιλογή του συγγραφέα, η οποία φανερώνεται εδώ, είναι το γεγονός ότι τα χρώματα τα οποία αποδίδονται στους ζωγράφους από τον συγγραφέα μέσω των περιγραφών είναι πιθανώς περισσότερο αποκαλυπτικά για το αισθητικό σύστημα του ίδιου του συγγραφέα.⁵⁰¹

Τα χρώματα όμως δεν απασχολούν τον συγγραφέα συνεχώς μέσα στο κείμενο του και αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι για ορισμένες περιγραφές πινάκων απουσιάζουν εντελώς οι αποδόσεις των χρωμάτων τους, ενώ άλλοι πίνακες περιγράφονται με βάση ολόκληρη τη χρωματική τους ποικιλία. Αυτή η ποικιλία χαρακτηρίζει γενικότερα το έργο, καθώς ο Φιλόστρατος ξανά στο προοίμιο παρουσιάζει μια επιλογή διαφορετικών εικονογραφικών ειδών:

«εἶδη ζωγραφίας ἀπαγγέλλομεν ὁμιλίας αὐτὰ τοῖς νέοις συντιθέντες, ἀφ' ὧν ἔρμηνεύσουσί τε καὶ τοῦ δοκίμου ἐπιμελήσονται»

«εκφωνούμε περιγραφές ζωγραφικῶν ἔργων που ἔχουμε συνθέσει για χάρη των νέων, ἔτσι ὥστε να μάθουν να ἐρμηνεύουν τις ζωγραφικὲς παραστάσεις και να ἐκτιμούν την ἀξία τους»,⁵⁰²

με σκοπό να αποφύγει την επανάληψη, γεγονός που μας βοηθά να κατανοήσουμε την αυξημένη σπανιότητα των χρωμάτων στην πορεία του δεύτερου βιβλίου. Ο Φιλόστρατος λοιπόν, προβάλλει μια σταθερή ισορροπία ανάμεσα στην παντελή ἔλλειψη και στην αφθονία χρωματικῶν αναφορῶν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν, το πορφυρό του χρώματος των παρειῶν των Σατύρων, ο χρυσός χιτώνας του Διονύσου και του Μίδα και τέλος το χρώμα του ταύρου που θυσιάζεται από τον Παλαίμωνα.⁵⁰³ Οι παραπάνω εικόνες μαζί με τις περιγραφές των χρυσῶν χαλιναριῶν των πτηνῶν που ιπεύουν οι Ἔρωτες («ἡνιοχοῦσιν ἔρωτες ἱερούς καὶ χρυσοχαλίνους ὄρνις», «οἱ ἔρωτες ιπεύουν ἱερά πουλιά με χρυσά χαλινάρια»), αλλά και της περιγραφῆς της ευχαρίστησης που απολαμβάνουν οἱ Αἰθίοπες εξαιτίας του ἰδιαίτερου του χρώματος τους («ἡδεῖς οἱ Αἰθίοπες ἐν τῷ τοῦ χρώματος ἀτόπῳ» «χαριτωμένοι Αἰθίοπες με το παράξενο τους χρώμα»), αποτελούν παραδείγματα⁵⁰⁴ της προσπάθειας του Φιλοστράτου να αποσπάσει την προσοχή του ἀναγνώστη, ὅπως ακριβῶς αποσπά το βλέμμα ενός παρατηρητή το χρώμα σε ἕνα πίνακα ζωγραφικῆς, παράγοντας ἕνα εἶδος ἐνάργειας το ὁποῖο δίνει την ψευδαἰσθήση στον ἀναγνώστη ὅτι εἶναι παρῶν

501Dubel 2009: 309-310.

502 Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 1.1.2.

503Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 1.21.2, 1.15.2, 1.22.2, 2.16.3.

504Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 1.9.3, 1.29.3.

στην περιγραφή, η οποία ουσιαστικά μιμείται τον τρόπο με τον οποίο η εικόνα αποδίδει με σαφήνεια και ενάργεια το προβαλλόμενο «αντικείμενο».⁵⁰⁵

Η χρήση των χρωμάτων από τον Φιλόστρατο φαίνεται να είναι μερικές φορές περισσότερο λογοτεχνική παρά εικονογραφική. Για παράδειγμα, τα στοιχεία των περιγραφών που συνδέονται με την θάλασσα αποδίδονται με τους όρους γλαυκός, κυάνεος ή αλιπόρφυρος, οι οποίοι μεταφέρονται σε εμάς ήδη από την Ομηρική παράδοση. Ειδικότερα, συναντάμε τους παραπάνω όρους στην αλληγορική περιγραφή της πόλης του Ωρωπού ως ένας νέος ο οποίος περιβάλλεται από γυναικείες μορφές-νύμφες με γαλάζια μάτια και οι οποίες αντιπροσωπεύουν τις θάλασσες («γράφει δὲ καὶ τὸν Ωρωπὸν νεανίαν ἐν γλαυκοῖς γυναίκοις, τὸ δὴ ἐπὶ θαλάττῃ» «ο πίνακας απεικονίζει τον Ωρωπό, νεαρό ανάμεσα σε γαλαζομάτες γυναίκες, νύμφες της θάλασσας»), στην περιγραφή του Ποσειδώνα κατά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τις πλημμύρες ως θεού της ηπειρωτικής χώρας («γέγραπται δὲ οὐ κυάνεος, οὐδὲ θαλάττιος, ἀλλ' ἠπειρώτης» «Δεν είναι ζωγραφισμένος σαν βαθυγάλαζος ούτε σαν θαλασσινός αλλά σαν στεριανός»), και τέλος στην περιγραφή του χιτώνα του Αχιλλέα («ἡ χλαμὺς δέ, ἦν ἀμπέχεται, παρὰ τῆς μητρὸς, οἴμαι: καλὴ γὰρ καὶ ἀλιπόρφυρος καὶ πυραυγῆς ἐξαλλάττουσα τοῦ κυανῆ εἶναι» «Η χλαμύδα που φορά είναι, φαντάζομαι, δώρο της μητέρας του, έτσι όμορφη που είναι και ολοπόρφυρη με λάμπεις κόκκινες, της φωτιάς, που αλλάζουν προς το βαθυγάλαζο»)⁵⁰⁶ Επίσης, η περιγραφή του Υάκινθου με το επίθετο υακινθινός εκτός από τις ομηρικές της επιδράσεις συναντάται και στον Ξενοφώντα όπου ο ιστορικός περιγράφει τα ματωμένα χέρια του Αδραβάτα.⁵⁰⁷

Η προσπάθεια του Φιλοστράτου εστιάζει κυρίως στην επιλογή και σχολιασμό συγκεκριμένων βασικών χρωματισμών που επιλέγονται από τον ζωγράφο. Ειδικότερα, για αυτόν χρώματα όπως το λευκό, το χρυσό και το μαύρο φέρουν αλληγορικές συνδηλώσεις και μπορούν να μεταφραστούν άμεσα σε γλώσσα. Για παράδειγμα, η αναφορά στον θεό Πλούτο, ο οποίος είναι χρυσαφένιος εξαιτίας και της ίδιας της ουσίας του και η περιγραφή του χρυσού νέφους ως το θεωρείο των θεών, αποτελούν μια συνεχή πρόσκληση για ερμηνεία, υποδεικνύοντας το έντονο ενδιαφέρον του Φιλόστρατου για την σημασία της αξίας των χρωμάτων στην αφήγηση του και όχι για την ίδια τους την φύση.⁵⁰⁸

Η έντονη παρουσία του υπερφυσικού στοιχείου στις παραπάνω χρωματικές περιγραφές προβάλλεται από την περιγραφή του Γλαύκου μέσω της λευκότητας των αφρωδών δακτυλίων στη

505Graziani 1995: 10, Dubel 2009: 310-311.

506Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.27.3, 2.14.2, 2.2.2.

507Ξενοφώντας, *Κύρου Παιδεία*, 6.4.2, Dubel 2009: 311.

508Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.27.4, 2.21.6, Elsner 1995: 23-39, Dubel 2009: 312.

γενειάδα του, αλλά και της πορφυρής λαμπρότητας της ουράς του στο τέλος της περιγραφής. Επίσης η περιγραφή μιας εικόνας μπορούσε να δομηθεί πάνω στην χρωματική αντίθεση, όπως για παράδειγμα η συμβολική αντιπαράθεση του μαύρου και λευκού άρματος του Οινόμαου και του Πέλοπα αντίστοιχα.⁵⁰⁹

Ο Φιλόστρατος φαίνεται να ακολουθεί ένα ξεχωριστό σχήμα του κύκλου αναφορικά με την παρουσία του χρώματος στις περιγραφές του. Με άλλα λόγια, οι χρωματικές ενδείξεις ενός πίνακα που περιγράφει φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο με την παρουσία τους στην αρχή αλλά και στο τέλος της περιγραφής, δημιουργώντας ένα πλαίσιο-κορνίζα το οποίο περιβάλλει την κεντρική περιγραφή του πίνακα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού του μοτίβου αποτελεί ο πίνακας του ομηρικού προσώπου του Σκάμανδρου. Αρχικά, ο Φιλόστρατος αναφέρεται εμμέσως στους χρωματικούς συνδυασμούς του περιεχομένου, αλλά και στα υπερφυσικά του στοιχεία μέσω της παρουσίας της φωτιάς που καίει μέσα σε νερό, και έπειτα ζητά από το κοινό να απομακρύνει τη σκέψη και το βλέμμα του από τον πίνακα και να εστιάσει στην πηγή και το πρότυπο του πίνακα του, που δεν είναι άλλη από τη θεματική που κυριαρχεί στην εκπαίδευση στον κόσμο της αρχαιότητας, δηλαδή στα ομηρικά έπη. Στο τέλος της περιγραφής η αναφορά στα χρώματα είναι άμεση καθώς προβάλλεται η χρωματική ομοιότητα της φωτιάς με τον ίδιο τον ήλιο:

«καὶ τὸ ἄνθος τοῦ πυρός οὐ ξανθόν, οὐδὲ τῇ εἰθισμένη ὄψει, ἀλλὰ χρυσοειδὲς καὶ ἡλιοειδὲς. ταῦτα οὐκέτι Ὀμήρου»

«και οι φλόγες της φωτιάς δεν είναι πυρόξανθες, ούτε έχουν τη συνηθισμένη όψη, αλλά χρυσιζουν και λαμπυρίζουν σαν τον ήλιο. Εδώ ο ζωγράφος δεν ακολουθεί τον Όμηρο».,

και το σχήμα του κύκλου κλείνει αναφορικά και με το επίπεδο της πηγής της εικόνας, καθώς αυτή επανέρχεται από τον Όμηρο, στον ζωγράφο και δημιουργό της.⁵¹⁰

Στην περιγραφή της εικόνας με τίτλο *Γύραι*, το έργο του ζωγράφου εισάγεται με έναν τρόπο κατάλληλο για τον ρήτορα για να αποδείξει την ικανότητα του να μεταμορφώσει το ακροατήριο. δηλαδή, το κοινό το οποίο στηρίζεται στην ακρόαση του λογοτεχνικού έργου, σε ένα κοινό θέασης του λογοτεχνικού έργου, το οποίο έχει γίνει πλέον και οπτικοποιημένο. Η είσοδος λοιπόν στον πίνακα γίνεται μέσω των λέξεων, ενώ το χρώμα λειτουργεί σαν ένα οπτικό εφέ το οποίο αποτελεί έναν αυτοέπαινο για τις υποβλητικές ικανότητες του σοφιστή:

509Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.16.5, 1.17.2, Dubel 2009: 312-313.

510Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.1.1-2, Dubel 2009: 313.

«ὁ μὲν δὴ λόγος τῆς γραφῆς οὗτος, τὸ δὲ ἑναοργές: λευκὴ μὲν ὑπὸ κυμάτων ἢ θάλαττα»
«Σε αὐτὴν τὴν ἱστορία ἀναφέρεται ὁ πίνακας καὶ νὰ τι ἀπεικονίζει: ἔχει ξασπρίσει ἀπὸ τὰ κύματα ἡ θάλασσα».⁵¹¹

Επιπρόσθετα, τὴν ἴδια λειτουργία αὐτοεπαίνου γιὰ τὸν σοφιστὴ ἀλλὰ καὶ τοῦ σοφιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς εἰκονογραφικῆς τέχνης τῆς ἐκφράσεως διαδραματίζουν καὶ οἱ ἀναφορὲς στο κείμενο ποὺ σχετίζονται με τὴν ἀποστροφή τοῦ θεατῆ-ακροατῆ πρὸς τὸν πραγματικὸ πίνακα ζωγραφικῆς ποὺ ἔχει μπροστὰ του:

«ἡδὺ τὸ σόφισμα τοῦ ζωγράφου:...δεῖ γὰρ κλέπτεσθαι τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῖς ἐπιτηδεῖοις κύκλοις συναπιόντας»

«Ἡ τεχνικὴ τοῦ ζωγράφου εἶναι ἀψογῆ..γιατί τὸ μάτι τοῦ θεατῆ πρέπει νὰ ξεγελιέται ἀκολουθώντας τοῦ καλομελετημένου κύκλου τῆς εἰκόνας».⁵¹²

Μία ἀκόμη τάση τῆς ἀφήγησής τοῦ Φιλίστρατου ἀναφορικὰ με τὸ χρωματικὸ λεξιλόγιο ἀφορὰ στὴν παρουσία πολυχρωματικῆς ποικιλίας καὶ ἰδιαίτερα στὶς περιγραφές τοῦ Ἔρωτα καὶ τῶν Κυνηγῶν, τῆς Ροδογύνης καὶ τῆς Πανθείας, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν καθαρὰ ἱστορικοῦ περιεχομένου περιγραφή τοῦ πίνακα τοῦ Θεμιστοκλή κατὰ τὴν παρουσία τοῦ στὴν πρωτεύουσα τῆς Περσικῆς αυτοκρατορίας, δηλαδὴ στὰ Σούσα, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ βαρβαρικὴ αἴσθησις τοῦ χρυσοῦ. Ἀκόμη, ἡ περιγραφή τῶν οὐρανιστῶν πολύχρωμων ἐνδυμάτων τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν στὴν εἰκόνα με τίτλο *Ἰμνωδοί* συνδέει τὴν τάση τοῦ Φιλίστρατου γιὰ τὴν πολυχρωμία στὴν παρουσίαση τῶν εἰκόνων με τὴν προσπάθεια τοῦ γιὰ τὴν ἀληθοφάνεια τοῦ ἔργου του:

«Λειμών τε ὁ περὶ τὰς ἐσθῆτας καὶ τὰ ἐν αὐταῖς χρώματα καὶ ὡς ἄλλο ἄλλω ἐπιπρόπει, δαιμονίως ἐκμεμίμηται»

«Τὰ λουλουδιασμένα ρούχα τοὺς καὶ τὰ χρώματα ποὺ ἔχουν-πόσο ταιριαστὰ εἶναι τὸ ἓνα με τὸ ἄλλο-ἀποδίδονται με ἐμπνευσμένη ἀληθοφάνεια».

Ἀναλυτικότερα, οἱ περιγραφές αὐτές χαρακτηρίζονται ἀπὸ πολυχρωμία στὴν περιγραφή συγκεκριμένων ἀντικειμένων τοῦ σκηنيκοῦ, ὅπως τὰ ρούχα, τὰ ἄλογα καὶ τὰ μέρη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ὅπως τὸ γυναικεῖο πρόσωπο καὶ τὰ χέρια, ὅπου τὸ χρῶμα προβάλλεται ὡς ἓνα

---

⁵¹¹Φιλίστρατος, *Εἰκόνες*, 2.13.2.1-2.

⁵¹²Φιλίστρατος, *Εἰκόνες*, 2.13.2, 1.4.2, Elsner 2007a: 329-335, Dubel 2009: 313.

διακοσμητικό στοιχείο.⁵¹³

Η ποικιλία στην αφήγηση και στις χρωματικές αναφορές ενισχύεται επίσης και από τις χρωματικές αντιθέσεις. Ειδικότερα, η τάση αυτή φαίνεται εντονότερα στην περιγραφή των θηλυκών κενταύρων όπου δηλώνεται ότι, ένας μαύρος θηλυκός κένταυρος μπορεί να γεννήσει ένα λευκό: «ἐκπέφυκε καὶ μελαίνης ἵππου λευκὴ κενταυρίς», «Γεννήθηκε μια λευκή κενταυρίδα από το σώμα μιας μαύρης φοράδας».⁵¹⁴

Η «συναναστροφή» του έργου με τα χρώματα και το ανάλογο λεξιλόγιο δεν σταματά εκεί. Ο Φιλόστρατος επιλέγει επίσης να αποδώσει σε συγκεκριμένα αποσπάσματα τις αποχρώσεις ενός συγκεκριμένου βασικού χρώματος. Με λίγα λόγια, περιγράφει στους πίνακες ζωγραφικής δυο αποχρώσεις του λευκού, ή τις διαφορές του πορφυρού με το χρώμα του αίματος, αλλά και το χρυσό σε σύγκριση με το κίτρινο και κίρρωπό χρώμα. Για παράδειγμα, στην περιγραφή της κόμης της Ροδογύνης χρησιμοποιείται η ξανθή και η χρυσή απόχρωση του βασικού κίτρινου χρώματος: «καὶ ξανθὸν μὲν καὶ χρυσοῦ πέρα τὸ ἀτακτοῦν τῆς κόμης», «ξανθά, πιο λαμπερά και από το χρυσάφι είναι τα αχτένιστα μαλλιά της». Επιπρόσθετα, ο Φιλόστρατος επιλέγει να προβάλει την αντιπαράθεση και την αντανάκλαση του ενός χρώματος στο άλλο, όπως στην περιγραφή του πίνακα της Αμυμώνης όπου αναλύεται το χρώμα του δέρματος της καθώς αυτό αντανακλάται στο νερό: «λευκὴν τε ὑπὸ φύσεως οὔσαν ὁ χρυσοῦς περιστίλβει κεράσας τὴν αὐγὴν τῶ ὕδατι», «το δέρμα της, λευκό από τη φύση του, φωτίζεται από το χρυσάφι καθώς το νερό αντιφωτίζει τη λάμψη του», ενώ αξιοσημείωτος είναι και ο όρος «κεράσας», ο οποίος «ακροβατεί» ανάμεσα στις τεχνικές συνδηλώσεις της ανάμειξης μετάλλων και κρασιού κατά την αρχαιότητα αλλά, και στην αίσθηση ανάμειξης των χρωμάτων που αποπνέει το κείμενο.⁵¹⁵

Όπως ήταν αναμενόμενο, η επιλογή του μοτίβου της έμφασης δεν λείπει από το χρωματικό λεξιλόγιο του έργου όπως διαφαίνεται από την επιλογή όρων όπως: «αστράφτω, καταλάμπω, στίλβω».⁵¹⁶ Ένας τρόπος για να αποκτήσει κίνηση, ζωντάνια και αμεσότητα η περιγραφή επαφίεται στην χρήση και αναφορά χρωμάτων κατά την διαδικασία της αλλαγής. Με λίγα λόγια, ο Φιλόστρατος αποδίδει τα χρώματα του χιτώνα της Πασιφάης χαρακτηρίζοντάς τα με τον εμπρόθετο προσδιορισμό «ὑπὲρ πᾶσαν ἴριν», δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι τα χρώματα του χιτώνα αλληλεπιδρούν με το φως και «κινούνται» πέρα από τους χρωματικούς συνδυασμούς και όρια των

513Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.6, 1.28, 2.5, 2.9, 2.1.3, Dubel 2009: 314.

514Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.3.2.

515Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.5.4, 1.8.2.

516Dubel 2009: 316.

χρωμάτων της ίριδας. Επίσης κατά την περιγραφή της χλαμύδας του Αχιλλέα τονίζουμε τον όρο «εξαλλάττουσα», όπου δηλώνεται η εναλλαγή των χρωμάτων: «καλή γὰρ καὶ ἀλιπόρφυρος καὶ πυραυγῆς ἐξαλλάττουσα τοῦ κυανῆ εἶναι», «εἶναι ὁμορφή και ολοπόρφυρη με λάμπεις κόκκινες της φωτιάς που αλλάζουν προς το βαθυγάλαζο». Εμβληματική χαρακτηρίζεται η περιγραφή και η απόδοση των χρωμάτων κατά την αναφορά στον πίνακα της Αθηνάς, («τὴν δὲ ὕλην τῆς πανοπλίας οὐκ ἂν συμβάλοι τις, ὅσα γὰρ τῆς ἰριδος χρώματα παραλλαττούσης ἐς ἄλλοτε ἄλλο φῶς, τοσαῦτα καὶ τῶν ὄπλων», «το υλικό της πανοπλίας κανείς δεν θα μπορούσε να το μαντέψει, διότι ὅσα εἶναι τα χρώματα του ουράνιου τόξου που αλλάζει από το ένα χρώμα στο άλλο, τόσα εἶναι και τα χρώματα του οπλισμού της»), καθώς η σύγκριση που προβάλλεται με κάποιο άλλο φως ξεφεύγει από την περιγραφική έκθεση του αντικειμένου (πανοπλία) και οδηγείται στην ρητορική του ανέκφραστου καθώς, δεν βρίσκονται λόγια να περιγράψουν το «άλλο φως». Έτσι, επιχειρείται η σύνδεση του αντικειμένου με το θείο, ενώ και η χλαμύδα του Αχιλλέα που αναφέρθηκε παραπάνω, από τη στιγμή που περιέχει την κίνηση της αλλαγής των χρωμάτων, σχετίζεται ευκολότερα με το θεϊκό στοιχείο, καθώς αποτελεί δώρο της μητέρας του και θεάς Θέτιδος αποδίδοντας έτσι και έναν ἔμμεσο αλλά ὑψιστο ἔπαινο στον ζωγράφο, ο οποίος επιχειρεί και καταφέρνει να απεικονίσει αντικείμενα θεϊκής προέλευσης.⁵¹⁷

Η πρόσληψη όμως των χρωμάτων του πίνακα και της περιγραφής του Φιλόστρατου εξαρτάται και από την παιδεία του ακροατηρίου. Έτσι, ο συγγραφέας επιλέγει να δηλώσει στο έργο του, ποιο πρέπει να είναι το αντικείμενο θαυμασμού στην τέχνη της ζωγραφικής, ορίζοντας τους κανόνες που κυριαρχούν για την χρήση της τέχνης ως εκπαιδευτικό μέσο και αντικείμενο για τους νέους τους οποίους εκπαιδεύει. Αρχικά, στο προοίμιο του, τονίζει ότι η τέχνη αποτελεί ένα καθαρά πολιτιστικό αντικείμενο, ενώ δεν παραλείπει να παραδώσει τα διαπιστευτήρια του αναφορικά με την γνώση του πάνω σε αυτό, καθώς θήτευσε δίπλα στον Αριστόδημο από την Καρία για τέσσερα χρόνια, δηλαδή δίπλα σε έναν ζωγράφο και θεωρητικό της ζωγραφικής.⁵¹⁸ Έπειτα, δηλώνει ότι η τέχνη είναι ξεκάθαρα ένα αντικείμενο εκπαίδευσης το οποίο ειδικότερα περιλαμβάνει την διδασκαλία των νέων στην ικανότητα να αποκωδικοποιήσουν τα μηνύματα μιας εικόνας, αλλά και να περιγράψουν την ζωγραφική μέσα από την δικιά τους ικανότητα στον λόγο, ενώ τέλος να μπορούν να μεταφέρουν αυτήν την περιγραφική ικανότητα σε κάθε είδος γραπτού ή προφορικού λόγου ο οποίος το απαιτεί, όπως για παράδειγμα η ιστοριογραφία, ή η συγγραφή ρητορικών λόγων.⁵¹⁹

517Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.15.4, 2.2.2, 2.27.2, Dubel 2009: 317.

518Dubel 2009: 318.

519Φιλόστρατος, *Εικόνες*, προοίμιο, 3, 4, 5.

Για να προβληθεί το ταλέντο του Φιλοστράτου ως κριτικού και συγγραφέα τέχνης επιλέγονται δυο συγκεκριμένα παραδείγματα. Το πρώτο αφορά στην ξεχωριστή εικονογραφική τεχνική του και το δεύτερο στην ολοκληρωμένη μιμητική του θεωρία. Για το πρώτο παράδειγμα αναφέρουμε την περιγραφή του πίνακα με θέμα τον Βόσπορο, καθώς εκεί ο συγγραφέας περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι διαφορετικές χρωματικές εντάσεις αποδίδουν την πραγματική διάσταση του βάθους. Στην συγκεκριμένη περιγραφή λοιπόν, τονίζεται ότι, τα ψάρια που βρίσκονται πιο κοντά στην επιφάνεια έχουν μαύρο χρώμα, ενώ εκείνα που είναι σε μεγαλύτερο βάθος φαίνονται σκιώδη και τελικά γίνονται ένα με το γαλάζιο της θάλασσας:

«μέλανες μὲν οἱ ἄνω δοκοῦσιν, ἦττον δὲ οἱ ἐφεξῆς, οἱ δὲ μετ' ἐκείνους ἤδη παραψεύδονται τὴν ὄψιν, εἶτα σκιώδεις, εἶτα ὕδαρεῖς ὑπονοῆσαι»,

«όσα είναι πιο κοντά στην επιφάνεια φαίνονται πιο έντονα, λιγότερο όσα είναι πιο κάτω, όσα είναι ακόμη πιο βαθιά ξεγελούν την όραση, αυτά που είναι βαθύτερα αποδίδονται σαν σκιές και τέλος δεν ξεχωρίζουν από το νερό».⁵²⁰

Αυτή η τεχνική της υπέρθεσης των χρωμάτων για να αποδοθούν διαφανή αντικείμενα (επιπόλασις) συγκρίνεται με την περίφημη διάκριση του Πλινίου του Πρεσβύτερου ανάμεσα στα *colores floridi* και στα *colores austeri*, δηλαδή τα αδιαφανή και τα διαφανή χρώματα, αποδεικνύοντας έτσι την τριβή και γνώση του συγγραφέα στα θέματα που άπτονται της θεωρίας της ζωγραφικής κατά την αρχαιότητα.⁵²¹ Στην ουσία όμως του φαινομένου, αυτό ενδιαφέρει τον Φιλόστρατο μόνο αναφορικά με την πρόσληψη του από τους ακροατές και ουσιαστικά την εκπαίδευση και εκμάθηση των μαθητών του στην «ανάγνωση» ενός έργου τέχνης και των χρωματικών του αποδόσεων ιδιαίτερα υπό το φως του ήλιου.

Επιπρόσθετα, ο Φιλόστρατος επιμένει στον υπερκερασμό της υλικής ταυτότητας των χρωμάτων από το συνολικό μήνυμα του πίνακα και των ορίων της εικονικής μίμησης. Αναγνωρίζει την ικανότητα των χρωμάτων να τραβήξουν την προσοχή του δέκτη όχι μόνο μέσω των ματιών, αλλά και μέσω των υπόλοιπων αισθήσεων ήδη από το προοίμιο όπου μεταφέρεται από τον ορισμό της χρήσης των χρωμάτων από τον ζωγράφο («ζωγραφία δὲ ξυμβέβληται μὲν ἐκ χρωμάτων»), στην αναπαράσταση των συναισθημάτων προσκαλώντας τον δέκτη να κοιτάξει τον άνδρα που έχει τρελαθεί, αλλά και αυτόν ο οποίος χαιρείται ή λυπάται («καὶ βλέμμα γινώσκει

---

520 Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.12.9.

521 Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 35.30, Rouverer 1989: 255 κ.ε., Brecoulaki 2006b: 433 κ.ε., Dubel 2009: 318-319.

ἄλλο μὲν τοῦ μεμνηνός, ἄλλο δὲ τοῦ ἀλγοῦντος ἢ τοῦ χαίροντος», «και αναπαριστά ὥστε να το αναγνωρίζουμε ἄλλοτε το πρόσωπο του τρελοῦ, ἄλλοτε αὐτό του λυπημένου και ἄλλοτε αὐτό του χαρούμενου»,⁵²² μιμούμενος και ο ἴδιος τον διάλογο του Σωκράτη και του Παράσιου για την ζωγραφική στο ἔργο *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα.⁵²³

Πριν να ολοκληρωθεῖ η ἐνότητα για την εἰσφορά του χρωματικού λεξιλογίου στον εκπαιδευτικό σκοπό του ἔργου ἀξίζει να υπογραμισθεῖ η συνάφεια και η ἐπιρροή της πραγματείας του Πολέμωνα *Φυσιογνωμικά*. Το κυριότερο χαρακτηριστικό που συνδέει την πραγματεία του Πολέμωνα με το ἔργο *Εἰκόνες* του Φιλοστράτου εἶναι η ἔμφαση και των δυο ἔργων στο χρωματικό λεξιλόγιο. Αναλυτικότερα, ο Πολέμων ἀναφέρεται στην πραγματεία του με ἰδιαίτερη σπουδή στο χρώμα των ματιῶν των προσωπικοτήτων που σχολιάζει, σημειώνοντας χρώματα τα οποία ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη και τις σύγχρονες χρωματικές ονομασίες. Η σύγχρονη ἀντίληψη για την πρόσληψη των χρωμάτων βασίζεται στις θεωρήσεις του Νεύτωνα για την φύση του φωτός ἀναγνωρίζοντας τρεις διαστάσεις ἢ συστατικά του χρώματος: την ἀπόχρωση, τον κορεσμό και τὴ φωτεινότητα. Ἀντίθετα, ο Πολέμων στο ἔργο του ἐπικεντρώνεται στην κίνηση, την υγρότητα και τὴ φωτεινότητα του ματιοῦ ἀποδίδοντας λεκτικά σύνολα τα οποία ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ σύγχρονο χρωματικό λεξιλόγιο.⁵²⁴ Η σύγκλιση των ἔργων του Φιλόστρατου (*Εἰκόνες*) και Πολέμωνα διαφαίνεται ξεκάθαρα και στο προοίμιο του ἔργου *Εἰκόνες*. Στο προοίμιο του ο Φιλόστρατος ἀναφέρεται σε φιλοσοφικές ἐννοιες που συνδέονται με τὴ ζωγραφική, ὅπως η μίμηση, η ἀλήθεια, η σοφία, η σοφιστική τέχνη και η ἰκανότητα-τέχνη, ἀλλὰ και σε περισσότερο ἐξειδικευμένο και χρωματικό λεξιλόγιο (σκιάν, γλαυκόν, μέλαν, ξανθὴν κόμην, πυρσὴν, ἡλιῶσαν) χρησιμοποιώντας τους ἴδιους ἀκριβῶς ὀρους με αὐτοὺς που συνήθιζε να χρησιμοποιεῖ ο Πολέμωνας στην πραγματεία του. Ὅπως σημειώνει ο Elsner, τὸ γεγονός ὅτι ο Φιλόστρατος ἀναφέρει στο προοίμιο ἕναν ἀριθμὸ ἀπὸ χρωματικές ἀποχρώσεις ματιῶν τα οποία ἀναφέρονται ξανά και στις περιγραφές προσώπων στο ὑπόλοιπο ἔργο, δείχνει ξεκάθαρα τὴν ἐπιρροή του Πολέμωνα στο ἔργο του Φιλοστράτου, ἐνῶ η πρώτη περιγραφή του δεύτερου βιβλίου του ἔργου *Εἰκόνες* τονίζει ξεκάθαρα τὸ γεγονός ὅτι τὸ χρώμα και ἰδιαίτερα τὸ χρώμα των ματιῶν βασίζεται κυρίως στην ἀπόχρωση και στην ἐνταση του φωτός⁵²⁵

Γενικά, ο Φιλόστρατος ποτέ δεν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀποτελεσματικότητα των λέξεων και ποτέ δεν παρουσιάζει τα χρώματα του ζωγράφου ὡς ἀντιτιθέμενα στην γλώσσα του. Η μίμηση των

---

522 Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, προοίμιο, 2.

523 Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα*, 3.10, Dubel 2009: 319.

524 Elsner 2007: 218-219.

525 Elsner 2007: 222-223.

πραγματικών χρωμάτων με τα χρώματα της ζωγραφικής τέχνης ισοδυναμεί στον ρητορικό λόγο ενός σοφιστή με την τέχνη της αναπαράστασης των χρωμάτων με μεγάλη μαεστρία. Η εικονική πινακοθήκη του Φιλόστρατου δεν εναρμονίζεται με τις τυπικές θεωρήσεις της δεύτερης σοφιστικής περιόδου αναφορικά με την ορολογία των χρωμάτων, καθώς δεν συμφωνεί με τις διακρίσεις ανάμεσα στην πρόσληψη των χρωμάτων και της συμβατικής έκφρασης τους στην ποίηση και την ζωγραφική όπως ο Αθήναιος,⁵²⁶ ενώ τέλος συγκρούεται και με τη θέση του Λουκιανού στο έργο του *Περὶ τοῦ Οἴκου*, που σημειώνει ότι το λογοτεχνικό είδος της έκφρασης δεν μπορεί να αποδεχτεί και να περιγράψει τις χρωματικές αποχρώσεις ενός πίνακα:

«ἄνευ χρωμάτων καὶ σχημάτων καὶ τόπου συστήσασθαι τοσαύτας εἰκόνας: ψιλὴ γάρ τις ἢ γραφὴ τῶν λόγων»,

«παρουσίασα τόσες εἰκόνες χωρὶς χρώματα καὶ σχήματα: ἡ ζωγραφία που γίνεται με λέξεις εἶναι μια γυμνὴ ζωγραφία».⁵²⁷

Συνολικά, το έργο *Εἰκόνες* λειτουργεί ως αντιστάθμισμα στη φιλοσοφική και ηθική καταδίκη των χρωμάτων, καθώς αυτά εμπεριέχουν ιδιότητες και δυνάμεις της ψευδαίσθησης ή συνδέονται με την τρυφή ως ένδειξη ηθικού εκφυλισμού, ενώ η έντονη παρουσία τους δικαιολογείται από την αισθητική της σοφιστικής επίδειξης όπου τα χρώματα είναι τα στοιχεία του διακόσμου της ζωγραφικής και κατά συνέπεια η ζωγραφική αποτελεί τον διάκοσμο της «πινακοθήκης» που αποδίδει το έργο: «ἦνθει γραφαῖς ἐνηρμοσμένων αὐτῇ πινάκων».⁵²⁸ Τέλος, η συγκεκριμένη ενότητα απέδειξε πόσο σημαντική είναι η ικανότητα απόδοσης των χρωματικών αποχρώσεων σε γραπτή ή προφορική μορφή για την έκφραση σαν λογοτεχνικό ή εκπαιδευτικό υλικό. Ουσιαστικά ο μαθητής-επίδοξος ρήτορας όφειλε να έχει τη δυνατότητα να αποδώσει λεκτικά το χρώμα του αντικειμένου που περιέγραφε, καθώς αυτό αποτελεί ένα από τα πρώτα οπτικά ερεθίσματα ενός αντικειμένου που αντικρίζει ο εκάστοτε παρατηρητής του και φυσικά ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά προσδιορισμού του ως αντικειμένου.

---

526 Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 13.603e- 604b.

527 Λουκιανός, *Περὶ τοῦ Οἴκου*, 21, Dubel 2009: 320.

528 Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, προοίμιο, 4, Dubel 2009: 319-320.

Συμπεράσματα

Οι *Εικόνες* του πρεσβύτερου Φιλόστρατου αποτελούν μια σημαντική πηγή πληροφόρησης για την κοινωνία και την εκπαίδευση κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο, καθώς οι 65 περιγραφές πινάκων ζωγραφικής, αντλώντας την θεματολογία τους από λογοτεχνικά και μυθολογικά πρότυπα, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της εκπαίδευσης των νέων της εποχής. Αυτό συμβαίνει, επειδή η υπαγωγή του έργου στο λογοτεχνικό είδος της έκφρασης το καθιστά ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη της ικανότητας του μαθητή-ρήτορα στη σύνθεση λόγου αλλά και στην περιγραφή αντικειμένων και περιστάσεων.

Το ζήτημα της ταυτότητας του συγγραφέα απασχόλησε την έρευνα για αρκετές δεκαετίες, όμως φαίνεται να κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Φιλόστρατος ο πρεσβύτερος ως συγγραφέας των *Εικόνων* γεννήθηκε στα 170 μ.Χ. Η ταύτιση των περιγραφών του έργου με πραγματικούς πίνακες ζωγραφικής που υπήρξαν και λειτούργησαν ως πρότυπα για το έργο του Φιλόστρατου χαρακτηρίζεται απίθανη από την σύγχρονη έρευνα, η θέση της οποίας υποστηρίζει ότι είναι σαφώς παραγωγικότερο και περισσότερο ωφέλιμο να στραφεί η έρευνα στη σχέση της τέχνης με το έργο *Εικόνες* παρά στην αναζήτηση πραγματικών ενδείξεων για την χρήση πραγματικών έργων ως προτύπων για την συγγραφή. Ο αληθινός σκοπός του έργου ήταν η ανάδειξη του ορθού και ωφέλιμου τρόπου θέασης και πρόσληψης της τέχνης.

Το ευρύτερο πνευματικό ρεύμα στο οποίο ανήκει το έργο είναι αυτό της δεύτερης σοφιστικής περιόδου. Η ίδια η ονομασία της περιόδου οφείλεται στον συγγραφέα του έργου *Εικόνες*. Ουσιαστικά, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την έντονη στροφή προς το κλασικό παρελθόν και τον διαρκή αττικισμό, δηλαδή τη σπουδή προς τη χρήση και παγίωση της αττικής διαλέκτου, ο οποίος φαίνεται να επιδρά σε καθημερινά και μη ζητήματα της ελληνο ρωμαϊκής κοινωνίας. Το ιστορικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου ξεκινά από την αρχή των αυτοκρατορικών χρόνων και την νίκη του Αυγούστου στο Άκτιο, καθώς αυτή επέτρεψε τη σταθεροποίηση του Ελληνικού κόσμου κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, ενώ οι Έλληνες και οι Ελληνόφωνοι λόγιοι της εποχής είχαν την ευκαιρία να συνεχίσουν το έργο τους, δηλαδή, την ενασχόλησή τους με την παιδεία και τη γνώση. Η περίοδος διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Αδριανού παρουσιάζει ίσως το εντονότερο Ρωμαϊκό ενδιαφέρον για τον Ελλαδικό χώρο, καθώς δημιουργείται ο θεσμός του Πανελληνίου με έδρα την Αθήνα. Ο παραπάνω θεσμός, εκτός των άλλων, ενίσχυσε την αίσθηση της Ελληνικής ταυτότητας η οποία συνέχιζε να αντιπαρατίθεται στη βαρβαρική, ενώ παράλληλα η ρωμαϊκή πολιτισμική ταυτότητα φαίνεται να βρίσκεται στο μέσο των παραπάνω δύο.

Ουσιαστικά, η Ελληνική πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου προσδιορίζονταν περισσότερο με βάση την καταγωγή και τον τόπο γέννησης παρά με τη σπουδή της Ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας, δηλαδή της ελληνικής παιδείας. Η παρέμβαση του εκάστοτε αυτοκράτορα στην πολιτισμική ζωή των σημαντικότερων πόλεων-πολιτιστικών κέντρων της εποχής (Αθήνα- Σμύρνη) αφορούσε κυρίως στην επιλογή του προσώπου που θα κατείχε την έδρα ή τις έδρες ρητορικής της κάθε πόλης. Εκτός όμως από τη ρητορική, έννοιες όπως η φιλοσοφία, ο αθλητισμός, η αρχιτεκτονική και η μουσική συνθέταν επίσης την ταυτότητα της πολιτιστικής κουλτούρας, καθώς ο κόσμος της δεύτερης σοφιστικής έβριθε από εορτές όπου συνδυάζονταν αθλητικοί και λογοτεχνικοί αγώνες.

Ο παράγοντας που επηρέασε πέρα από κάθε άλλο την ρωμαϊκή κοινωνία και τη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας της περιόδου δεν είναι άλλος από τη γλώσσα και το φαινόμενο του αττικισμού. Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτού του φαινομένου είναι το γεγονός ότι περιλαμβάνεται και ενισχύει την έννοια του κλασικισμού, η οποία προέρχεται ετυμολογικά από την λατινική γλώσσα και ορίζει την ευρύτερη μίμηση της κουλτούρας και ιδιαίτερα της λογοτεχνίας της κλασικής εποχής. Ουσιαστικά, η τάση που διαμορφωνόταν απαιτούσε την ομιλία και γραφή σε μια αρχαϊζουσα διάλεκτο, η οποία θα στηριζόταν στην αττική διάλεκτο που αναπτύχθηκε στην Αθήνα κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π. Χ. Η ρωμαϊκή επιρροή στο παραπάνω φαινόμενο είχε τη μορφή της πατρωνίας και υποστήριξης της αυτοκρατορικής αυλής και των υψηλών στρωμάτων της Ρωμαϊκής κοινωνίας προς του λογίους της εποχής.

Ο στόχος του αττικισμού, είτε εκφράζεται σε γλωσσική, είτε σε τεχνολογική μορφή, ήταν να διαφοροποιήσει τους «ηγέτες» των Ελληνικών γραμμάτων εκείνης της εποχής από την ευρύτερη μάζα των ομιλώντων την Ελληνική, με σκοπό να σηματοδοτήσουν ξεκάθαρα τον έλεγχο τους στην ευγενέστερη, κατά τη γνώμη τους, διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας. Η συνειδητή γλωσσολογική διάκριση του αττικισμού σίγουρα μετέφερε και πολιτικές συνδηλώσεις. Από την στιγμή που η κατοχή κλασικών κειμένων ήταν απαραίτητα περιορισμένη όλο και περισσότερο σε αυτούς οι οποίοι είχαν τα χρήματα για να μάθουν πως να τα διαβάζουν, η κλασική κουλτούρα και η κατοχή της ελληνικής κληρονομιάς έγινε ένα ελιτίστικο προνόμιο, ένα φαινόμενο δηλαδή το οποίο εντείνονταν όλο και περισσότερο, από τη στιγμή που η ζωντανή ελληνική διάλεκτος, δηλαδή η διάλεκτος που χρησιμοποιούσαν τα λιγότερο μορφωμένα στρώματα της κοινωνίας, παρουσίαζε ακόμη μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις.

Το ρεύμα της δεύτερης σοφιστικής έδειξε ιδιαίτερη έμφαση στο ελληνικό παρελθόν της κλασικής περιόδου. Η έμφαση στο παρελθόν ως μια πηγή αυθεντίας δεν ήταν μόνο εσωτερικής πολιτικής σημασίας, αλλά παρουσιάζεται και ως στόχος της πολιτικής εξουσίας της Ρώμης για τη βελτίωση της σχέσης της με τον Ελληνικό πληθυσμό, τον οποίο εξουσιάζει. Παρά τη ρωμαϊκή

κατάκτηση, υπήρχαν κάποιοι σταθεροί παράγοντες ορισμού της πολιτισμικής ταυτότητας του Έλληνα, οι οποίοι φαίνονται να διατηρούνται ακόμη και κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο. Ένας από τους κεντρικότερους πυλώνες της ελληνικής ταυτότητας ήταν η γλώσσα και η λογοτεχνία. Ο δεύτερος πυλώνας του πανελληνίου κόσμου και ταυτότητας δημιουργήθηκε από τα ιερά και τις εορτές των οποίων η εύρυθμη λειτουργία και το κύρος διατηρήθηκαν κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο. Ο τρίτος πυλώνας του Πανελληνίου κόσμου αποτελούνταν από την επίδραση που είχαν σε αυτόν τα αποτελέσματα των Περσικών πολέμων.

Το έργο του Φιλόστρατου, υπάγεται και σχετίζεται στους δυο βασικότερους πυλώνες της εκπαίδευσης της περιόδου που ήταν η διδασκαλία της ρητορικής και της ιστορίας και ιστοριογραφίας. Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της περιόδου που μελετάμε ήταν και η μελέτη της ρητορικής ως της συνηθέστερης μορφής ανώτατης εκπαίδευσης που επέλεγε η ελίτ. Τα περισσότερα μέλη της περνούσαν το στάδιο της εκμάθησης των βασικών ασκήσεων (προγυμνάσματα), τα οποία έδιναν την απαραίτητη εξοικείωση στην αφήγηση, στην περιγραφή, στη σύγκριση, στον έπαινο, στον ψόγο, και στην αναίρεση ή επιβεβαίωση ενός επιχειρήματος και στα οποία περιλαμβάνονταν και το προγύμνασμα της έκφρασης, δηλαδή του λογοτεχνικού είδους που ανήκουν οι *Εικόνες* του Φιλόστρατου. Το ενδιαφέρον των ρητορικών σχολών στρέφεται κυρίως προς τους δικανικούς και συμβουλευτικούς λόγους. Αξιομνημόνευτη είναι η θεωρία της «στάσης», όπως ονομάζεται η προσπάθεια να ταυτοποιηθεί ένα ζήτημα το οποίο εμπλέκεται σε μια περίπτωση με βάση την στάση την οποία υιοθετεί ο ομιλητής. Η παραπάνω θεωρία, ήταν η μία από τις τρεις αποστολές του ρήτορα, ενώ οι άλλες δυο ήταν η επινόηση (ο τρόπος σύνθεσης και τροποποίησης επιχειρημάτων στην σωστή σειρά) και η θεωρία των μορφών (ο τρόπος κατηγοριοποίησης διαφορετικών μορφών λόγου). Ουσιαστικά, με βάση τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι, το θεωρητικό υπόβαθρο της ύστερης ελληνικής ρητορικής εμφανίζεται ιδιαίτερα σύνθετο.

Στον τομέα της διδασκαλίας της ιστορίας και της ιστοριογραφίας πρέπει να φανταστούμε έναν κόσμο στον οποίο οι μελλοντικοί ιστορικοί καλούνται από τους δασκάλους τους πρώτα να γράψουν ιστορική μυθοπλασία, να επινοήσουν ιστορίες στα πλαίσια του είδους της εναλλακτικής ιστορίας και τέλος να παρουσιάσουν προσωποποιήσεις ιστορικών χαρακτήρων για σχολικές παραστάσεις και δημόσιες εορτές. Όλες οι παραπάνω διαδικασίες μάθησης και εξάσκησης φαίνονται να λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια των προγυμνασμάτων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως ρητορικές ασκήσεις και εμφανίζονται στις παρακάτω 11 βασικές μορφές οι οποίες αναλύονται στην εξέλιξη του κεφαλαίου: μύθο, διήγημα, χρεία, ανασκευή, κατασκευή, εγκώμιο, ψόγο, σύγκριση, προσωποποιία, έκφραση και θέση. Τα ιστορικά θέματα που προβάλλονταν στα προγυμνάσματα και κατά συνέπεια διδάσκονταν οι μαθητές μπορούμε να τα κατηγοριοποιήσουμε χρονικά σε 4 ομάδες.

Η πρώτη και η δεύτερη ομάδα αναλύει ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα και πρόσωπα που έδρασαν πριν και κατά την περίοδο των Περσικών πολέμων αντίστοιχα. Η τρίτη ομάδα εξετάζει την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, ενώ η τέταρτη μελετά τον 4ο π.Χ. αιώνα έως και τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου.

Η διατριβή του Λουκιανού *Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* αποτελεί μνημείο για την θεωρία της ιστοριογραφίας κατά την δεύτερη σοφιστική περίοδο και έχει την μορφή επιστολής προς τον Φίλωνα, καθώς φαίνεται να είναι το μοναδικό στο είδος του κείμενο που μας σώζεται από την αρχαιότητα και αποτελεί μια ολοκληρωμένη πραγματεία για την συγγραφή ιστορίας. Ο Λουκιανός από την μεριά του, μέσω της συγκεκριμένης πραγματείας του, στρέφει την στόχευση του στα λάθη που πρέπει να αποφεύγει ένας ιστοριογράφος, αλλά και κυρίως στο ιδεολογικό και ηθικό φορτίο που οφείλει να «φέρει», θεωρώντας ότι το μόνο εμπόδιο ανάμεσα στον ιστοριογράφο και σε ένα επιτυχημένο ιστοριογραφικό δοκίμιο είναι τα συμφέροντα, οι επιθυμίες και τα προσωπικά ρεύματα επιρροής. Τελικός στόχος της πραγματείας του είναι να καταστήσει τον ιστοριογράφο έναν διαμεσολαβητή των γεγονότων ο οποίος τα περιγράφει στους αναγνώστες ή ακροατές του όντας κενός από τα προσωπικά του πάθη και βιώματα, διασφαλίζοντας έτσι τις αξίες της αξιοπιστίας και φιλαληθείας.

Η θέση των *Εικόνων* του Φιλοστράτου στην πορεία του λογοτεχνικού είδους της έκφρασης είναι μνημειώδης. Ξεκινώντας από την δομή των περιγραφών, για το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου προτάθηκαν πολλές διαφορετικές και ασύνδετες αρκετές φορές προσεγγίσεις, η τυπική δομή όμως μιας έκφρασης που χρησιμοποιούνταν από το τύποις εκπαιδευτικό σύστημα της δεύτερης σοφιστικής περιόδου διαφέρει αρκετά από την δομή του έργου του Φιλοστράτου, καθώς στο προοίμιο υπήρχε ο σύντομος ορισμός του θέματος, ενώ ακολουθούσε η απαρίθμηση των θεματικών κατηγοριών που θα αναλύονταν. Έπειτα, και σύμφωνα με τον Θέωνα, ο οποίος προέτρεπε στην πραγματεία του κάθε δάσκαλο να επιλέξει παραδείγματα από την λογοτεχνία, οι συγγραφείς επέλεγαν να συνδέσουν και να προβάλλουν κάθε μια από τις θεματικές κατηγορίες που απαριθμήθηκαν στην αρχή, με αποσπάσματα έργων της κλασικής λογοτεχνίας, ενώ δεν παρέλειπαν την εισαγωγή γενικευμένων αναφορών σχετικά με την γλωσσική μορφή της έκφρασής τους, αλλά και την ένταξη του έργου τους σε κάποιο ευρύτερο συγκείμενο.

Συνολικά, η έκφραση στα πλαίσια της διδακτικής και παιδευτικής της λειτουργίας οριοθετείται ως η προσπάθεια περιγραφής κάποιου αντικειμένου, περίπτωσης, προσώπου ή ακόμη και ζώου το οποίο είναι γλωσσολογικά αδύνατο να περιγραφεί, στοχεύοντας στην αίσθηση της όρασης του ακροατή και φέρνοντας το αναφερόμενο (δηλούμενο) στο παρόν του ακροατηρίου. Τα ιδιαίτερα γλωσσικά χαρακτηριστικά μιας διδακτικής έκφρασης χαρακτηρίζονται από ένα συγκεκριμένο και πρωταρχικό στόχο. Η γλώσσα της έκφρασης οφείλει να προσομοιάζει με το ίδιο

το αντικείμενο το οποίο περιγράφει. Τελικός στόχος είναι η ανάδειξη ενός ενήλικα με ευγλωττία και ένα σταθερό υπόβαθρο γενικής παιδείας (εγκύκλιος παιδεία).

Ειδικότερα, ο εκπαιδευτικός στόχος των περιγραφών των πινάκων ζωγραφικής από τον Φιλόστρατο είναι διττός. Αρχικά υποδεικνύουν στους μαθητές τον σωστό τρόπο θέασης και κατανόησης της ζωγραφικής, ενώ παράλληλα προτείνουν την ποικιλία τρόπων μέσω των οποίων οι οπτικές εικόνες, όπως και κάθε άλλο υλικό, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τις σοφιστικές ρητορικές ασκήσεις (*declamatio*). Το έργο *Εικόνες* του Φιλοστράτου φαίνεται να αποδίδει τα εκπαιδευτικά του μηνύματα στον αναγνώστη μέσα από την επίκληση σε τρεις κυρίως παράγοντες. Ο πρώτος είναι ο συσχετισμός και η χρήση λογοτεχνικών έργων ως προτύπων για τις περιγραφές και τα έργα ζωγραφικής που περιγράφονται, ο δεύτερος στηρίζεται στην σύνδεση των περιγραφών με τη μυθολογία και τον ηθικοπλαστικό της χαρακτήρα, και ο τρίτος στοχεύει μέσα από την λεκτική περιγραφή στην ενεργοποίηση και το «ξυπνημα» όλων των αισθήσεων του νεαρού δέκτη, καθιστώντας πιθανώς το έργο *Εικόνες* ένα πρώτο δείγμα εκπαιδευτικού υλικού που βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στις παραδοσιακές μορφές εκπαίδευσης και την βιοματική μόρφωση όπως αυτή έχει γίνει γνωστή στις μέρες μας.

Παρά το γεγονός ότι ο Φιλόστρατος δηλώνει ευθέως μόνο στο προοίμιο την εκπαιδευτική φύση του έργου και ενώ πολλοί μελετητές πιστεύουν ότι το έργο δεν έχει ξεκάθαρη εκπαιδευτική στόχευση, το αποτέλεσμα που φτάνει στα μάτια και τα αυτιά των νέων τότε και σήμερα φανερώνει ξεκάθαρα τον εκπαιδευτικό του χαρακτήρα, καθώς αναδεικνύεται η αξία και η σημασία της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας και της μουσικής στην παιδεία των νέων μέσα από τον τρόπο που οι παραπάνω επιστήμες αναδεικνύονται στα έργα ζωγραφικής.

Η εκπαιδευτική φύση του έργου, εκτός των παραπάνω, αναδεικνύεται και από το χρωματικό λεξιλόγιο. Το έργο ξεκινά ήδη από το προοίμιο του με τον ορισμό της ζωγραφικής εξ ολοκλήρου σε χρωματικούς όρους: «ζωγραφία δὲ ξυμβέβληται μὲν ἐκ χρωμάτων» «Η ζωγραφία είναι μίμηση με χρώματα». ⁵²⁹ Τα χρώματα δεν απασχολούν τον συγγραφέα συνεχώς μέσα στο κείμενο του και αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι για ορισμένες περιγραφές πινάκων απουσιάζουν εντελώς οι αποδόσεις των χρωμάτων τους, ενώ άλλοι πίνακες περιγράφονται με βάση ολόκληρη την χρωματική τους ποικιλία. Η προσπάθεια του Φιλοστράτου εστιάζει κυρίως στην επιλογή και σχολιασμό συγκεκριμένων βασικών χρωματισμών που επιλέγονται από τον ζωγράφο. Ειδικότερα, για αυτόν χρώματα όπως το λευκό, το χρυσό και το μαύρο φέρουν αλληγορικές συνδηλώσεις και μπορούν να μεταφραστούν άμεσα σε γλώσσα.

Ο συγγραφέας ακολουθεί ένα ξεχωριστό σχήμα του κύκλου αναφορικά με την παρουσία

529Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 1.1.2.

του χρώματος στις περιγραφές του. Με άλλα λόγια, οι χρωματικές ενδείξεις ενός πίνακα που περιγράφει φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο με την παρουσία τους στην αρχή αλλά και στο τέλος της περιγραφής, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο-κορνίζα το οποίο περιβάλλει την κεντρική περιγραφή του πίνακα. Ο Φιλόστρατος επιλέγει επίσης να αποδώσει σε συγκεκριμένα αποσπάσματα τις αποχρώσεις ενός συγκεκριμένου βασικού χρώματος. Με λίγα λόγια, περιγράφει στους πίνακες ζωγραφικής δυο αποχρώσεις του λευκού, ή τις διαφορές του πορφυρού με το χρώμα του αίματος, αλλά και το χρυσό σε σύγκριση με το κίτρινο και κίρρωπό χρώμα.

Η πρόσληψη όμως των χρωμάτων του πίνακα και της περιγραφής του Φιλόστρατου εξαρτάται και από την παιδεία του ακροατηρίου. Έτσι, ο συγγραφέας επιλέγει να δηλώσει στο έργο του, ποιο πρέπει να είναι το αντικείμενο θαυμασμού στην τέχνη της ζωγραφικής, ορίζοντας τους κανόνες που κυριαρχούν για την χρήση της τέχνης ως εκπαιδευτικό μέσο και αντικείμενο για τους νέους τους οποίους εκπαιδεύει. Γενικά, ο συγγραφέας ποτέ δεν αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα των λέξεων και ποτέ δεν παρουσιάζει τα χρώματα του ζωγράφου ως αντιτιθέμενα στην γλώσσα του. Η μίμηση των πραγματικών χρωμάτων με τα χρώματα της ζωγραφικής τέχνης ισοδυναμεί στον ρητορικό λόγο ενός σοφιστή με την τέχνη της αναπαράστασης των χρωμάτων με μεγάλη μαεστρία.

BIBΛIOΓPAΦIA

Albini, U., (ed.) 1968: *Erode Attico, ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ*, Florence.

Ameling, W., 1983: *Herodes Atticus, i-iii*, Hildesheim.

Anderson, G., 1986: *Philostratus, Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D.* London.

Anderson, G., 1989: "The Pepaideumenos in Action: Sophists and their Outlook in the Early Roman Empire", *ANRW* II.33.1, pp. 79–208.

Anderson, G., 1993: *The second sophistic: A cultural phenomenon in the Roman Empire*, London.

Andrei, O., 1984: *A. Claudius Charax di Pergameno: Interessi antiquari e antichità cittadine nell'età degli Antonini*, Bologna.

Bäbler, B., 2002: "Long-haired Greeks in Trousers': Olbia and Dio Chrysostom (Or. 36, 'Borystheniticus')", *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 8, 311-327.

Bann, S., 1989: *The true Vine: On visual representation and the western tradition*. Cambridge.

Barkowski, A., 1997: *Textbook on Roman Law*, Oxford.

Bartsch, S., 1989: *Decoding the Ancient Novel: The Reader and the Role of Description in Heliodorus and Achilles Tatius*, Princeton.

Baslez, M.-F., 1984: *L'Etranger dans la Grèce antique*, Paris.

Becker, A. S., 1995: *The Shield of Achilles and the Poetics of Ekphrasis*, Lanham.

Bekker-Nielsen, T., 2008: *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos*, Aarhus.

- Biville, F., 1990: *Les Emprunts du latin au grec: Approche phonétique, i*, Louvain & Paris.
- Blanchard, M. E., 1986: "Problèmes du texte et du tableau: les limites de l'imitation à l'époque hellénistique et sous l'empire", στο Cassin B., επιμέλεια, *La plaisir de parler: études de sophistique comparée*. Paris: 131-154.
- Boatwright, M. T., 1987: *Hadrian and the City of Rome*, Princeton.
- Bowersock, G. W., 1969: *Greek Sophists and the Roman Empire*, Oxford.
- Bowie, E. L., 1970: "Greeks and their past in the Second Sophistic", *Past and Present*, 46, 3-41.
- Bowie, E. L., 1982: "The Importance of Sophists", *Yale Classical Studies*, 27, 29-59.
- Brancacci, A., 1985: *Rhetorike Philosophousa: Dione Crisostomo nella cultura antica e bizantina*, Naples.
- Braund, D., 1999: "Soobshshenie ob Olvii Diona Chrisostoma: Literaturnaja tradizija i filosofskie Predstavlenija", στο A. V. Podossinov, επιμέλεια, *Drevnejshie gosudarstva vostochnoj Evropej*, Moskva, 271-282.
- Breoulaki, H., 2006: *La peinture funéraire de Macédoine. Emplois et fonctions de la couleur Ixe-Ile s. av. J.-C.*, Αθήνα.
- Browning, R., 1983: *Medieval and Modern Greek*, Cambridge.
- Bryson, N., 1994: "Philostratus and the imaginary museum", στο Goldhill, S., & Osborne, R., επιμέλεια, *Art and text in ancient Greek culture*, Cambridge, 255-282.
- Buraselis, K., 1989: "Θεῖα δωρεά.", *Μελέτες πάνω στην πολιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την Constitutio Antoniana*, Αθήνα.
- Cartledge, P., & Spawforth, A., 1989: *Hellenism and Roman Sparta: A tale of two cities*, London.

- Cartledge, P. A. and A. Spawforth 2002: *Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*, αναθεωρημένη δεύτερη έκδοση, London.
- Casson, L., 1974: *Travel in the ancient world*, London.
- Champlin, E., 1980: *Fronto and the Antonine Rome*, Cambridge, MA.
- Clark, D. L., 1957: *Rhetoric in Greco-Roman Education*, New York.
- Colvin, S., 2010: "Greek dialects in the archaic and classical ages", στο Bakker, επιμέλεια, *A Companion to the Ancient Greek Language*, Malden – Oxford, 200–212.
- Cribiore, R., 2001: *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton.
- Dessau, H., 1924–30: *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin.
- Dihle, A., 1957: "Analogie und Attizismus", *Hermes*, 85,170-205.
- Dillon, J., 1977: *The middle Platonists*, London.
- Drerup, E., 1923: *Demosthenes im Urteile des Altertums*, Würzburg.
- Dubel, S., 2009: "Colour in Philostratus Imagines", στο Bowie, E., Elsner, J., επιμέλεια, *Philostratus. Greek culture in the Roman world*, Cambridge, New York, 309-321.
- Dubuisson, M., 1981: "Vtraque lingua", *AC* 50: 274-286.
- Dubuisson, M., 1982: "Y-a-t-il une politique linguistique romaine?", *Ktema*, 7: 187-210.
- Dubuisson, M., 1985: *Le Latin de Polybe: les implications historiques d'un cas de bilinguisme*, Paris.
- Ducat, J., 2006: *Spartan Education: Youth and Society in the Classical Age*, London.

Easterling, P. E., & Knox B. M. W., επιμέλεια, 1984: *The Cambridge History of Classical Literature*, Cambridge.

Elsner, J., 1995: *Art and the Roman viewer*, Cambridge.

Elsner, J., 2002: “The genres of ekphrasis”, στο Elsner (επιμέλεια), *The Verbal and the Visual: Cultures of Ekphrasis in Antiquity = Ramus*, 31 (2002): 1–8.

Elsner, J., 2007a: “Philostratus visualizes the tragic: Some Ekphrastic and pictorial receptions of Greek tragedy in the Roman era”, στο Kraus C., Goldhill S., Foley H, Elsner J., επιμέλεια, *Visualizing the tragic: Drama and Myth and Ritual in Greek art and Literature, Essays in honour of Froma Zeitlin*, Oxford, 309-337.

Elsner, J., 2007b: “Physiognomics: art and text”, στο Swain S., επιμέλεια, *Seeing the Face, Seeing the Soul, Polemon’s Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, Oxford, 203-226.

Erskine, A., 2001: *Troy between Greece and Rome: Local Tradition and Imperial Power*, Oxford.

Eshleman, K., 2008: “Defining the Circle of Sophists: Philostratus and the Construction of the Second Sophistic”, *Classical Philology*, 103(4), 395-413.

Fairbanks, A., 1931: *Philostratus the Elder, the Younger. Imagines. Callistratus. Descriptions*, Cambridge, MA / London.

Ferguson, C. A., 1972: "Diglossia", στο Giglioli P.P., επιμέλεια, *Language and social context*, London, 232-251.

Flintermann, J.-J., 1993: *Politiek, Paideia en Pythagorisme*, Groningen.

Follet, S., 1976: *Athènes au IIe et au IIIe siècle*, Paris.

Frosen, J., 1974: *Prolegomena to a study of the Greek Language in the first centuries AD: The problem of Koine and Atticism*, Helsinki.

- Gasco, F., 1989: "The meeting between Aelius Aristides and Marcus Aurelius in Smyrna", *AJPh* 110, 471–478.
- Geagan, D. J., 1979: "Roman Athens: some aspects of life and culture I: 86 BC-AD 267", *ANRW* 2.7, 371–437.
- Gelzer, T., 1979: "Klassizismus, Attizismus und Asianismus", στο Flashar H., επιμέλεια, *Le Classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J-C., Entretiens Hardt xxv*, Geneva, 1-55.
- Gibson, C., 2004: "Learning Greek History in the Ancient Classroom: The Evidence of the Treatises on Progymnasmata", *Classical Philology*, 99. 2, 103-129.
- Gibson, C., 2010: "Was Nicolaus the Sophist a Christian?", *Vigiliae Christianae*, 64, 496-500.
- Gleason, W. M. 2008: *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton.
- Glucker, J., 1978: *Antiochus and the Late Academy*, Gottingen.
- Graf, F., 2011: 'Myth and Hellenic identities', στο Dowden K. & Livingstone N., επιμέλεια, *A Companion to Greek Mythology*, Malden, MA and Oxford, 211–26.
- Graziani, F., 1995: *Philostrate: les images ou tableaux de platte-peinture*, traduction et commentaire de Blaise de Vigenere, Paris
- Grumach, E. 1949: *Goethe und die Antike*, II, Berlin.
- Gruen, E., 1992: *Culture and National Identity in Republican Rome*, Ithaca, NY.
- Goldhill, S. (επιμέλεια) 2001a: *Being Greek under Rome: Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*. Cambridge University Press.
- Goldhill, S., 2001b: "The Erotic Eye: Visual stimulation and cultural conflict", in Goldhill S., 2001: *Being Greek under Rome*, Cambridge, 154-194.

Goudriaan, K., 1989: *Over classicisme: Dionysius van Halicarnassus en zijn program van welsprekendheid, cultuur en politiek*, Amsterdam.

Goodyear, F. R. D., 1982: *Pliny the Younger*, στο *The Cambridge History of classical literature. II: Latin Literature*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, μεταφρ. Πίκουλα Θ., Σιδέρη-Τόλια Α., Εκδόσεις Παπαδήμα, 2008

Habicht, C., 1985: *Pausanias' Guide to Ancient Greece*, Berkeley.

Hall, J. A., 1981: *Lucian's Satire*, New York.

Hall, E., 1989: *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford.

Hammond, N. G. L. & H. H. Scullard (επιμ.). 1970: *The Oxford Classical Dictionary*, 2^η έκδοση, Oxford.

Heath, M., 1995: *Hermogenes "On Issues": Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, Oxford.

Heath, M., 2004: *Menander. A Rhetor in Context*, Oxford.

Herzfeld, M., 1987: *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge.

Hertzog, R. & Schmidt, P. L., 1997: *Die Literatur des Umbruchs: von den romischen zur christlichen Literatur, 117 bis 284 n. Chr.*, Munich.

Hoffman O., Debrunner A. & Scherrer A., 1969: *Geschichte der Griechischen Sprache, ii, Grundfragen und Grundzüge des nachklassischen Griechisch*, Berlin.

Honore, A., 2002: *Ulpian*, Oxford.

- Hornblower, S. & Spaworth, A., επιμέλεια, 2005: *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford.
- Hunt, E. D., 1984: “Travel, tourism and piety in the Roman Empire: A context for the beginnings of Christian pilgrimage”, *EMC* 3: 391-417.
- Jeffreys, M., 1985: “Adamantios Korais: language and revolution” στο Sussex R. & Eade J. C., επιμέλεια, *Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Columbus, Ohio, 42-55.
- Jones, C. P., 1998: “A constitution of Hadrian concerning Cyrene”, *Chiron* 28: 255–66.
- Kahn, C. H., 2001: *Pythagoras and the Pythagoreans: A brief history*. Indianapolis.
- Keay, S., J., 1988: *Roman Spain*, London.
- Kedurie, E., 1971: *Nationalism in Asia and Africa*, London.
- Kelley, D. R., 1998. *Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder*. New Haven, Conn.
- Kennedy, G., 1972: *The Art of Rhetoric in the Roman World*, Princeton.
- Kennedy, G., 1983: *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton.
- Kennel, N., 1995: *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta*, Chapel Hill.
- Κοντιάδη-Τσιτσώνη, Ε., 2001: *Φλάβιου Φιλοστράτου, Εικόνες*, Αθήνα.
- Kunkel, W., 1967: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Graz, Vienna & Cologne.
- Lausberg, H., 1990: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 3^η έκδοση, Stuttgart.
- Lehmann, K. 1941: “The imagines of the Elder Philostratus”, *Art Bulletin* 23: 95-105.

- Lévy, C. & Pernot, L., 1997: *Dire l'évidence: philosophie et rhétorique antiques*, Paris.
- Lichanski, J. Z., 1986: "Historiographie et théorie de la rhétorique de l'antiquité au moyen âge", *Europa Orientalis* 5:21–48.
- Maffei, S., 1991: "La σοφία del pittore et del poeta nel proemio delle imagines di Filostrato Maggiore", *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di lettere e filosofia*. Serie III, 21.3: 591-621.
- Makhlayuk, A. V., 2012: *Bryn Mawr Classical Review* 2012.03.03, βιβλιοκριτική του Thomas Schmidt, Pascale Fleury (επιμέλεια), 2011: *Perceptions of the Second Sophistic and Its Times / Regards sur la Seconde Sophistique et son époque. Phoenix supplementary volumes, 49*.
- Manieri, A., 1998: *L'immagine poetica nella teoria degli antichi: phantasia ed enargeia*. Pisa.
- Marrou, H.-I., 1965: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris.
- Mattern, S., 1999: *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley.
- Millar, F., 1977: *The Emperor in the Roman World*, London.
- Millar, F., 1981: *The Roman Empire and its neighbours*, New York.
- Millar, F., 2001: "Greece and Rome from Mummius Achaicus to St Paul: reflections on a changing world", στο J.-Y., Marc & J.-Ch., Moretti, επιμέλεια, *Constructions publiques et programmes édilitaires en Grèce entre le IIe siècle av. J.-C. et le Ier siècle ap. J.-C. Actes du colloque organisé par l'École Française d'Athènes et le CNRS, Athènes, BCH, Suppl. 38*, 1-11.
- Mitchell, L. G., 1997: *Greeks Bearing Gifts. The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435–323 BC*. Cambridge.
- Moles, J. L., 1993: "Truth and untruth in Herodotus and Thucydides", στο C. Gill and T. P. Wiseman, επιμέλεια, *Lies and Fiction in the Ancient World*, Exeter, 88–121.

- Morgan, T., 1998: *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge.
- Nagy, G., 1990: *Pindar's Homer: The Lyric Possession of an Epic Past*. Baltimore, MD.
- Newby Z., 2002: "Testing the boundaries of Ekphrasis: Lucians On the Hall", στο Elsner J., επιμέλεια, *The verbal and the visual: Cultures of Ekphrasis in Antiquity*, 126-131, *Ramus* 31.
- Newby, Z., 2009: "Absorption and erudition in Philostratus' Imagines" στο Bowie, E., Elsner, J., (επιμέλεια), *Philostratus. Greek culture in the Roman world*. Cambridge & New York, 322-342.
- Nicolai, R., 1992: *La storiografia nell'educazione antica*. Pisa.
- van Nijf, O., 2004: "Athletics and Paideia: festivals and physical education in the world of the Second Sophistic", στο Borg B., επιμέλεια, *Paideia: The World of the Second Sophistic*, Berlin–New York, 203-227.
- Nutton, V., 2002: *The unknown Galen*. London.
- Nutton, V., 2004: *Ancient Medicine*. London.
- Oikonomopoulou, K., 2006: *Classical Review*, 56(2), 440-441, βιβλιοκριτική του Whitmarsh T., 2005: *The Second Sophistic. Greece & Rome, New Surveys in the Classics* 35, Oxford.
- Oliver, J. H., 1968: *The civilizing Power: A study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides*, TAPhS 43.4, Philadelphia.
- Oliver, J. H., 1989: *Greek Inscriptions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*. Philadelphia.
- O' Sullivan, P., 2003: "Victory statue, victory song, Pindar's agonistic poetics and its legacy" στο Phillips, D. & Pritchard D. (επιμέλεια), *Sport and Festival in the Ancient Greek World*, Swansea, 75-100.
- Patillon, M., 1997: *Hermogène: l'art rhétorique*. Paris.

- Patillon, M., & G. Bolognesi 1997: *Aelius Théon: Progymnasmata*, Paris.
- Perkins, J. (2002). *The American Journal of Philology*, 123(4), 637-641, βιβλιοκριτική του Goldhill, S. (επιμέλεια) 2001a: *Being Greek under Rome: Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*. Cambridge University Press.
- Pernott, L., 1993: *La Rhétorique de l' éloge dans le monde gréco-romain*, i-ii, Paris.
- Pernott, L., 2008: "Aelius Aristides and Rome", στο Harris W., V., Brooke Holmes, επιμέλεια, *Aelius Aristides between Greece, Rome and the Gods*, Leiden, 175-201.
- Petrochilos, N., 1974: *Roman attitudes to the Greeks*, Athens.
- Πλάντζος, Δ., 2006: *Φιλοστράτου του Πρεσβυτέρου, Εικόνες*, Αθήνα.
- Porod, R. 2009: "Lucian and the limits of fiction in ancient historiography" στο Bartley A., (επιμέλεια), *A Lucian for our Times*, Newcastle upon Tyne.
- Potter, D. S., 1999: *Literary Texts and the Roman Historian*. London.
- Reardon, B. P., 1971: *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.*, Paris.
- Reynolds, J. 2000: "Cyrenaica", *CAH* II, 2η εκδ.: 547–58.
- Richardson, N. J., 1992: 'Panhellenic cults and Panhellenic festivals', *CAH*, V², 223–44.
- Robert, L., 1975: "Nonnos et les monnaies d' Akmonia de Phrygie", *JS* 1975: 153-92.
- Rosalind, T., 1992: "*Literacy and Orality in Ancient Greece*", Cambridge.
- Romeo, I., 2002: "The Panhellenion and ethnic identity in Hadrianic Greece", *CPh* 97: 21–37.
- Rouverer, A., 1989: *Histoire et imaginaire de la peinture ancienne*, Rome.

Russell, D. A., 1983: *Greek Declamation*, Cambridge.

Russell, D. A., 1990: *Antonine Literature*, Oxford.

Sánchez, P., 2001: *L'Amphictionie des Pyles et des Delphes: recherches sur son rôle historique, des origines au IIe siècle de notre ère*, Stuttgart.

Sartre, M., 1991: *L'orient romain: Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C.-235 après J.-C.)*, Paris.

Schmidt, T. M., & Fleury, P., 2011: *Perceptions of the Second Sophistic and Its Times*, Toronto, Buffalo.

Schofield, M., 1997: *Η στωική ιδέα της πόλης*, μτφρ. Μπόλλα Χλόη, Αθήνα.

Schonberger, O., 1968: *Philostratos. Die Bilder. Nach Vorarbeiten von Ernst Kalinka herausgegeben, übersetzt und erläutert von O. Schonberger*, Munchen.

Scott, M., 2010: *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods*. Cambridge.

Serrano Aybar, C., 1977: "Historia de la lexicografía griega antigua y medieval", στο Adrados F. R., (επιμέλεια), *Introduction a la lexicografía griega*, Madrid, 61-106.

Sharples, R. W., 1987: *Alexander of Aphrodisias on Fate: Text, Translation and Commentary*. London.

Sherwin-White, A. N., 1966: *The Letters of the younger Pliny*. Oxford.

Sherwin-White, A. N., 1973: *The Roman citizenship*, Oxford.

Smith, R. R. R., 1998: "Cultural choice and political identity in honorific portrait statues in the Greek East in the second century AD", *JRS* 88: 56–93.

Sohlberg, D., 1972: "Aelius Aristides und Diogenes von Babylon", *MH* 29: 177-200, 256-277.

Spawforth, A. J. S. & Walker, S., 1985: "The world of the Panhellenion. i. Athens and Eleusis", *JRS* 75: 78–104.

Spawforth, A. J. S., 1994: "Symbol or unity? The Persian-Wars tradition in the Roman Empire" στο Hornblower S. (επιμέλεια): *Greek Historiography*, Oxford, 233-247.

Spawforth, A. J. S., 2012: *Greece and the Augustan Cultural Revolution*. Cambridge.

Spitzer, L., 1955: "The "Ode on a Grecian Urn," or content vs. metagrammar", *Comparative Literature*, 7: 203–25 στο Spitzer, L., (επιμέλεια) *Essays on English and American Literature*, Princeton, 67–97.

Squire, M., 2013: "Apparitions Apparent: Ekphrasis and the Parameters of Vision in the Elder Philostratus's *Imagines* ", *HELIOS*, vol. 40, 97-140

Steinmann, F., 1914: *Neue Studien zu den Gemaldebildbeschreibungen des alteren Philostrats*, Basel.

Sourvinou-Inwood., C., 1995: *Reading Greek Death to the End of the Classical Period*, Oxford.

Svenbro, J., 1993: *Phrasikleia: An Anthropology of Reading in Ancient Greece*, New York.

Swain, S., 1996: *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Oxford.

Swain, S., 2007: *Seeing the Face, Seeing the Soul, Polemon's Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, Oxford.

Swain, S., Harrison, S., Elsner J., (επιμέλεια), 2007: *Severan Culture*, Cambridge.

Threatte, L., 1980: *The Grammar of Attic Inscriptions, i, Phonology*, Berlin and New York.

Thomas, E., 1994: *The monumentality of Roman architecture: AD 98-190*, διδακτορική διατριβή, Oxford University.

Tonnet, H., 1988: "Some ancient Notions of Boredom", *ICS* 13.1:151-164.

Touloumakos, J., 1971: *Zum Geschichtsbewusstsein der Griechen in der Zeit der römischen Herrschaft*, Gottingen.

Vlassopoulos, K., 2013: *Greeks and Barbarians*, Cambridge.

Walker, A. D., 1993: "Enargeia and the spectator in Greek historiography", *TAPA*, 123: 353–77.

Wallace-Hadrill, A., 1998: "To be Roman, go Greek: thoughts on Hellenization at Rome", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 42. 71, 79-91.

Webb, R., 1992: *The Transmission of the Eikones of Philostratos and the Development of Ekphrasis from late Antiquity to the Renaissance*, διδακτορική διατριβή, Warburg Institute, University of London.

Webb, R., 1999: "Ekphrasis ancient and modern: the invention of a genre", *Word and Image*, 15, 7–18.

Webb, R., 2001: "The Progymnasmata as Practice", στο: Too, Y. L. (επιμέλεια), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden, 289–316.

Webb, R., 2009: *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham & Burlington, VT.

Wickersham, J. M., 1991: "Myth and identity in the archaic polis", στο Pozzi D. C., & Wickersham J. M. (επιμέλεια), *Myth and the Polis*, New York, 16–31.

Winkler, J. J., 1990: *The constraints of desire*, New York & London.

White, H., 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*,

Baltimore.

White, H., 1987: *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore.

Whitmarsh, T., 2002: "Written on the body: ekphrasis, perception and deception in Heliodorus' *Aethiopica*", στο Elsner. J. (επιμέλεια), *The Verbal and the Visual: Cultures of Ekphrasis in Antiquity*, *Ramus*, 31, 1-2: 111-25.

Whitmarsh, T., 2005: *The Second Sophistic (Greece and Rome New Surveys in the Classics 35)*, Oxford.

Whitmarsh, T., 2013: *Beyond the Second Sophistic: Adventures in Greek Postclassicism*, Berkeley.

Woolf, G., 1994: "Becoming Roman, staying Greek: culture, identity and the civilizing process in the Roman East.", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 40, 116-143.

Wright, W. C., 1921: *Philostratus, Lives of the Sophists, Eunapius, Lives of Philosophers*, Cambridge, Loeb Classical Library.

Yates, F., 1966: *The Art of Memory*, London.